ЖАЛАЛАБАТ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

2007/1 ISSN 1694-531X

ВЕСТНИК ЖАЛАЛАБАТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

КЫРЫГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТИРЛИГИ

ЖАЛАЛАБАТ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН

ЖАРЧЫСЫ

№1, 2007

АТАЙЫН ЧЫГАРЫЛЫШЫ

«БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МАЗМУНУН ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО ПРОБЛЕМАЛАРЫ: ТАЖРЫЙБАЛАР, КЕЛЕЧЕГИ»

(Жалалабат педагогикалык окуу жайы – Жалалабат мамлекеттик университетинин 80 жылдыгына арналган Республикалык илимий – практикалык конференциянын материалдары)

Ук 2224/07-1

Жалалабат-2007

Редакциялык коллегия:

Аширалиев А.А.	-башкы редактор, техника илимдеринин доктору, доцент
Каримов А.	-башкы редактордун орун басары, техника илимдерини доктору, профессор
Орозбаева Ж.М.	-жооптуу катчы, биология илимдеринин кандидаты

Мүчөлөрү:

Абдраимов С.А.	-техника илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын корр. мүчөсү
Алыбаев К.С.	-физика-математика илимдеринин доктору, доцент
Аманкулова Т.К.	-биология илимдеринин кандидаты, доцент
Абдувалиев И.	-философия илимдеринин кандидаты, доцент
Бекболотов Т.Б.	-техника илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын корр. мүчөсү
Джуматаев М.С.	-техника илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын академиги
Зулпукаров А.	-экономика илимдеринин доктору, доцент
Зулпукаров К.	-филология илимдеринин доктору, профессор
Кыдыралиев С.	-техника илимдеринин доктору, профессор
Калдыбаев К.А.	-физика-математика илимдеринин доктору, профессор
Ниязалиев Ш.М.	-философия илимдеринин доктору, профессор
Обозов А.	-техника илимдеринин доктору, профессор
Токтогулов С.	-педагогика илимдеринин кандидаты, доцент
Сулайманов Э.	-тарых илимдеринин кандидаты, доцент
Усенов К.Ж.	-техника илимдеринин доктору, доцент

Чыгарылыштын жооптуулары:

Сакиева С.С.	-педагогика илимдеринин кандидаты, доцент
Раев З.Ж.	-техника илимдеринин кандидаты, доцент
Ажибаева З.	-филология илимдеринин кандидаты

Ээси:
Жалалабат мамлекеттик
Университети

Редакциянын дареги:
715600, Кыргызстан, Жалалабат ш.
Ленин к., 57.
Тел.: (996-3722) 5-59-68
Факс: 5-03-33

© Жалалабат мамлекеттик университети, 2007

МАЗМУНУ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР

1. *А. Аширалиев, Т.Н .Энназаров*
Жалалабат педагогикалык окуу жайы Жалалабат мамлекеттик университетинин баш булактарынын бири………………………………. 7
2. *К.С. Алыбаев*
Жогорку билим берүүнү реформалоонун зарылдыгы жөнүндө……… 9
3. *К.С. Алыбаев, У. Жакыбаалы уулу*
Текущий и итоговый контроль: математическая модель системы выставления оценок……………………………………………………..... 11
4. *Б.М. Турдубаева, Н.С. Жолдошалиева*
Мотивация учебно-воспитательной деятельности студентов в ходе формирования личности будущего учителя…………………............... 14
5. *С.С. Сакиева*
Окутуунун технологияларын модернизацилоонун тажрыйбасы жана келечеги………………………………………………………………… 17
6. *К.Ф. Тешебаева, Т.П. Тиллавалдиева*
Индивидуальный учебный план студента – атрибут современного студента………………………….. 23
7. *Ф. А. Сатымкулова*
Билим берүү системасындагы проблемалар жана инновациялык процесс…………………………………………………………………. 25
8. *Ж.А. Аденов, Ж.М. Орозбаева, К.Т. Салиева, А. Бечелова*
Глобальные проблемы южного региона, роль образовательной системы кафедры химии ЖаГУ в решении этих проблем…………….. 28
9. *М. Кадырова*
Башталгыч класстарга мекен таануу сабагында уламыштарды окутууда окуучуларга экологиялык билим жана тарбия берүүнүн айрым жолдору………………………………………………………… 33
10. *А.А. Уртыбаева*
Методы психологической диагностики……………………………….. 36
11. *М.Б. Ризашева, Т.Р. Ахмедова*
Система коррекционно-педагогической работы по ликвидации нарушений речи детей дошкольного возраста……................................ 39
12. *А.К.Пирматова*
Застенчивость – это порок личности………………………………… 43
13. *Г.У.Рыскулова*
Улуу ойчулдардын табият тууралуу көз караштары............................. 46

14. *З.Н. Максутов*
Окуу жараянын камсыз кылууда студенттердин жана окуучулардын билимдерин диагноздоонун усулдары.. 49
А.С. Абдибаитова
15. Болочок мугалимдерге этнопедагогиканын элементтерин пайдаланып тарбиялык сабактарды өтүүгө багыт берүү...................... 53
16. *М.С. Мурзаев*
Инсанды социалдаштыруунун этнопсихологиялык маселелери……... 57
17. *М. Таштанов, Т. Мойдунов, И. Алиев*
Мектеп дене тарбиясын өнүктүрүүдөгү негизги проблемалар………. 59
18. *К.Ф. Тешебаева, Д.К Хамидова, Х.К. Кодирова*
Изучение проблемы готовности выпускников к работе с родителями. Актуальность…………. ………………………………………………. 62
19. *Ж. Токтомамбетова, М. Акматова*
Жогорку окуу жайларында окутуунун сапатын жакшыртуу маселесине карата…………………………………………………….... 64
20. *П.Х. Самидинова, А.Б. Жолдошалиева*
Чет тили боюнча өз алдынча иштөөнү жүргүзүү менен студенттердин жазма жана оозеки речин өнүктүрүү…………………. 67
21. *Р.Ю. Эмилбекова, Ы.К. Жолдошбаева*
Англис тилине үйрөтүүнүн стилдери…………………………………... 70
22. *З. Абдураимова*
Баланы мектепке даярдоо жараянында элдик педагогиканын каражаттарын колдонуу учурдун актуалдуу проблемасы…………….. 74
23. *С. С. Сакиева, Б. К. Сыдыкова*
Междисциплинарный статус понятия «диалог» и о проблемах модернизации общей теории образования………................................ 77
24. *З. Ажыбаева, Г. Көчөрөва*
А.Бегимкулованын чыгармаларындагы тилдик каражаттардын көркөмдүүлүгү………………………………………………………………. 81
25. *А. Б. Жолдошалиева*
Семантические факторы лежащие в основе экспрессивности фразеологических единиц…………………………………………… 85
26. *А. Оморов*
«Сынган кылыч» романындагы мезгил, орун, аралыкты туюндурган фразеологизмдердин стилистикалык кызматы………………………… 88
27. *Р.Ю. Эмилбекова, Ы.К. Жолдошбаева*
Работа над текстами на уроках английского языка…………………… 92
28. *Ж. А. Аденов, Ж. М. Орозбаева, К. Т. Салиева, Б.М. Дыйканбаева*
ЖаМУда «Химик» мугалимдерди даярдоодо селен, иод элементтерин терендетип окутуу……………………………………….. 96

29. *Б.М. Турдубаева, Н.С. Жолдошалиева, А.А. Темирова*
Окутуунун учурдагы технологияларын колдонуунун айрым ыкмалары.. 99

30. *К. М. Ураимов, А. Э. Төрөбекова*
Элдик салттар кыргыз тили сабагында. (Өзбек мектептеринде кыргыз тилин окутуу).. 103

31. *И. Абдувалиев*
Орхон-Енисей жазууларынын жазылышы жана тыбыштык түзүлүшү жөнүндө.. 107

32. *А. Б. Жолдошалиева*
Англис тилиндеги неологизмдердин кыргыз тилиндеги басма сөз каражаттарында колдонулушу.. 114

33. *Р.Ю. Эмилбекова, Ы.К. Жолдошбаева*
Кыргыз жана англис тилдериндеги синонимдердин колдонулушун үйрөтүү.. 117

34. *А. Т. Абдуллина*
Онлайновая технология обучения – основа дистанционного образования.. 120

35. *А.О. Калмуратова*
Служебные слова и категория системности дискурса..................... 123

ТАБИЙГЫЙ ИЛИМДЕР ЖАНА МАТЕМАТИКА

36. *Б. Мадумарова, С. Жапаров*
1-класстын математика сабагында «Сан жана чондук» бөлүмүн өтүүдө макал-лакаптарды пайдалануу менен окуучулардын математикага болгон кызыгууларын арттыруу............................ 127

37. *К. Курбанбаева, З.И. Иманкулов, С. Кыдыралиев, Ү.М. Ажикулова*
Физика - кыргыз элинин макал-лакаптарында............................ 130

38. *С. Каххаров*
3 – класстын математика сабактарында окуучулардын логикалык ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүнүн айрым жолдору................ 133

39. *Д.Ж. Туралиева, З.И. Иманкулов, К. Курбанбаева, Ү.М. Ажикулова*
Некоторые вопросы методики преподавания практических занятий физики в ВУЗе.. 135

40. *Э.О. Оганов, К. Исмаилов, Ч.Т. Канкулова, К.А. Эрназаров*
Морфофункциональные особенности в развитии секреторных органов бройлерных уток.. 140

41. *Ж.А. Аванова, Ж.Б. Мамадразаков*
Математиканы окутууда ЭЭМ ди колдонуу............................... 143

42. *Ж.А. Аванова, Ж.Б. Мамадразаков*
Алгебра сабактарында визуалдуу ой-жүгүртүүлөрдү өнүктүрүү…… 146
43. *А. Саадабаев, Ш. Биримкулов, Д. Эрматова*
Приближенное решение интегрального уравнения первого рода в равномерной метрике………………………………………………. 152
44. *Т.Р. Рахманов, К.Ж. Усенов, З.А. Асилова, А.А. Рахманова*
Обвально-оползневые процессы в бассейне реки Майлуусуу….. 157
45. *Т.Р. Рахманов, Д. Курманбекова, К. Асанова*
Закономерности формирования техногенно – природных катастроф в бассейне Кокарт……………………………………………….. 161

ТЕХНИКА ЖАНА ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕР

46. *А. Каримов, Ч.О. Төлөшов, И.Р. Рыскулов, С.Б. Тагаев*
Основные признаки механизмов переменной структуры…….......... 164
47. *А. Каримов, Т.Э. Белеков, А.А. Кошбаев, Ж.А. Паязова, З.К.Ташиев, М.К. Алиев*
Методика тарировки тензодатчиков для измерения усилий на опорных узлах механизма переменной структуры…………………….. 168
48. *Т.Э. Белеков, А.А. Кошбаев, Ж.Н. Паязова, З.К. Ташиев, М.К. Алиев*
К вопросу тарировки тахогенератора электропривода ручных ударных машин…………….. 173
49. *Н.Т. Абдураимова*
Экономическое состояние в топливно-энергетическом комплексе….. 175
50. *А.П. Алибаев*
Способы отбойки и выпуска руды под гибким разделяющим перекрытием…………………………………………………………. 178
51. *А.П. Алибаев*
Технология комбинированной отработки рудных тел сложного строения……………………………………………………………... 181
52. Биздин авторлор…………………………………………………... 186

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР

А. Аширалиев, Т.Н. Энназаров

Жалалабат педагогикалык окуу жайы — Жалалабат мамлекеттик университетинин баш булактарынын бири

Кыргыз Республикасындагы белдүү жогорку окуу жайлардын бири, Жалалабат областынын илим, билим жана маданият борбору болуп калган Жалалабат мамлекеттик университетинин баш булактарынын бири болгон, атактуу Жалалабат педагогикалык окуу жайы 80 жылдык маарекесин белгилөөдө.

Жалалабат педагогикалык окуу жайы Кыргыз мамлекетин түзгөнгө да зор салым кошкон окуу жайлардын бири болуп эсептелет. Анткени, тарыхка көз салсак, бул атактуу окуу жайы Кара Кыргыз автономиялык областы (1924) түзүлгөндөн да мурда, 1922-жылы Ош шаарында мугалимдерди даярдоочу бир жылдык курс катары уюштурулган экен. 1924-жылы ал педагогикалык техникум болуп өзгөртүлүп түзүлүп, 1926-жылы Жалалабат шаарына көчүрүлүп, 1933-жылы Жалалабат мамлекеттик университети уюшулганга чейин өлкө үчүн түрдүү багыттагы адистерди даярдап келген.

1926-жылы окуу жайга 100 дөн ашык улан кыздар киришип, 1929-жылы окууларын ийгиликтүү аякташкан. Алардын ичинен Үмөталиев Темиркул, Бөкөнбаев Жоомарт, А. Арзыбаев, К. Шеркулов элге кеңири тараган инсандар болгон. Бул бүтүрүүчүлөрдүн ар бирине 1929-жылдын 1-июунундагы педагогикалык техникумдун педагогикалык кеңешинин чечими менен «Эл мугалими» деген наам жана «Биринчи баскычтагы мектептердин мугалими» деген күбөлүк берилген.

1926-1929-жылдары окуу жайдын эң биринчи директору болуп Курманов Султан, ал эми окуу иштери боюнча жетекчиси (завучу) болуп Гарифжанов Шарип агайлар иштешкен. Педтехникумдун алгачкы мугалимдери: Карасаев Хусеин, Кожоев Азим, кыргыз тили жана адабияты, Измайлова Хабираханум (лезгин кызы), орус тили жана адабияты, Пичурин, география сабактары боюнча, Галимов З., Фенцов С., Крысин В., Чинжиков Л., Даушев., Бойницкий, Може В., Рюмень, Ботаев, Буруй, Иксанов Жана башкалар өз сабактарын чыгармачылык менен, жигердүү эмгектенишкен.

Окуу жайдын ошол убактагы негизги милдети болуп Кыргызстандын түштүк аймактарындагы айыл кыштактары үчүн жергиликтүү улуттардан адистерди даярдоо болгон. Ошол мезгилдеги кыйынчылыктарга карабастан, өз ишин сүйгөн жана жандарын аябаган мугалимдер жамааты бул аймакта окуу сабатсыздыгын жоюуда, маданият жана илимди даңазалоодо талыкпастан үзүрлүү эмгектенишип, мамлекетти түзүүгө зор салым кошушкан.

Кыргыз элинин белгилүү инсаны, мамлекеттик ишмер, Кыргыз Автономиялык Республикасынын Жогорку Советинин Президиумунун төрөагасы Абдыкадыр Орозбеков да Жалалабат педтехникумунун ардактуу студенти болуп катталган.

Жалалабат педагогикалык техникуму 1933-жылга чейин Кыргызстан Борбордук Аткаруу Комитети атындагы болуп, ал эми 1937-жылдан улуу жазуучу – акын А.С. Пушкиндин 100 жылдык юбилейине байланыштуу, анын ысымы ыйгарылып, ага педагогикалык окуу жайы (училища) деген статус берилген.

1930-1940-жылдары бул окуу жайда ошол мезгилдин көрүнүктүү интелегенттери, өз иштеринин устаттары, кийинки мезгилде илимде, маданиятта, адабиятта жана тарбия билим берүүдө зор ийгиликтерге жетишкен инсандар иштешкен. Алар:

Гапар Айтиев – СССР Эл сүрөтчүсү, Социалисттик Эмгектин Батыры;

Азиз Исмаилов – педагогика илимдеринин доктору, профессор, СССР педагогикалык академсиясынын академиги;

Акылбеков Сабырбек – Кыргыз Эл сүрөтчүсү,

Тазабек Саманчин – белгилүү адабиятчы, сынчы;

Муса Адышев – геология- минерология илиминин доктору, профессор, Кыргыз илимдер академиясынын академиги;

Жамансариев Ш., Сартбаев К. – белгилүү окмуштуулар жана башкалар.

Улуу Ата Мекендик согуш башталганга чейин аталган окуу жайды 1000 ден ашык атайын орто билимдүү адистер бүтүрүп чыгышкан. 1941-жылдын 23-июнунда, бүтүрүүчү экзамендер аяктабай туруп, окуу жайында атайын митинг уюштурулуп, мугалимдердин жана жашы жеткен окуучулардын арасынан өз каалоолору менен тизмеге катталышып, согушка жөнөп кетишкен. Алардын катарында белгилүү атуулдар: Байзаков Түмөнбай, Үметалиев Темиркул, Мавлянов Жунай, Биримкулов Нургазы, Асанов Бүргө, Азимов Розу, Миңбаев бар эле. Фашисттик баскынчылар менен күрөшүүдө өз жанын аябастан эрдиктерин көрсөтүшкөн Жалалабат педагогикалык окуу жайдын мугалимдери жана окуучуларынын көбү кайтышпай калышты: математика мугалимдери П. Тутченко, Сарногоев, дене тарбия мугалимдери Ж. Жамгырчиев, Ш. Жумаев жана башкалар. Азимов Розу Советтер СоюзунунБатыры деген наамга татыктуу болуп эсен аман кайтып келген.

Окуу жайдын негизги имараты (азыркы ЖаМУнун админстративдик имараты) 1936-жылы ашар ыкмасы менен салынган экен. 1941-жылдын сенябрь айынан 1942-жылдын ноябрь айына чейин бул имаратта №4441 эвакуациялык госпиталь, ал эми 1944-жылдын сенябрь айына чейин Ленинграддагы Аскер Деңиз Саясий окуу жайы да убактылуу жайгашкан экен (ал туралуу бул имараттын кире беришинде мемориалдык тактайча азыр да илинип турат). Бул жооптуу милдеттерди аткаруу менен эле катар согуш жылдарында педагогикалык окуу жайды 500 дөн ашык бүтүрүүчүлөр бүтүрүшүп, мектептерде ийгиликтүү иштешкен.

1946-жылдан баштап педагогикалык окуу жайында сырттан окуу бөлүмү ачылып, анда башталгыч класстын мугалими, ал эми 1948-1949-окуу жылынан баштап орто мектептер үчүн орус тили мугалимдерин даярдоо башталган.

1948-жылы Жалалабат педагогикалык окуу жайдын базасында мугалимдер институту ачылып, кийинчерээк ал институт Ош шаарына которулуп, Ош мамлекеттик педагогикалык институтуна өзгөртүлүп түзүлгөн. Демек, Жалалабат педагогикалык окуу жайы азыркы Ош мамлекеттик университетинин да башаты болуп эсептелет.

Жалалабат аймагындагы элдин мүдөө талаптары эске алынып, 1955-жылдан баштап педагогикалык окуу жайда «Пионер вожатый», 1956-жылдан баштап «Көркөм графика», 1971-жылдан баштап «Эмгек жана чийүү» адистери даярдала баштаган. Окутуу орус, кыргыз жана өзбек тилдеринде жүргүзүлгөн.

Окуу жайы бара-бара өзгөрүп отуруп 1980-жылы окуу жайы үчүн 1170 орундуу окуу имараты, 200 орундуу интернат, 400 орундуу ашкана курулуп, китепканасында 100 минден ашкан китеп фонду түзүлгөн. Күндүзгү жана сырттан окуу бөлүмдөрүндө 3,5 миңге жакын студенттер окушкан.

Жалалабат педагогикалык окуу жайы элге билим берүү жана маданият тармагы үчүн 1926-1996-жылдары 32 миңге жакын атайын орто билимдүү адистерди даярдап чыгарган. Алардын ичинде жалпы кыргыз эллине эле эмес бүткүл Союздук республикалардын элдерине белгилүү инсандары да арбын. Атап айтканда:

Кыргыз Эл жазуучулары – Узакбай Абдукаимов, Жоомарт Бөкөнбаев, Темиркул Уметалиев, Мухтар Борбугулов, Шабданбай Абдыраманов, Жунай Мавлянов, Түмөнбай Байзаков. Төлөн Шамшиев жана башкалар;

Билим берүү жана илим тармактарында – Муса Адышев, геология – минералогия илимдеринин доктору, профессор, академик, Кыргыз илимдер академиясынын президенти болуп турганда көзү өткөн, Мухтар Борбугулов, кыргыздардын арасындагы алгачкы филология илимдеринин доктору, профессор, белгилүү адабиятчы, сынчы, Кыргыз адабияты боюнча көптөгөн окуу китептеринин автору, Жолдошбай Малабаев, тарых илимдеринин доктору, профессор, Рахат Ачилова, философия илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты да болгон,. Шамшы Базарбаев, философия илимдеринин доктору, профессор, Бекембай Апышев, педагогика илимдеринин кандидаты, профессор, Педагогика багытындагы бир топ окуу китептердин автору, Кочкор Халилов, окумуштуу жана башкалар.

Жогоруда аталган инсандарды окутууда, аларга мезгилдин талабына ылайык таалим-тарбия берүүдө окуу жайында көп жылдар бою талыкпастан эмгектенишкен агай-эжекелердин аттарын да атап кетүүнү туура таптык. Алар:

Кыргыз тили жана адабияты мугалимдери: Жакыпов Ж., Султанкулов А., Үтүров Т., Борбугулова П., Матанбаева З.Э.;

Педагогика жана психология мугалимдери: Селиверстова Е.И., Мадияров Х., Асадулина С., Сооронбаева Ж.Г., Раимжанов М., Борисова В.А., Сулайманов М., Абдразакова А.;

Тарых мугалимдери: Нышанов Б., Абдыкадыров О., Абдулин Р.А., Ташбаев Э.Т.

Математика, физика мугалимдери : Абдукеримов А., Акмаибеков З., Бечелов К., Энназаров Т.Н., Саитмаматова З, Сулайманова З., Эрматов М. (физика);

Биология, химия мугалимдери: Сабирова З., Ялалова К.М., Асранкулов К., Солтобеков Б.И.,

Дене тарбия мугалимдери: Худайбердиев Э., Ташматов А., Боркеев Т., Дьяченко А.П., Килькеев Р.А., Борбукеев Т.Б.;

Музыка мугалимдери: Темирбаев А.Т., Асанходжяев А., Курбаналиев О.К., Кочкоров Ш.К., Ажиматова М., Кыдыралиева С.;

Орус, өзбек, англис тилдери мугалимдери: Султанов К. (англис), Сейдалиева М.Г. (өзбек), Бударин А.С., Гончаренко В.И. (орус);

Кол эмгеги мугалимдери: Баратов А.Б., Болотова (комендант тарбиячы).

Жогоруда аталган агай эжекелердин ысымдары окуу жайдын бүтүрүүчүлөрү тарабынан эмдигиче жылуу маанайда айтылып жүрөт. Аты аталбай калгандар да көп болушу мүмкүн. Биз алардан кечирим сурайбыз.

* * *

К. С. Алыбаев

Жогорку билим берүүнү реформалоонун зарылдыгы жөнүндө

Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 15 жылдыгы белгиленди. Бул мезгилдердин ичинде эгемендүү республикабыздын баардык тармактарында (экономикалык, сациалдык ж. б.) бир топ өзгөрүүлөр болуп өттү. Элибиздин жалпы турмушка болгон көз карашында, мамилелеринде да өзгөрүүлөр болду. Бир нече ондогон

жылдар бою түзүлгөн, калыптанган мамилелердин бузулуусунун натыйжасында, аларды кайрадан карап чыгуу зарылдыгы пайда болду. Мамилелерде болуп жаткан өзгөрүүлөр биринчи кезекте экономикалык чөйронү өз кучагына алды. Акырындык менен бул процесс социалдык, маданий, билим берүү, медициналык ж. б. баардык тармактарга да өз таасирин тийгизүүдө. Чөйрөдөгү мамилелердин өзгөрүшүн анализдөөнү максат катары койбогонубузду белгилөө менен билим берүү системасы жөнүндө өз пикирибизди билдирмекчибиз.

Коомдо болгон өзгөрүүлөр (айрыкча экономикалык чөйрөдө) билим берүү системасына олуттуу таасир тийгизди жана бул тармакта болуп жаткан өзгөрүүлөр ушул таасирдин натыйжасында болуп жаткандыгын белгилеп кетүүгө болот.

Учурдун талабына ылайык жогорку билим берүү системасын реформалоолону жүргүзүү керектиги жөнүндө маселе талашсыз болуп калды.

Бирок реформалоону кандай багытта, эмнеге негиздеп жүргүзүү керек деген суроого жооп берүү бир топ татаал маселе.

Жогорку билим берүү системасындагы өзгөрүүлөр учурдун талабына жооп береби жана ага шайкеш келеби деген суроонун пайда болушу табигый нерсе.

Коюлган суроого бир беткей жооп берүү мүмкүн эмес.

1. Бүткүл дүйнө жүзүн өз кучагына алып келе жаткан глобализация процесси жогорку билим берүү системасына да өз таасирин тийгизип жатканда КРдагы жогорку билим берүү системасы да дүйнөлүк стандартка умтулуу менен билим берүүнүн кандайдыр бир моделине токтоосу зарылдык.

Азыркы учурда КРда акырына чейин калыптана элек, түрдүү чөйрөдөгү болуп жаткан өзгөрүүлөр, мамилелер адистерге кандай талаптарды коерун системалуу изилдөө талап кылынат.

Бул маселелерди кандайдыр бир деңгээлде чечүүнүн натыйжасында билим берүү учурдун талабына жооп береби жана аны реформалоону, модернизациялоону кайсы багытта жүргүзүү керектигин аныктоо мүмкүнчүлүгү түзүлмөк.

Жогорку билим берүү системасын реформалоонун дагы бир негизги себептеринин бири – биздин жараандарыбыздын жакынкы жана алыскы өлкөлөргө миграциясы. Мындай жараандарыбыздын көпчүлүгү башка мамлекеттерге жумушка жайгашуу үчүн кетип жаткандыгы баарыбызга маалым. Ушул себептүү алар ээ болгон адистерди тастыктоочу дипломдор ошол мамлекетте кабыл алынган дипломдор менен эквиваленттүү болууга тийиш. Эгерде бул маселелер чечилбесе, анда биздин жараандарыбыздын кылган мээнети, иштери өз деңгээлинде бааланбайт, жумуштун эң жөнөкөй түрлөрүн аткарып калышы мүмкүн.

Учурда бул багытта Билим берүү жана илим министирлиги Жогорку Кеңештин Билим берүү комитети, КР академиялык коомчулугу, жогорку окуу жайлардын демилгеси менен бир топ иштер аткарылып жатат.

Окуу пландарынын жана окуу программалардын мамлекеттик стандарттарына өзгөрүүлөр киргизилген, Блим берүү мыйзамынын жаңы долбоору иштелип чыгылды жана жалпы коомчулуктун талкуусуна коюлду, КРда Болон процессинин идеяларын ишке ашыруу боюнча ЖОЖдордун консорциуму түзүлдү. Айрым ЖОЖдор түрдүү долбоорлор менен бул багыттарда иштерди жүргүзүп жатышат.

Жүргүзүлүп жаткан жумуштар, аракеттер жогорку билим берүү системасын реформалоого түрткү гана болуп жатат.

Биздин оюбузча реформаны жүргүзүү үчүн:

Биринчи кезекте жалпы, республикалык масштабда жүргүзүлүп жаткан иш – аракеттер, адистерге болгон талаптар, аларды керектөөнүн масштабын ж.б. факторлор боюнча маалымат топтоп анализдеп чыга турган аналитикалык топту түзүү зарыл. Бул топту түзүүчү, уюштуруучу катары КРнын Билим берүү жана илим министирлиги болууга тийиш.

Экинчиден, дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине кирүүнүн алдында, өз өлкөбүздүн ичинде бир мейкиндикти түзүп алганыбыз максатка ылайыктуу болот эле.

Бул саясатты ишке ашырууда борбордук жана регионалдык ЖОЖдордун кызыкчылыктары бирдей деңгээлде сакталууга тийиш. Кийинки мезгилдерде ар түрдүү себептер менен регионалдык ЖОЖдордун айрым адистиктери жабылып, бул адистиктерди даярдоо борборго (Бишкекке) топтоо процесси жүргүзүлүп жатат. Биздин оюбузча, мындай саясат региондордун, аймактардын кадрларга болгон муктаждыгын толук чече албайт, экинчиден, бул аймактардын өнүгүүсүнө да терс таасирин тийгизиш мүмкүн.

Мисал катары жакынкы мезгилдерде (1993-жылы) ачылган Жалалабат мамлекеттик университетин алып карайлы. Аталган окуу жайдын бир нече атайын орто окуу жайлардын, айрым жогорку окуу жайлардын факультеттеринин базасында түзүлүшү Жалалабат областынын кадрларга болгон муктаждыгын кандайдыр бир деңгээлде чечти; област боюнча бирдиктүү билим берүү мейкиндиги түзүлдү.

Областтын борбору – Жалалабат шаарынын, университеттин факультеттери жайгашкан башка шаарлардын да өнүгүшүнө, инфраструктурасынын, социалдык-маданий чөйрөсүнүн өзгөрүшүнө өз таасирин тийгизди.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктоо менен төмөндөгүлөрдү белгилемекчибиз:

1. КР жогорку билим берүү системасын реформалоо учур талабы.
2. Реформалоону жүргүзүүнүн алдында ички жана тышкы рыноктун адистерди керектөөсү аларга коюлган талаптарды кылдаттык менен изилдөө жана анализдөө жумуштарын аткаруу зарыл.
3. КР ичинде бирдиктүү билим берүү мейкиндигин түзүү.

* * *

К.С. Алыбаев, У. Жакыбаалы уулу

Текущий и итоговый контроль: математическая модель системы выставления оценок

В данной статье будут рассмотрены вопросы выставления оценок в процессе текущего и итогового контроля. Прежде всего, мы должны выделить основные виды учебной деятельности студента, которые подлежат оцениванию.

В целом учебная деятельность студента многофакторное явление. Учебная деятельность студента включает в себе посещаемость занятий; подготовку к занятиям; выполнение домашних и других видов заданий; участие в процессе усвоения знаний (ответы на поставленные вопросы, в деловых играх, выполнение возложенных обязанностей и т. д.); выполнение самостоятельных работ в определенном периоде времени (к примеру, модуль или другое измерение).

Таким образом, мы условно разделим участие студента в учебном процессе на следующие виды:

1. Посещаемость.
2. Активность (позиция).

3. Самостоятельная работа (с.р.).

Посещаемость – нужна для учета времени отслеживания на аудиторных занятиях;

Активность – нужна для учета ежедневной подготовки и части времени работы над определенным учебным материалом;

С.Р. – учет времени отведенного для самостоятельной работы.

Не будем останавливаться, и обосновывать значимость этих факторов на качество получаемого образования и формирования будущего специалиста.

Остановимся лишь на технологии учета и оценки вышеназванных факторов в учебном процессе.

Постараемся рассказать технологию на основе математической модели.

Далее, все сказанное будет основываться на учебных планах действующих в КР. Хотя все сказанное можно (перевести) проделать и для других учебных планов.

Предположим: n_1 – балл за посещаемость на одном аудиторном занятии.

n_2 – балл за активность студента на одном занятии.

n_3 – балл за выполнение С.Р.

n_4 – количество аудиторных занятий по предмету за неделю.

(Количество недель в семестре 18).

Под С.Р. - в нашем случае мы понимаем работу студента над определенным объемом учебного материала в определенное время (как правило, в нашей практике это время определяется одним месяцем).

Пусть в течении семестра студент выполняет n_5 – самостоятельных работ.

Далее n_6 – балл студента за итоговый контроль.

Тогда общее количество баллов студента в одном семестре по предмету «А» будет состоять из:

$n_1 \cdot n_4$ - недельный балл за посещаемость;

$n_2 \cdot n_4$ - недельный балл за активность;

$n_5 \cdot n_3$ - итоговый балл за С.Р.;

$18 \cdot n_1 \cdot n_4$ - общий (семестровый) балл за посещаемость;

$18 \cdot n_2 \cdot n_4$ - семестровый балл за активность;

n_6 - балл за итоговый контроль

Общий балл студента за один семестр определяется значением следующего функционала:

$F(n_1,n_2,n_3,n_6)=18 \cdot n_1 \cdot n_4+18 \cdot n_2 \cdot n_4+n_5 \cdot n_3+n_6$

Почему функционал «F» зависит только от n_1,n_2,n_3,n_6?

Величины n_4, n_5 – всегда можно фиксировать, т.е. заранее определено.

Далее n_6 есть балл студента за итоговый контроль. Его также можно взять равным n_3, так как по форме проведения итоговый контроль почти равен одному текущему контролю (хотя объем заданий охватывает все задания предыдущих контролей).

Если увеличить n_6, то это может, снизит роль «СРС» за семестр. Отсюда следует, что нужно взять: $n_6 \leq n_5 \cdot n_3$

С другой стороны роль итогового контроля не должен снижаться за счет других факторов.

В целом все это имеет определенные сложности. Тут могут иметь место субъективные факторы. Например, организационные, проводимые формы, методы контроля.

Следовательно, в некоторых случаях можно принять n6=n3.

В этом случае, $F(n_1,n_2,n_3)=18 \cdot n_1 \cdot n_4+18 \cdot n_2 \cdot n_4+n_5 \cdot n_3+n_3=18n_4(n_1+n_2)+n_3(n_5+1)$

Для простоты изложения рассмотрим последний функционал. Нам надо определить ограничение на величины n_1,n_2,n_3 так, чтобы значение $F(n_1,n_2,n_3)$ было оптимальным.

Имеется возможность заранее определить ограничения на «F». К примеру, можем задать 0.

Главное определить значения n_1, n_2, n_3. При определении значений этих величин мы должны учитывать, какие из этих величин являются доминирующими, то есть, главными.

Посещаемость и активность стимулируют повышение качества получаемого образования, но не являются доминирующими.

Если исходить из задачи подготовки специалиста, то «СР» является определяющим. Следовательно, $18n_4(n_1+n_2)<n_3(n_5+1)$, $\left[\frac{18}{n_5}\right](n_1+n_2)<n_3$, где (*)

$\left[\frac{18}{n_5}\right]$ - количество недель отведенное за выполнения одной «СР».

Исследование поставленной задачи облегчается тем, что величины n_1, n_2, n_3 могут принять произвольные значения с определенными ограничениями. Например:

$0\le n_1\le 5$, $n_5=4$,

$0\le n_2<5$, $n_2=2$,

$0\le n_3\le 100$,

Функционал имеет вид $F(n_1, n_2, n_3)=36(n_1+n_2)+5n_3$

при ограничении, который можно представить геометрически:.

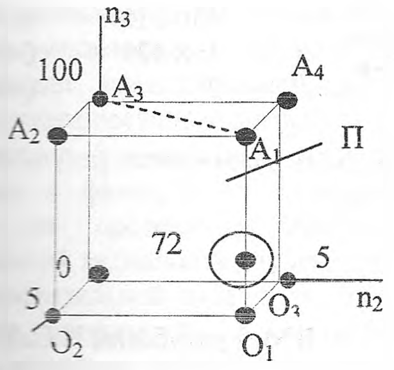

Анализ ограничений (*). max

$$18\cdot 2\cdot(5+5)=320$$

$$n_3(n_5+1)=5n_3$$

Должна быть $360<5\cdot n_3 \Rightarrow n_3>\left[\frac{360}{5}\right]=[72]=72$ $\left[\frac{18}{4}\right]\cdot(5+5)=40<n_3$

Так как из первого ограничения вытекает $n_3>72$, то это условие выполняется автоматически.

Функционал рассмотрим на параллелепипеде «П».

Несомненно «F» имеет максимальное значение в точке A_1.

$F_{max}(5,5,100)=360+500=860$.

Если мы хотим, чтобы в общей системе оценок присутствовали параметры: посещаемость, активность, СР, то надо анализировать все эти факторы -параметры [illegible] и зависимости.

Проведем анализ, на основе примера:

При 16 недельном семестре, общее количество баллов за:

Посещаемость- $18\cdot 10=180$

Активность- 18·10=180
С.Р.- 4·100=400
ИК- 1·100=100
Итого: 860 балл.

Поскольку по разным дисциплинам студент набирает разное количество баллов и требуется перевод набранных баллов в шкалу оценок.

Возьмем оценки в пяти уровнях (условно можно взять и другие):

-Низкая
-Не удовлетворительно
-Удовлетворительно
-Хорошо
-Отлично

	75%-100%	-	отлично
Условно	60% -до 75%	-	хорошо
	50% - до 60%	-	удовлетворительно
	30% - до 50%	-	не удовлетворительно (пересдача)
	Ниже 30% ↓		низкая (повторное изучение).

820 б. → 100%

75% - 100%	→	-	645-820	(«5»)
60% - 75%	→	-	516-644	(«4»)
50% - 60%	→	-	430-515	(«3»)
30% - 50%	→	-	258-429	(«2»)
Ниже 30%		-	257	(«0»)

Исходя из этой таблицы, можно проанализировать зависимость результатов обучения от посещаемости, активности, «СР» и итогового контроля.

* * *

Б.М. Турдубаева, Н.С. Жолдошалиева

Мотивация учебно-воспитательной деятельности студентов в ходе формирования личности будущего учителя

Очень важным в исследуемом процессе считаем мотивационный фактор.

Это мотивы: выбора кружка, выбора направления и содержания самостоятельной познавательной деятельности студентов биологического факультета. Что такое мотивы? – они составляют направленность личности, ядро ее внутренней структуры. Мотивационная сфера – центр структуры личности, в ней доминирующие мотивы, определяющие иерархическое строение этой сферы. Мотивы выражают внутреннюю логику духовной жизни личности, обусловленную практическим взаимодействием личности (человека) с миром.

Непосредственно эти мотивы возникают под влиянием внешних требований, а также под влиянием собственных потребностей, желаний, интересов, взглядов.

Формирование положительной мотивации учения, познания, познавательной деятельности происходит быстрее, если внешние требования опираются на актуальные потребности и вызывают новые, с учетом возрастающих возможностей ближайшего развития личности.

Обращаясь к теории формирования познавательных интересов, личности (Г.И.Щукина, В.С.Ильин, Л.И.Божова), а также к традиционным теориям активизации и оптимизации процесса приобретения знаний учебного процесса (Бабанский Ю.К., Данилов М.А., Есипов Б.П., Занков Л.В. и др.), выделяем факторы, которые необходимо учитывать в процессе мотивационного исследования:

- довузовская подготовка;

- направления личности, способности, потребности, мотив учения, интересы;

- социально-психологические особенности студенческого коллектива и позиция личности в нем, особенности взаимоотношений – «студент- группа», «преподаватель-студент» и т.д.;

- индивидуально-психологические характеристики отдельных психических функций и их синдромы;

- педагогические: содержание обучения, материально- техническое оборудование, типы управления познавательной деятельностью студентов.

Эти специфические комплексы сложных внешних и внутренних, объективных и субъективных условий, диалектически переплетаются в действующей педагогической системе.

Итак, в основе самостоятельной познавательной деятельности лежит система мотивов, которая порождается познавательной потребностью. Она, в свою очередь, представляет собой субъективное отражение объективной потребности в знаниях.

«Потребность в знаниях, в познании окружающей действительности, писал Б.Г.Ананьев, - является одной из основных духовных или культурных потребностей, которую в жизни выразительно обозначают как жажду знаний, [148; 131], т.е. как стремление «насытить ум, утолить умственный голод», но обязательно под влиянием какого-то мотива».

Мотивация познавательной деятельности студентов, как сложное структурное образование, имеет несколько значений.

Мотивация, будучи стимулом целостного формирования личности студента, является вместе с тем и фактором её дальнейшего развития; оказывает общее стимулирующее воздействие на протекание мыслительных процессов, становится и источником интеллектуальной активности студентов; мобилизует творческие силы студентов на поиск и решение познавательной задачи, положительно влияет на качество знаний, их глубину и действенность, широту и систематизацию; является важнейшим внутренним условием развития у студентов стремления к самообразованию; имеет диагностическое значение, служит показателем развития многих важных качеств личности студентов (целенаправленности, сознательности, трудолюбия, широты и устойчивости познавательных действий).

Итак, мотивы выражают внутреннюю логику духовной жизни личности, обусловленную практическим взаимодействием человека с миром; непосредс-твенно эти мотивы возникают под влиянием требований, а также под влиянием собственных потребностей, желаний, интересов, взглядов человека. На этой основе сделано заключение: это процесс самодвижения личности в условиях её деятельности; формирование положительной мотивации познания происходит быстрее, если внешние требования опираются на актуальные потребности и вызывают новые, с учетом возрастающих возможностей и зон ближайшего развития личности. Есть полное основание утверждать, что в педагогические институты в большом количестве приходят абитуриенты, не имеющие устойчивой, выраженной склонности к педагогической деятельности, что является тревожным симптомом. Полноценного учителя невозможно подготовить без специально поставленной и планомерно организованной работы по выявлению и формированию у молодежи педагогического призвания и профессионально-педагогической направленности.

В своем исследовании мы пытались установить, почему студенты учатся по-разному, какое место в их жизни занимает учебная деятельность, какова тенденция изменения мотивов учения в ходе формирования личности будущего учителя. Чтобы проследить строение и динамику мотивов учебной деятельности, нами было взято под наблюдение 123 студента. Использовали различные методики изучения прошлого и настоящего жизни студентов, опросные листы с последующей обработкой, самооценкой и оценкой преподавателя.

Полученные результаты сопоставили по отношению к мотиву, который является наиболее ценным и оправдывающим выбор педагогической деятельности.

В помощь первокурсникам были разработаны и размножены «Учебные задания». Сформированы основные требования к знаниям, умениям, навыкам, приобретаемым при изучении каждого учебного курса; определены содержания конкретных работ.

Один из приемов выработки навыков самостоятельной работы состоит в том, что в конце лекции студенты получают 2-3 контрольных вопроса, на которые должны ответить письменно. Записи просматриваются на лабораторных занятиях преподавателем или учебной комиссией факультета. Или каждый студент получает свое задание. Оно рассчитано 1-1.5 месяца и требует систематической работы над теоретическим курсом.

Используется семестровый график отчетности. В нем четко определяются сроки проведения консультации, коллоквиумов, контрольных работ, отчетов по индивидуальным заданиям.

При составлении графика учитывается общий объем учебной нагрузки студента, координируется аудиторная и самостоятельная работа, обеспечивает-ся её ритмичность. Утвержденный деканатом график становится обязательным для студентов и для преподавателей, регламентирующим учебный процесс; он также пресекает отдельные попытки кафедр увеличить нагрузку в ущерб другим дисциплинам.

Таким образом, мотивация учения, познания, входящая в структуру личности студента, проходит длительный путь развития, перестройки и обогащения.

Важным средством самообразования и творческого роста молодых учителей является привлечение их к использованию достижений педагогической науки в практике школьной работы.

Как единство потребностей, интересов, основных устремлений и отношений личности, мотивация учебной деятельности характеризует познавательную самостоятельность студентов и, как уже говорилось, соотносится с мотивом, который является наиболее ценным и оправдывающим выбор педагогической профессии. Таким мотивом, по нашему мнению, является склонность к обучению и воспитанию детей, интерес к ребенку, как к объекту будущей деятельности. Сравнивая в таком плане все ответы, разделим их на три группы:

1. Мотивы, свидетельствующие действительно о педагогической направленности (желание обучать и воспитывать детей)- 35,4 %.

2. Характеризующие тактическую педагогическую направленность: они выражают потребность, но не в самом существенном для педагогической деятельности, а в некоторых частичных моментах - осознание у себя педагогических способностей, представление о важности и престиже педагогической профессии – 12,8%.

3. Не содержащие педагогической направленности показывают: трудность учебы, не побуждают студентов к творческому поиску, вызывают у них повышенную работоспособность.

Снижение уровня удовлетворенности учением «не совсем удовлетворен» - у студентов, по видимому, объясняется тем, что частично не получили от педагогической практики подкрепления своих профессиональных ожиданий или встретили трудности, к преодолению которых они не были готовы (мотив проявляется в написании сочинений: «Почему я выбрал профессию учителя», «Мой любимый учитель»).

Исследование мотивов учебной деятельности студентов позволило определить уровень трудового напряжения. Выяснилось, что четвертая часть студентов работает не в полную силу (преимущественно студенты старших курсов). Ответы на вопрос «Если вы учитесь не в полную меру своих сил, то объясните, пожалуйста, почему?».

Ответы: «Не интересно», «Не ту профессию выбрал», «Нет настроения» и т.п. Выявляются как объективные, так и субъективные причины. Кроме мотивов далекого и близкого действия, большую роль в учении студентов играют стимулы, порожденные самой учебной деятельностью. Степень удовлетворенности - неудовлетворенности учебным процессом. См. в Таблице № 1.

Таблица № 1.

Курсы	Полностью удовлетворены	Не совсем довлетворены	Почти не удовлетворены	Не удовлетворены
I.	25%	50%	13%	12%
II.	27	48%	13%	12%
III.	35%	30%	15%	10%
IV.	36%	49%	10%	5%

Как видим, по мере продвижения от первого курса к старшим курсам, происходит перестройка их отношения к учению. Растет удельный вес студентов, получающих полное интеллектуальное удовлетворение от познава-тельной деятельности и соответственно уменьшается число студентов, которые частично или совсем неудовлетворены учением. Следует заметить, что устойчивая познавательная ориентация характерна высокой эмоцией (важный фактор совершенствования этой деятельности).

Таким образом, исследуя строение и динамику мотивации учения студентов, исходили из предположения, что важнейшими условиями ее развития является профессионально-педагогическое направление личности будущего учителя.

Проведенное исследование было преддверием к изучению мотивов выбора кружка и профиля познавательной деятельности в нем, что рассматривается в эмпрической части работы.

* * *

С.С.Сакиева

Окутуунун технологияларын модернизациялоонун тажрыйбасы жана келечеги

Башталгыч билим берүү - бардык илимдердин атайын билим берүүдөгү башкы фундаменти. Анын мүнөзүн, мазмунун жана формаларын жүргүзүүдө адамдын тагдырынын көп нерселерди аныктоого, келечектеги жашоосуна, инсандык калыптануусунун базасын түзөт.

Башталгыч класстарда адабиятты окутуунун негизги максаты - «Кыргыз элинин калыптанып калган салттарына, ар улуттун өз тагдырын өз алдынча калыптануусунун демократиялык укугуна» негизделиши интеграцияланган курстардын мазмунунда улуттук маданиятын, кыргыз тарыхынын өзгөчөлүктөрүн жана ар түрдүү илимдердин негизин берүү. Эне тили кайсыл тилдеги мектеп болбосун негизги предмет.болуп саналат.

Бул тууралуу XX кылымдын улуу педагогу Янош Корчак:»Эне тил-бул бала үчүн ойлоп табылган эрежелер менен үйрөтүү эмес, анын жан дүйнөсүн бардык элдердин жан дүйнөсү менен бирдей акыбалда дем алдырып турган аба» - дейт.Ал эми адабиятты окутуу башталгыч класстарда интеграциялык мүнөзгө ээ. Ал төмөнкү

Жалал-Абад мамлекеттик университети КИТЕПКАНА УС 2224/07-1

бөлүмдөрдү камтыйт: сабат ачуу жана кеп өстүрүү, адабий окуу , класстан тышкаркы окуу жана кеп өстүрүү, фонетика, грамматика, жазуу эрежелери жана кеп өстүрүү. Бул бөлүмдөрдүн бардыгында тең баланын кебин өстүрүү менен байланыштуу сүйлөөгө үйрөтүү жана туура окуп жазууга, окуунун техникасына (шар, туура, сезимдүү, көркөм, купуя, жарыя) калыптандыруу иштери жүргүзүлөт. Эне тилинде гана бала таалим, тарбия алат.Билүү, үйрөнүү, өз алдынча иштөө, ой жүгүртүү, өзүн-өзү башкаруу, сүйлөө адаттарына калыптанат. Эне тилсиз бала башка предметтерди окууга, жазууга, суйлөөгө, чийүүгө, тартууга, ырдоого өз жөндөмүн аларга берүүгө жөндөмсүз бойдон кала берет.Ал эми мындай машыгууларды ишке ашырууда адабият боюнча түзүлгөн ар бир окуулуктун өзүнчө орду, функциясы бар экендигин көрүүгө болот. Алардын ичинен адабиятты окутуунун өзүнчө өзгөчөлүгү бар. Ошондуктан биздин макаланын мазмуну адабиятты окутууга арналмакчы.

Адабиятты окутуунун предмети өзүнүн өнүгүү тарыхында көп өзгөрүүлөргө дуушар болуп, учурда дүйнөлүк окумуштуулардын кызыгууларына, талаш-тартыштарды жаратууда. В.Г.Горецкий жарым кылымдын ичинде ал бир нече аталууларга ээ болгондугун белгилеп («Туура», «Отчеттук», «Аң-сезимдүү», «Талкуулап», «Чыгармачыл», «Тарбиялап», «Ойлонуп», «Хрестоматиялык», «Адабий көркөм», «Түшүндүрүп» жана башка), чтение («Учебное» да «Чтение» да кыргызча которулбагандыктан, аны сөзмө-сөз көчүрүү мүмкүн эмес, анда «Окутуп окуу» болуп калат), ал балдар адабияты деп атоо окуу предметинин өзгөчөлүктөрү болуп чагылдыра тургандыгын белгилеген. «Учебное» терминин өз учурунда Л.В.Луначарский «негиздеп окутуу» деп атаган.

Окуу терминининин синонимдерин кийинки кезде жаны аталышын иштеп чыгуунун аракеттери көрүлүүдө.Мисалы, «Окуу жана адабият» (О.В.Джежелей),ошондой эле Л.Е.Стрельникова,Н.Д.Татарченконун башталгыч мектепте адабий билим берүүнүн программасынын долбоору сунуш кылынды.

Кыргыз педагогика илиминде башталгыч класстарда адабиятты окутуу өткөн кылымдын 60-жылдырына чейин атайын, ырааттуу изилдөөлөр жүргүзүлүп, изилдөөнүн обьектиси боло албаса да, бир катар изилдөөлөр жургузулуп, айрым эмгектер жарык көргөн болчу. Ал эми орус окумуштууларынын эмгектеринде башталгыч класста адабиятты окутуу системага салынып, атайын изилдөөнүн обьектисине алынып, өз алдынча илим катары түптөлүп, калыптанып калганы белгилүү.

Башталгыч класстарда адабиятты окутуунун методикасын негиздөөчүсү орустун улуу педагогу К.Д.Ушинскийдин, анын шакирттери Н.А.Корф, Н.Ф.Бунаков, Д.И.Тихомиров, Д.Д.Семенов, В.А.Флеров, Ц.П.Балталов, В.П.Вахтеров ж.б.лардын эмгектери иштелип чыгылды. К.Д.Ушинскийдин «Эне тили», «Балдар дуйнөсү» деген окуулуктары, «Эне тилин окутууга жардам»деген эмгектеринде сабатка үйрөтүүнүн анализ-синтез методун, баланын оозеки жана жазуу кебин өстүрүүдөгү көнүгүүлөрдүн системасын , түшүндүрүп окутуунун методикасындагы көркөм жана илимий-популярдык чыгармаларды окутуунун методикалары сунуш кылынды. Ал эми совет мезгилинде башталгыч класста адабиятты окутуу орустун окумуштуулары тарабынан изилденди, жалпыланды, өркүндөтүлдү. Аларга Н.А.Адамович, Т.Ф. Завадская, А.И. Елкина, Н.П. Каноныкин С.П. Редозубов, Н.С. Рождественский, Н.Н. Шепетова, Н.А. Шербакова В.И. Яковлева, М.С. Васильева, В.Г. Горецкий, К.Т. Голенкина, Л.А. Горбушина, М.И. Оморокова, Е.А. Никитина, М.Р. Львов, Т.Г. Рамзаева, Н.Н. Светловская ж.б.ларды кошууга болот.

Кыргыз башталгыч класстарында адабиятты окутууга карата XX кылымдын башталышында И. Арабаевдин, К. Тыныстановдун, С. Наматовдун окуу китептери

методикалык колдонмолору алгачкы саамалык катары кабыл алынып келүүдө. Ал эми 60-жылдардан баштап адабиятты окутууну системага салууга алгачкы ирет салым кошушкан окумуштуу педагогдор С. Турусбеков, К. Сартбаев, Б. Рысбекованын эмгектерин баса көрсөтүп айтуубуз керек. Адабий чыгармаларды окутууга карата диссертациялык изилдөөлөрдүн обьектисине айланып,бир катар эмгектерин арнаган С. Турусбековдун эмгектери алгачкылардан болду.

Өткөн кылымдын 80-90-жылдарынан баштап адабиятты окутуу(адабий окуу) илими өнүгүү багытында болду. Буга, ушул багытта максаттуу изилдөө жүргүзүшкөн :С.Сакиеванын, А. Токтомаметовдун илимий-методикалык эмгектери, проблемалуу макалалары күбө. Ал эмгектер башталгыч класстарда адабиятты окутуунун актуалдуу проблемалары, адабий билим берүүнүн проблемаларына арналып, ал башталгыч жана жогорку окуу жайларында жаш муундарга адабий билим берүүнүн концепцияларын мамлекеттик стандарттарын жана окуу программаларын түзүүнүн өбөлгөлөрү болду.

90-жылдардан баштап адабиятты окутуунун методикасында ири бурулуштар, иш-аракеттер жандана баштады, т.а.анын максаты-баланын инсандык өнүгүүсүнө багытталып, окутуунун мазмунун өзгөртүүгө мүмкүнчүлүк түзүлө баштады. Адабият сабактарында – билим берүүнүн мазмуну - окутуунун адабийлүүлүгүнө өзгөчө көңүл бура баштады. Мындагы башкы милдет - баланын логикалык ой жүгүртүүсүн көркөм чыгарма аркылуу өнүктүрүү аркылуу, аларды текстке өз алдынча ой жүгүртүүгө, тексттин маанисине чыгармачылык, ар кандай чыгарманы кабыл алуу-бул биргелешкен чыгармачылык, автор менен окурмандын биргелешкен чыгармачылыгы (М.М. Бахтин), ал эми сабак процессинде талдоого алуу-мугалим менен окуучунун биргелешкен орток чыгармачылыгы (Г.Н.Кудина) болсо, образдарды, кааармандарды үлгүсүз кабыл алуу(айрыкча жомокторду оозеки угууда) - чыгармачылык (Л.С.Выготский), чыгармачылыгын өнүктүрүү (А.Токтомаметов) болуп саналат.

Окуу терминдериндеги ушундай өзгөрүүлөр, толуктоолор, кыргыз башталгыч класстары үчүн түзүлгөн окуу китептерине да тиешелүү экендиги маалым. Баарыбызга белгилүү болгондой, буга чейин бул окуулук түрдүүчө аталып келген. Өткөн кылымдын 20-30-жылдарында, б.а. К. Тыныстанов түзгөн окуулуктардан баштап «Окуу китеби», 50-90- жылдары «Эне тили», 90-жылдардан баштап «Адабий окуу» деп атала баштады. Окуулуктун түзүлүшүнүн калыптанышы, өнүгүшү, түптөлүшү бир кылымга жакын убакытты басып өттү. Ошондуктан адабиятты окутуунун теориялык жана практикалык жактан калыптанышын үч этап менен кароого болот. Аларды төмөндөгүдөй бөлүштүрүүгө болот.

Биринчи этабында алгачкы түзүлгөн «Окуу китебин» түзүүчү К.Тыныстановдун эмгектерин, иш-аракеттерин атоого болот. К. Тыныстанов окуу китептерин түзүүгө 1924-жылдан тартып кирише баштаган. Анын алгачкы »Окуу китеби» биринчи баскыч мектептерге арналган. Ал 1924-жылы Ташкентте 5000 нуска менен жарык көрөт. Китеп араб тамгасында жазылган, жалпы көлөмү 97 бетти түзөт. Бул биринчи китебине грамматикалык жактан эч кандай маалымат берилбей, ал хрестоматиялык мүнөздө болгон. «Окуу китеби» балдардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайыкталып, ага тарбиялык маанидеги аңгеме, жомок, чакан тексттер, табышмак жана ырлар кирген. Мисалы, «Абыл. Абылдын мектепке барганы .Кантип котур болушту? Котурдан кантип кутулушту? Бала менен чымчык (ыр түрүндөгү поэма). Келте. Мектепте балдар тартиби. Калпычы. Ууру. Ынтымак. Кичинекей акылман. Сонун үйдүн чечүүсү. Бөбөк терметкенде. Алдар Көсө менен шайтан (жомок). Жаман жолдош. Кичинекей баатыр. Кайран эл» ж.б.у.с. Ар кандай темадагы чакан бөлүмдөр:

1. Адам тууралуу.
2. Куштар.
3. Алдаяр.
4. Күлкүлөр.
5. Ой менен чыгара турган эсептер.
6. Интернационал.

Андан кийин мезгилдер (жаз, жай, күз) башка бөлүмдөрүндө ар бир мезги... карата мисалы, «Жаз» деген бөлүмдө «Жайлоодо», «Чагылган» ж.б.у.с.кыска-кыс... аңгемелер, тексттер берилген да, ар бир мезгилдин аягында ал тексттерден кийин 7-8 ... суроолор жазылган.Китептин аягында берилген материалдардын катасы, дурусунун бет... жолдору көрсөтүлгөн тиркеме берилген.

Китептин сөз башында «Жоктон бар артык дегендей, кур алакан отур... мектебибизди соорото туралы дедик.Көч жүрө-жүрө түзөлөт, биз дагы жүрө-жүрө мек... куралдарыбызды дурустап кетербиз» деген тилегин айткан. Окуу китебинин жазыл... максаты, кимге багытталгандыгы анын сапат деңгээли жөнүндө таамай айтып, мек... окуучулары үчүн окуу китебин түзүүчүлөрдүн алдына келечектүү мүдөө коюуга ара... кылат.Бул окуулуктун түзүлүшү автор өзү көрсөткөндөй, жаныдан алгачкы ок... китебинин пайдубалын куруучу, эне тили окуу китебине чыйыр салуучу катар... бааланып келүүдө.

Экинчи этабында 60-90-жылдарында өнүгүүсүн атоого болот.Бул этаптагы адаби... окутуунун калыптанышы илимий-теориялык, практикалык жактан өсүү деңгээлине же... деп айтууга болот.Себеби, 50-жылдардын аягы, 60-жылдардын башталыш... түшүндүрүп окутуунун методикасы, анын баланын оозеки жана жазуу ке... өнүктүрүүнүн булактарын изилдөөнүн методикасына арналган эмгектер коргол... адабиятты окутуу методикасында ири бурулуштарды жасады деп айтууга болот.У... эмгектен кийин «Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы»(19... деген чоң фундаменталдык эмгек иштелип чыгылды.Бөлүмдө ырларды жана кара с... түрүндөгү чыгармаларды окутуу теориялык жана практикалык жагынан иштелди.

Жогорудагы эмгектерди өркүндөтүүнү максат кылууну көздөгөн методика... колдонмолор жарык көрдү. Атап айтканда, эне тили окуу китебинин ар бир класс бо... түзүлгөн методикалык колдонмолору, аларга карата практикалык сабакта... иштелмелери сунуш кылынган.Жалпысынан алганда, экинчи этаптагы адаби... окутуунун методикасына арналган эмгектерди өнүктүрүүдө С.Турусбековдун эмгеги ... экендигин баса белгилөөгө болот.

Үчүнчү этабынын өнүгүшү 90-жылдардын башталышына таандык.Адаби... окутуунун методикасына арналган С. Сакиеванын, А. Токтомаметовдун кандида... диссертациялары корголду.Бул изилдөөлөрдүн ичинен А.Токтомаметовдун ада... окуунун дидактикалык принциптерине арналган эмгегин бөлүп көрсөтүүгө бо... Адабиятты окутуунун методикасында мындай эмгектердин жаралышы ири бур... жасады. Адабий окуу китебинин түзүлүшүнүн теориялык жана практикалык негиз... иштелип чыгылып, натыйжада 2-4-класстар учун жаңы моделдеги адабий окуу... түзүүгө мүмкүнчүлүк алынды. Окуулуктун адабий окуу деп аталышынын өзү эле ... нерселерди талап кылары талашсыз. Адабий окуу педагогика илиминде жана практ... эки мааниде колдонулат: 1.Окутуунун методу. 2.Адабият предметин терендетип окут... алгачкы баскычы (М.И. Оморокова ж.б.). Ошону менен бирге аны окутуунун сист... төмөнкү концептуалдык эрежелерден турат: баланын инсандык калыптануусун өнүкт... жалпы маданиятын жана интеллектуалдуулугун, китеп окурмандыгын, ...

ишмердүүлүгүнүн компоненттерин калыптандыруу. Адабий окуу эки этап боюнча жүргүзүлөт.

1.Алгачкы этабында (1-2-класс) тематикалык жана жанрдык-тематикалык принциптер колдонулат (балдар фольклору, ырлар,жомоктор)

2.Негизги этабында (3-4-класс) көркөмдүк-эстетикалык принцип башкы ролду ойнойт (В.Г. Горецкий, М.И. Оморокова, О.В. Джежелей, А. Токтомаметов ж.б.)

Адабий окууда төмөнкү принциптер сакталган:

1.Көркөмдүк-эстетикалык принцип (классикалык чыгармалар, балдар адабиятынын мыкты үлгүлөрү, элдик оозеки чыгармалар, чет элдик балдар жазуучуларынын чыгармалары).

2.Жанрдык жана автордук принципте баланын эстетикалык табиятын тарбиялоочу бир эле автордун түрдүү жанрдагы чыгармалары, бир топ авторлордун чыгармалары(салыштыруу жумуштары) жүргүзүлөт.

3.Эмоционалдык-эстетикалык принцип (жаңыдан китеп окурмандыгы калыптана баштаган окурмандын эмоционалдык сезүү сферасын, адамдын эмоциясын, сезимин чагылдыруучу чыгармалар).

4.Системалуулук принциби (окутуу,тарбиялоо,өнүктүрүү).

5.Жеткиликтүүлүк принциби (адабий окуунун башка предметтер, б.а. кыргыз тили, мекен таануу, музыка, сүрөт искусствосу менен болгон байланышы).

6.Адабийлүүлүк принциби (көркөм чыгармалардын принцибин анализдөө).

Адабий окуунун түзүлүш курамы. «Эне тилинен» бир топ айырмачылыгын байкоого болот. «Эне тили» окуу китептери жалпысынан «идеологиялаштырууга «өзгөчө маани берилип, алар менен иштөө бир топ убакытты талап кылды.Эне тили окуу китебинин негизги максаты-баланын туура, шар, сезимдүү, көркөм окуусуна багытталып, окуу материалдарынын берилиши да ушул максат менен ишке ашырылып келген. Ал эми адабий окуунун түзүлүшүндө мындай иш-аракеттер бир топ өркүндөтүлүп, анда [illegible] инновациялык жолдоруна багыт алгандыгын көрүүгө болот. Адабий окуунун түзүлүшүндө автор окуучунун окурмандыгын,ишмердүүлүгүн өнүктүрүү багытын тандап [illegible] белгилөөгө болот. Адабий окуу окуучулардын туура, сезимдүү окуп, [illegible] кайра айтып берүүсү, алардын окуганындагы негизги ойду болуп көрсөтүп, өз [illegible] чыгарма жаратып окуп талдоого алган текст менен жаңы чыгарманын [illegible] байланышты ача билүүсүнө жетиштирүүнү өзүнө алат.Окуу предметинин [illegible] окуу деп аталышы да мына ушуга негиздейт.б.а. окуу предмети мурдагыдан [illegible], анын адабийлүүлүгү күчөтүлгөн.Анткени, ар кандай чыгарманы кабыл [illegible] биргелешкен чыгармачылык, автор менен окурмандын биргелешкен [illegible] (М.И. Бахтин), ал эми сабак процессинде талдоого алуу - мугалим [illegible] окуучунун биргелешкен орток чыгармачылыгы (Г.Н.Кудина) [illegible],каармандар-ды үлгүсүз кабыл алуу (айрыкча жомокторду оозеки [illegible] - чыгармачылык (Л.С.Выготский).

[illegible] ушундай максатты көздөгөн адабий окуу учурда башталгыч класстын [illegible] жеткирилип, окуу процессинде активдуу колдонууда. Адабий окуунун [illegible] курамын дээрлик көркөм тексттер түзөт. Ошондуктан адабий окууда [illegible] курактык-психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы, тексттин [illegible] мыйзам ченемдүүлүктөрдүн сакталып, материалдын тилинин окуучулар [illegible] түшүнүктүүлүгү, окуу материалынын улуттук духту тарбиялоого [illegible] адамзаттык баалуулуктарды кабыл алууга, окуучулардын ишмердүүлүктөрүн [illegible] багытталуучу, окуучу менен мугалимдин , автор менен окурмандын

кызматташтыгына таянуу критерийлери менен коштолуп жүргүзүлөт. Ал эми алардын калыптанышы окуу ишмердүүлүгүнө багытталып, ал адабий окуунун психолингивистикалык багытындагы тексттин теориясынын жана коммуникативдик ишмердүүлүгүнө таянат, аларды ишке ашырууда Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, В.В. Давыдов, Д.Б. Эльконин, Н.Ф. Талызина, А.А. Леонтьевдин теориялары ишке ашырылат. Окуучунун ишмердүүлүгүн өнүктүрүүдө элдик чечендик, акылман сөздөрдү, төкмөлүктү колго алуу проблемасы коюлууда.Ал эми адабиятты окутуунун технологияларын модернизациялоодо, анын заманбап сапаттарын изилдөө башкы планга коюлушу зарыл.Жаңы муундагы окуу китебин баалоонун иштелип чыккан критерийлери жалпысынан бардык эле окуу китептери менен окуу адабияттарына буга чейин коюлуп келген, азыр да коюлуп жаткан дидактикалык жана санитардык-гигиеналык чен талаптарына туура келет.Бирок жаңы муундагы окуу китептерин жаратууда азыркы мезгилдин талаптары менен муктаждыктарына шайкеш келгендей төмөнкү критерийлер такталып колдонууга тийиш:

-мультимаданияттуулук (ар түрдүү маданияттардын дөөлөттөрүн түшүнө билүүчүлүк);

-сабырдуулук (толеранттуулук);

-гендердик туюм;

-өзүн-өзү баалоо жана ой жүгүртүү көндүмдөрүн өнүктүрүү:

-жашоодо зарыл болгон көндүмдөрдү калыптандырууга багыттоо.

Жаңы муундагы окуу китеби кайсы бир предметтик чөйрөнү келечектеги кесиби катары тандаган окуучулардын да, бул окуу материалдарын жалпы билим берүү планынын чегинде өздөштүрө турган окуучулардын да кызыкчылыктарын, муктаждыктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн эске алган окуу курсун методикалык-дидактикалык жактан коштоочу методикалык комплекстин (ОМК) негизи болуп саналат.Ошентип, окуу-методикалык комплексине төмөнкү компененттер камтылышы мүмкүн ;

1. Окуу пландары (мамлекеттик базалык, вариативдик)
2. Программа (негизги жана факультативдик).
3. Кагаздагы жана электрондук сактагычтагы окуу китеби.
4. Мугалим үчүн методикалык көрсөтмөлөр.
5. Ар бир сабактын болжолдуу иштелмеси жана видеожазуусу, жооп тапкычтар.
6. Интернеттеги көмөкчү беттер.
7. Хрестоматия.
8. Жумушчу дептери.
9. Дидактикалык материалдар жана окуучулар үчүн колдонмо (тапшырмалар жыйнагы, сөздүктөр жана маалымдагычтар, компакт-дисктер, аудио жана видео окуу колдонмолору).
10. Кошумча окуу үчүн китептер.

Жалпысынан алганда, адабиятты окутуунун технологияларын модернизациялоодо окуу-методикалык комплекстердин ролун жогорулатуу учурдун талабы катары каралууга тийиш.

Адабияттар

1.Бекбоев И.Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери.-Б.:2003.-295 б.

2.Осмонкулов А. Кыргызстанда эл агартуу иштеринин жана эне тилин окутуунун тарыхынан. Фрунзе , Мектеп,1974.-150-бет.
3.Осмонкулов А.Эне тилин окутуу тарыхынан.-Фрунзе, Мектеп,1983.-221-бет.
4.Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы. -Бишкек, 1994.17-бет.
5.Сакиева С.С.Башталгыч класстарда эне тилин окутуунун теориялык жана практикалык негиздери.-Бишкек,2006,-273 бет.
6.Рысбаев С.Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы.-Б.:2006.-349 б.

* * *

К.Ф. Тешабаева, Т.П. Тиллавалдиева

Индивидуальный учебный план студента - атрибут современного студента

Одной из важнейших проблем образования на сегодня является решение проблем [illegible] образования, предполагающий процесс обучения и воспитания, ориентированный на разностороннее развитие личности студента и эффективное овладение [illegible]. Мы нуждаемся в творческой личности специалиста, но в условиях существующей системы высшего образования, с ее жесткой регламентацией процесса обучения, очень трудно сформировать *инициативного, деятельного педагога* с *ярко выраженной творческой индивидуальностью. Индивидуализация обучения* один из реальных путей в решению запросов общества, предъявляемые к высшему образованию и имеет гуманистическое содержание. Обучение должно вестись с учетом потребности, способности и [illegible] учащихся. Индивидуализация обучения реализуется при такой организации ученого процесса, когда ВУЗ, преподаватель и его программа действительно повернуты лицом к студенту как к заказчику. Отправной точкой его деятельности становится личность студента, его интересы и образовательные потребности.

Что представляет собой индивидуализация профессиональной подготовки? Мы согласны с мнениями ученых, которые считают, что эта такая форма организации учебного процесса, при котором учитывается не только общепрофессиональный уровень по [illegible] выбранной профессии, но и узкопрофессиональные способности и склонности, [illegible] и цель обучения каждого. Это такой метод преподавания, при котором учитываются [illegible] каждого учащегося студента в процесс обучения. Оно основано на том, что нет двух [illegible] одинаковых людей, которые одинаково участвуют в учебном процессе, что каждый имеет и показывает свой опыт. И важно реагировать на эти различия. Индивидуализация профессиональной подготовки осуществляется тогда, когда взаимодействие и общение в процессе обучения происходит по принципу «студент - преподаватель - студент». По мнению многих авторов, в процессе профессиональной подготовки [illegible] важно не информационная насыщенность данного процесса, а его направленность на развитие их профессиональной индивидуальности, на формирование [illegible] самостоятельности.

Одним из путей индивидуализации профессиональной подготовки будущего специалиста мы считаем, создание индивидуального учебного плана студента на весь период [illegible] как специалиста, в нашем случае учителя начального класса. По данному [illegible] огромный опыт в теории и практики педагогики и психологии. (Инге Унт, [illegible] Д.В.Ш[illegible]икова. Вопросы психологической поддержки процесса

индивидуализации разработаны под руководством Антропянской. Л.Н,. Долгова Л.М. разработала философско методологические аспекты деятельности, направленные на индивидуализацию образования. И другие.

Задачей настоящего исследования было выявление характера взаимосвязи решения профессиональных образовательных потребностей путем внедрения индивидуальных учебных планов профессиональной подготовки студентов и качества профессиональной подготовки.

Наблюдение за группой студентов, которым преподается один и тот же предмет, показывают различия в эффективности преподавания и в эффективности усвоения предмета студентом. Это связано не с содержанием учебного плана, а с тем, каким образом каждый преподаватель интерпретирует и выполняет учебный план. Для полного осуществления учебного плана мы учитывали не только его нормы и содержания, но еще основную цель и опыт каждого студента. Другими словами, наш учебный план включает в себя как официальный, написанный учебный план (документы, нормы, часто определяемые соответствующими властями), преподаваемый учебный план (собственная интерпретация и методика преподавателя), а также учебный план, составленный студентом индивидуально. Некоторые специалисты утверждают, что существует еще и ситуативный учебный план, которого невозможно предвидеть и заранее запланировать.

В разработанном положении об «Организации обучения студента по индивидуальному учебному плану» были учтены «Закон об образовании Кыргызской республики», «базовые принципы и стратегические задачи нового этапа развития высшей школы», куда входят следующие моменты:

-обучающийся имеет право выбора формы образования;

-основная цель подготовки студентов по индивидуальному учебному плану — это удовлетворение индивидуальных образовательных потребностей студента;

-государственный образовательный стандарт и программы профессиональной подготовки будущий студент имеет право осваивать индивидуально;

-при разработке индивидуальных планов учитывать интересы студентов, сроки освоения программы;

-подготовка по индивидуальному учебному плану организуется независимо от формы обучения;

-студент, работающий по индивидуальному учебному плану, пользуется всеми услугами, предусмотренные уставом образовательного учреждения;

-предоставляется возможность выбора курсов на других специальностях и даже в других ВУЗах;

- Анализ результатов проведенных работ (с 1999 года) показал, что процесс профессиональной подготовки студентов по индивидуальному учебному плану оказывает значительное влияние на повышение качества подготовки;

- Оно дает возможность отойти от массовости и «непосредственно обратиться к жизни, к практике» (В,М,Теплов). Применение к жизни общих психологических закономерностей всегда должна опосредоваться знанием индивидуальных различий;

- повышаются пределы развития человеческих возможностей;

- Есть условия для ориентации на неповторимую личность;

- Возможность для учета и удовлетворения потребностей студента-заказчика;

- Возможность самореализации и развитие потенциальных данных;

- Возможность правильного отбора средств, методов и приемов обучения;

И на его основе повышения качества профессиональной подготовки.

Литература

1. Акимова М.К., Козлова В.Т. Педагогика и психология. М,1992.
2. Елманова В.К. Высшее образование за рубежом. МГУ, 1989, 50 с.
3. Захарова А.П. Становление и развитие системы подготовки научно-педагогических кадров высшей квалификации в США: Автореф. М., МГУ, 1995.
4. Околелов О.П. Современные технологии обучения в ВУЗе: сущность, принципы, тенденции, развития - ж. «Высшее образование в России», N2, 1994, 45-50 с.5. Унт. И. Индивидуализация и дифференциация процесса обучения. М., Изд.просвещ.

* * *

Ф. А. Сатымкулова

Билим берүү системасындагы проблемалар жана инновациялык процесс

Ар кандай эле мамлекеттин келечеги мамлекеттин жаш муундарга көргөн [illegible]уна байланыштуу. Анткени, жаш муундар келечектин ээлери, мамлекеттин [illegible]улары. Алар үчүн кандай денгээлде жүрүп жатат? Бул суроолорго бир сөз [illegible] жактуу жооп берүү мүмкүн эмес.

Биздин мамлекетибизде билим берүү системабыз советтик доордон бери келе [illegible] традициялар менен иштеп келүүдө. Азыр коомдун талабы коомдук мамилелер [illegible]. Анткени, мамлекеттин экономикасы менчикке болгон мамиле өзгөрдү.

Ал эми билим берүү коомдун социалдык экономикалык абалынан сөзсүз көз [illegible]. Ошондуктан билим берүү системасын реформалоо зарылдыгы келип чыкты. Бул [illegible] -көптүр иштер башталган менен реформа толук жүргөн жок. Билим берүү [illegible] кандай негизги проблемалар бар?

1-ден, билим берүүнүн сапаты.

2-ден, материалдык техникалык базаны чыңдоо

3-дөн, мугалим кадрларын даярдоонун абалы

4-дөн, инновациялык технологияларды ишке ашыруу.

Билим берүүнүн сапаты бул мамлекеттин коомдун, иш берүүчүлөрдүн адистикке [illegible] кесиптик, интелектуалдык, адептүүлүк жагынан даярдыгына берген [illegible].

Ал эми билимдин сапатын камсыз кылуу бул окуу жайынын, анын [illegible]циясын, окутуучулар коллективинин милдети. Ошол эле мезгилде ал [illegible], окуу жайынын, студенттин да милдети болуп калуусу керек. Сапатуу билим [illegible] жетишкендиктердин, келечекте эмгекке жайгашуусунун коомдогун ордун [illegible]. Анткени, азыркы мезгилде окуу жайларынын саны көп, дипломдуу [illegible]. Демек, мамлекет үчүн алардын саны эмес, сапаты маанилүү.

Мисалы: Ишке жайгашуу үчүн бир жумушчу орунга он адам (дипломдуу адам) [illegible] алуучу эң билимдүү, жөндөмдүүсүн тандап алат.

Албетте, бул маселенин кеңири стратегиялык аспекти бар – коомдун билимдүүлүк [illegible]. [illegible] жогорку билимдүү адамдар канчалык көп болсо, анын социалдык - [illegible] прогресси, стабилдүү өнүгүүсү ошончолук жогору болот.

Билимдүүлүк, агартуучулук - дайыма коомдук маданий турмуштук жогорку [illegible] каралып келген.

Мектептердин, университеттердин, анын бүтүрүүчүлөрүнүн саны - дүйнөлүк стандарттын көз карашы боюнча адамзаттын өнүгүүсүн көрсөтөт.

Бул маселенин прагматистик, конкренттүү аспекти да маанилүү. Бул билим берүүнүн сапаттык өлчөмү. Бул татаал кубулуш .Жогорку окуу жайдын бүтүрүүчүлөрүн билим сапаты - окуу жайдын коллективи тарабынан жүргүзүлгөн уюштурулган иш – аракеттин жыйынтыгы. Окуу жайынан эмнени үйрөнүп чыкты? Келечектеги жумушчу ордунда өз милдетин аткарууга канчалык деңгээлде даяр? Иш берүүчүлөр алардын билим, ыкмаларына канааттаанып жатабы? Кандай адисти, кандай атуулду, кандай личностту (жеке инсанды) тарбияладык? Ушул суроолорго жооп табуу зарыл.

Бүтүрүүчүлөрдүн кесиптик, адептүүлүк интеллектуалдык даярдыгын анык, так текшерүүчү илимий негизделген баалонун системасы жок. Азыр жыйынтыктооч мамлекеттик аттестация, дипломдук ишин коргоо сыяктуу жолдору бар.Билим берүүнүн сапаты дегенде аны системалык - интегративдик планда кароо керек. Жогорку окуу жайы билимдердин кандайдыр көлөмүн гана эмес, студенттердин интелектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн, адептүүлүк түшүнүктөрүн да берет.

Ар бир адистик үчүн модель болушу керек.

- Билүү керек....
- Аткарылуусу керек....
- Сапаттарга ээ болушу керек...

Ар бир кесипке ээ болуш үчүн зарыл болгон билимдерге жана кесиптик сапаттарга ээ болуу керек. Мисалы: мугалимди даярдоодо, келечектеги мугалимдин кесипке жарактуулугу боюнча тесттик сыноодон өткөндөн кийин гана кабыл алууну киргизүү керек. (мугалим гумандуу, боорукер, чынчыл, ак ниет, калыс болуш керек) Билимдердин көлөмүнүн чеги жок. Азыркы маалыматтар коомунда билимдер тез эскирип жатат. Ошондуктан окуучуларды ойлоого үйрөтүү зарыл.

Дүйнөгө белгилүү футуролог жана социолог Элвин Тоффлер «Билим 21- кылымдын экономикалык өнүгүүнүн ачкычы» ошондой эле байлыктын жана бийликтин булагы деп төмөнкүдөй жыйынтыкка келген. «Студенттер эски идеяларды таштап, салып аларды качан жана кантип алмаштырууну билүүсү керек. Эртеңки күнү окуй албаган адам сабатсыз эмес, окууну үйрөнбөгөн адам сабатсыз болот» - деген.

Студенттердин анкеталарына кайрылсак: «Предметке кызыгуунун себеби эмнеде» - деген суроого: мугалимдин өзүнүн предметин жакшы билүүсү — 70%, окутуучунун образдуу логикалуу түшүндүрүүсү сабакты чыгармачылык менен кызыктуу уюштуруп алуусу - 6.6 % мугалимдик этиканы сактоосу - 42% .

Кызыкпаган предметтерге окутуучунун оройлугу, маданияты жоктугу, мамиле түзө билбегендиги, материалды көңүл кош түшүндүргөнү, окуучуларга бирдей мамиле жасабагандыгы деп жазып беришти.

Демек, окутуучу өзүн өтө маданияттуу алып жүрүү керектиги окута турган предметин эң мыкты билүүсү жана жатык тил менен окуучуларга түшүндүрө алуусу зарыл. Ошондуктан бул талапты өзүбүзгө коюп ишти баштообуз керек.

Окутуучулар лекцияларга жана сабактарга даярдануу үчүн изденүүсү, билим берүүдөгү инновациялык технологиялар жөнүндө ойлонуп иштөөсү талап кылынат.

Педагогикалык ишмердүүлүктө изденүүчүлүк, чыгармачылыкты күчөтүү зарыл.

Билим берүүнүн сапаты - бул «билим берүү чөйрөсүнүн» да сапаты. Бул окуу пландары, окуу программалары, окуу куралдарынын сапаты, китепкана фонду, компьютерлешкен окутуунун деңгээли, окуу лабараторияларынын жабдылышы

жайдагы илимий изилдөөлөрдүн көлөмүнүн сапаты. Албетте, бул финансылык ресурстардын абалынан көз каранды.

Билим берүүнүн сапаты дегенде - педагогикалык кадрлардын сапаты, аларды даярдоонун сапаты жөнүндө сөсүз айтуу керек. Анткени, билим берүү - баскычтуу процесс мурунку баскычтагы алынган билимдин деңгээли, кийинки баскычта таасир этет. Ошондуктан билимдин сапаты жөнүндө мектепке кирген мезгилден ойлондуруусу керек. Жогорку окуу жайына кирген студенттердин билим деңгээлинин төмөндүгү орто мектептеги билим берүүнүн кемчиликтери жөнүндө ырастап турат. Анын себептери 1-ден предметник мугалимдердин билим деңгээлинин, кесиптик даярдыгынын төмөндүгү. 2-ден материалдык-техникалык базанын начарлыгы. Мына ушундай абал окуучулардын сабакка [кызыкпай] көңүл кош мамиле жасоосуна алып келди.

3-дөн окуучулардын акыл жөндөмдүүлүгүнүн ар кандай экенин эсепке албай бирдей [талап] коюу. Окуу иши окуучунун, студенттин өзүнө байланыштуу. Анын интеллектуалдык [жөндөмдүүлүгүнөн], окууну каалоосунан, келечекти элестетүүсүнөн, турмуштук [illegible]теринен көз каранды. Биздин билим - тарбия иш- аракетибиздин эффективдүүлүгү [студенттердин] ички интелектуалдык даярдыгынан көз каранды. Сорбон университетинин [illegible] беришинде «Что не дал бог, не даст и Сорбона» - деп жазылган.

Белгилүү ойчул Кант: «Ойлоо, акыл-эс жөндөмдүүлүгү табияттан, ага аеосуз [illegible] же каалоо менен жетишүүгө мүмкүн эмес» - деген. Бул маселеге окумуштуулар [арасында] ар түрдүү ойлор айтылып келе жатат.

Окуучуларда (адамдарда) табиятынан берилген жөндөмдүүлүктөр болот. Кимдир [бирөө] математикага, логикалык ойлоого жөндөмдүү, кимдир бирөө окууга жөндөмдүү, [бирөө] музыкалык жөндөмү такыр жок. Эмне кылуу керек? Бардык балдарга бирдей [талап] коюу, бардык предметтерди бирдей өздөштүрүү мүмкүнбү? Менимче, мүмкүн эмес.

Я.А.Коменскийдин «табигый жөндөмдүүлүк» (принцип природосообразности) [принцибин] ушуга негизделген. Анын маңызын төмөнкүчө түшүндүрөт:

Ар кандай эле чөп, дарак жаныбарлардын табигый жөндөмдүүлүктөрү болгон [сыяктуу] адамдарда да ушундай табигый жөндөмдүүлүктөр болот. «Куда не влекут [способности] туда не толкой» - деген. Натура менен күрөшүү - ишке ашпаган нерсе. Эгер [illegible] каршы мажбурласа, окуучуда көңүл калуу, көңүлү мокойт.

[Джон] Локк: «Кудай ар бир адамдын сезимине ички дүйнөсүнө мөөр басат. Аны [illegible] сырткы келбетин өзгөрткөн сыяктуу аз гана оңдоого мүмкүн, бүтүндөй өзгөртүү [illegible] эмес. Ар бир баланын табигый жөндөмдүүлүгүн изилдеп үйрөнүп, ал [illegible] өстүрүү керек» – деген.

Бул принцип окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн түшүнүүгө, сапаттуу билим [illegible] объективдүү негиздерин түшүнүү болуп саналат.

[Азыркы] учурда билим берүү системасында инновациялык процесс жүрүп жатат. [illegible] педагогикалык теориялардын кемчиликтери ачык байкалууда. Билимдерди [illegible] менен алуунун көлөмү көбөйгөндүктөн окуучулардын ден- соолугуна, [illegible] зыян келтирүүдө. Оорукчан, тарбиясы начар туруктуу көз карашы жок [illegible] эмне кереги бар?

[Профессор] В.Кумариндин изилдөөсүнө карасак, табигый жөндөмдүүлүк принцибин [illegible] балдар бирдей жөндөмдүүлүккө акыл күчүнө ээ» - деген концепцияларды [illegible] өлкөлөргө педагогикалык системанын кризисине алып келди дейт. Мектеп [illegible] ден соолугунун начарлышы, адеп-ахлагынын төмөндөшү, психикалык тең [illegible] себебинин аныктагандан кийин бул өлкөлөрдүн педагогдору өз [illegible] тезинен тажрыйбадан өткөн классикалык педагогикага өттү.

Окуу жайларында жаңы педагогикалык технологияларды киргизүү пайдалануу ишке ашырылууда. Бул үчүн педагогика системасын гумандаштыруу зарыл, б.а. башкы көңүл личносттун өнүгүүсүнө багытталат. Окуучуларга жекече дифференциялланган мамиле жасоо керек.Башкаруу демократия стилинде болот.

Окутуу уюштурууда личносттун өсүп турган талаптарын эске алуу менен билим берүү. Окуучу ишмердүүлүктүн обьекти эмес субьекти болот.

Инновациялоонун бир жолу – окуу – тарбия процессин оптимизациялоо Анын негизги эски бири-бирине байланыштуу критерийи бар:

1. Конкренттүү шартта максималдуу мүмкүнчүлүктөргө жетишүү.
2. Окуучулардын жана мугалимдердин эмгегин жеңилдетүү.
3. Интеграцияланган курстарды киргизүү менен сабактардын санын кыскартуу.
4. Кызыгуулары жөндөмүнө жараша мисалы: гимнастикалык, бий, көркөм чыгармачылык спорттук секциялардын ишин жакшыртуу аларга толук шарт түзүү.
5. Балдарды табигый жөндөмдүүлүгүнө жараша окутуу.

а) Окуучуларды мектепке кабыл алууда тест аркылуу сыноодон өткөрүп жөндөмдүүлүгүнүн текшерүү жана тиешелүү группага бөлүү керек.

б) 9- жылдык милдеттүү билим берүүдө группаларга бөлүп кесипке кошо даярдоо

в) 10-11-класстарда акыл жөндөмдүүлүгү күчтүү балдарды тандап кызыгуусу жөндөмү, келечекте тандаган адистигинин багыты боюнча тереңдетип окутуу

Бул шартта кандай эффективдүүлүккө жетишебиз?

1 Окуучулардын табигый жөндөмдүүлүгүнө жараша билим берилет.

2 Экономикалык жактан пайдалуу. 9-класстан кийин бардык балдар милдеттүү окубайт адистик алып чыгат.

3 Жогорку класстарда сапаттуу кесипке багыт берүү, күчтүү адистер, жөндөмү бар адистер чыгат.

4 Окуучуларда билимди алууга мотив пайда болот, тырышып окуйт.

Адабияттар

1 Бокошов Ж.Б. Современный университет: проектирование будущего. 2002-год.

2 И.П. Подласый. Педагогика. Новый курс. Книга. М., 2000.

* * *

Ж.А. Аденов, Ж.М. Орозбаева, К.Т. Салиева, А. Бечелова

Глобальные проблемы южного региона, роль образовательной системы кафедры химии ЖаГУ в решении этих проблем

Задачей любого ВУЗа является подготовить высококвалифицированных кадров для народно-хозяйственной нужды республики, а для решения этой цели перед ЖаГУ, в частности перед кафедрой химии, ставится задача разрабатывать инновационные методические системы с учётом решения глобальных проблем региона и республики.

Приоритетной, жизненно важной задачей мирового сообщества в XXI веке становится обеспечение экологической безопасности как качественно нового элемента общественного достояния.

Все возрастающее обострение экологических проблем выдвигает на первый план разработку новых подходов во взаимоотношениях «человек – общество - природа» на основе смены ценностей, ограничение рост потребностей, применение экологических технологий, модернизации экологического образования и воспитания.

Конференция ООН по окружающей среде и развитию в Рио-де-Жанейро (1992г.) приняла развёрнутую программу экологической ориентации развития общества.

В «Концепции экологической безопасности Кыргызской Республики» (1997г.) обосновывается приоритетное развитие экологических дисциплин в системе непрерывного образования.

Экологическое образование приобретает сейчас роль системообразующего фактора образования в целом.

Среди предметов естественного цикла химия занимает особое место в решении проблем сохранения природной среды, в предотвращении экологической катастрофы на планете, в улучшении здоровья людей, сохранении генофонда. (1)

В Кыргызстане имеются целые провинции с повышенным содержанием тяжелых металлов, таких как свинец, кадмий, ртуть, сурьма, таллий и другие, применяемые в современной промышленности. Это обусловлено наличием месторождений и деятельностью, расположенных в этих районах горнодобывающих и металлургических комбинатов. Так, ртутно-сурьмяная биохимическая провинция сформирована, благодаря геологии ртутно-сурьмяного рудного пояса и производству Хайдарканского ртутного и Кадамжайского сурьмяного комбинатов. Это и определяет высокую концентрацию ртути и сурьмы в почве, водоемах, атмосферном воздухе и пищевых продуктах растительного и животного происхождения.

Накопленные факты свидетельствуют, что тяжелые металлы из-за токсических свойств способствуют возникновению иммунопатологических состояний, на фоне которых формируются хронические заболевания органов дыхания, пищеварения и др.

Территория Жалалабатской области в радиационном отношении сравнительно удовлетворительная. Имеются отдельные участки с повышенной гамма-активностью в верхнем течении р.Гава-Сай, которые связаны с комплексами магматических пород, имеющими естественную радиоактивность до 36 мкР/г, достигая местами до 50 мкР/г. Все эти аномальные площади находятся на высотах свыше 3500м. Местами возможного естественного радиоактивного загрязнения являются город Кок-Янгак и район города Жалалабат, где выявлено большое количество родников с повышенным содержанием урана. Реальную угрозу для Жалалабатской области представляют места техногенного радиоактивного загрязнения (хвостохранилища Майлуу-Сууйской группы отработанных урановых месторождений), где радиоактивность местами превышает 60 мк Р/г.

Радиационная обстановка в Кыргызской Республике обусловлена наличием хвостохранилищ радиоактивных отходов. Одним из эффективных элементов Национальной радиационной политики является принятие Закона Кыргызской Республики «О радиационной безопасности населения Кыргызской Республики»

Кыргызстан является йододефицитной горной страной. Эндемический зоб в Кыргызстане, как краевая патология, до 1947 года почти не изучался. Начиная с 1947 года [illegible] проблемы было придано государственное значение[2].

И.К. Ахунбаевым и его сотрудниками было обследовано свыше 150 тысяч населения во [illegible] районах Кыргызстана и установлена распространённость этого заболевания (... % по республике). Это дало возможность не только детально изучить этнологические причины, а также начать систематическую профилактику и лечение эндемического зоба в Кыргызстане.

В настоящее время в нашей Жалалабатской области 77% населения боле… эндемическим зобом. Из них 19664 взрослые, 72000 дети[3]. Правительство Кыргызск… Республики координирует деятельность по борьбе с йододефицитными заболеваниями … основании Закона Кыргызской Республики «О профилактике йододефицитных заболеваний…

Другими основными компонентами Национальных экологических программ являютс… просвещение, информация общественности и подготовка кадров.

Южный регион Республики, особенно Жалалабатская область, очень богат природны… ресурсами, как золото, нефть, каменный уголь и др. В настоящее время у нас в обл… работают следующие производства:

Макмалский золото-рудный комбинат, Кыргыз нефть-газ г.Жалалабат, Кочкор-А… Майли-Сайский электроламповый завод, Таш-Кумырский полупроводниковый за… Жалалабатский завод «Нур».

Охрана окружающей среды давно входит в так называемые «глобальные пробл… затрагивающие как отдельные страны и регионы, так и мир в целом.

Благодаря достижениям науки и технического прогресса, человек получил в сво… мощные орудия воздействия на природу при которых ему удалось вовлечь в … производства почти всю приповерхностную оболочку планеты и выйти за её преде… космос.

Каков образ жизни, каковы экономические условия - таково и здоровье. Э… должны иметь в виду при перестройке всего жизненного уклада нашего народа … оздоровления [2].

Кафедра химии в Жалалабатском государственном университете работа… проблемами региона и республики и находится в тесном контакте с производствами … занимается разработкой и усовершенствованием технологии и минеральных удо… силикатных материалов, биологически активных веществ.

Основные усилия коллектива направлены на подготовку молодых кадров … широкого профиля. Закон «О радиационной безопасности населения Кыргызской Рес… и закон «О профилактике йододефицитных заболеваний» нас, преподавателей, об… сделать акцент на все эти проблемы региона и Республики.

Для решения преподавания специальных курсов мы разработали единую мето… систему кафедры химии.

Единая методическая система кафедры, как методика внедрения совр… достижений педагогической науки в практику обучения:

1.Первоочередной задачей при организации процесса обучения по курсу … является определение конкретных целей обучения.

Цели определяются на основе изучения современного инновационного обра… науки, перспектив их развития, потребностями профессиональной деятельности … специалиста, а также учебными и воспитательными задачами всех кафедр, участву… подготовке. Цели описываются через виды деятельности, которыми должны … студенты (что должны уметь студенты по окончании изучения темы, курса). При это… мотивационные и качественные характеристики видов деятельности. Это объясняет… объективным проявлением знаний и критериями их качества являются действи… студенты могут выполнять на их основе. Цели обучения могут быть выражены … целевых задач, требующих выполнения этих действий. При этом под задачей м… проблемную ситуацию, требующую для своего разрешения определённой де… основанной на применение содержания предмета. Итак - первый компоне… методической системы кафедры - описание целей обучения и воспитания в тер… познавательной и учебно-профессиональной деятельности, их мотивационная и … характеристика.

Чтобы цель обучения была реально достижима, необходимо обеспечить исходный уровень знаний студентов, с которого можно начинать движение к цели, для чего необходимо проанализировать целевые виды деятельности (целевые задачи) их содержание, структуру.

Итак - вторым компонентом ЕМС является подготовка задания на обеспечение, выяснение и коррекция исходного уровня.

2. Анализ целей позволяет также выявить содержание изучаемой темы, действительно необходимое для достижения целей обучения. Отбор и планирование учебного материала осуществляется на основе научного и дидактического анализа содержания с помощью матричных и других аналитических методов. При этом должно быть построена система содержания курса, темы - выделены основные понятия, закономерности (положения) следствия через них и применения; указан материал по конкретной методологии курса, (о предмете и методах данной науки, научных понятиях, законах, гипотезах, теориях; даны схемы описания основных понятий и положений курса) выделен учебный материал имеющий мировоззренческое, мотивационное, деонтологическое значение - построена логика, - дидактическая структура курса.

Итак - третьим компонентом ЕМС является построение логико-дидактической структуры курса, темы и т.д.

3. Очень важно определить также какое место каждое занятие занимает в системе учебного предмета, каковы его дидактические цели в соответствии с учебно-воспитательными задачами курса. Поэтому, прежде чем приступить к разработке методики проведения отдельных занятий, необходимо уточнить цели конкретных занятий и темы и оптимальную последовательность их прохождения.

Итак - четвёртым компонентом ЕМС является определение оптимальной последовательности изучения темы курса и построение системы занятий по курсу.

5.После того как определены цели обучения, исходный уровень знаний студентов, отобрано необходимое содержание и определена оптимальная последовательность его изучения, можно приступить к организации усвоения этого содержания т.е. непосредственно к самому процессу обучения. Основным средством, вызывающим и направляющим активность учебной студентов, является задача на выполнение той или иной деятельности. Задачи различных типов для обучения составляются с учётом логико-дидактических и профессиональных принципов классификации задач.

Итак - 5-м компонентом ЕМС кафедры является составление задач для обучения познавательным и учебно-профессиональным видам деятельности.

6. Недостаточно дать студентам задачи, необходимо вооружить их средствами для успешного решения задач. Студенту надо давать материал, знание, правило не в логике изложения, а в логике действия такие указания и знания - ориентиры, на которые он бы практически опирался, применял их и которые давали бы ему возможность действовать самостоятельно, правильно нести процесс решения и приходить к верному результату.

Итак - шестым компонентом ЕМС является составление ориентировочной основы действия по решению задач для обучения (с применением схем, таблиц, алгоритмов обучающих программ). 6а. Другим важным условием, обеспечивающим успешное решение студентами задач на обучение, является применение учебных средств, на которые опираясь на которые студенты смогут успешно овладеть тем или иным действием. К таким средствам относятся муляжи, фантомы, макеты, модели, препараты, тренажёры, слайды, диапозитивы, кинофильмы, ТСО, компьютеры.

Итак, к компоненту 6 надо добавить компонент 6а - разработка учебно-наглядных пособий и аудиовизуальных средств.

7. Для того, чтобы обеспечить усвоение учебного материала каждым студентом в группе, необходимо выбрать такую неорганизационную форму занятия, которая позволила бы

управлять познавательной деятельностью всех студентов в группе одним преподавателем в течение всего учебного времени.

Учебное занятие в вузе - это педагогическая система и поэтому для него должна быть характерна целостность, внутренняя взаимосвязь частей, единая логика обеспечивает управление познавательной деятельностью студентов в группе.

Итак, седьмым компонентом ЕМС кафедры является выбор оптимальных организационных форм проведения занятий и соответствующих технических средств.

8. Для того, чтобы обеспечить контроль и коррекцию хода и результата обучению преподавателю необходимо уметь составлять такие контрольные задания для студентов, по выполнению которых можно было бы судить о ходе усвоения и корректировать его процесс.

Итак, восьмым компонентом единой методической системы кафедры является составление тестов для выяснения и коррекции уровня знания, разработка и применение экзаменационных тестов.

9. В процессе обучения необходимо учитывать социальные, психологические факторы. Этот учёт необходим для решения таких важных педагогических вопросов, как формирование студенческого коллектива, сознание благоприятной обстановки, снижение «стресса» на занятиях и экзаменах и др.

Итак, девятым компонентом ЕМС кафедры является учет социально-психологических факторов, влияющих на продуктивность учебной деятельности студентов [4].

10. Учебный процесс, каждое занятие в вузе служит не только обучению но и воспитанию студентов. Причем все элементы учебного процесса активны в воспитательном отношении - содержание методов, средств обучения, организация, уровень и характер студенческого коллектива, группы, облик преподавателя, общая атмосфера и стиль кафедры.

Итак, десятым компонентом ЕМС кафедры является соотношение каждого элемента учебного процесса и его частей с задачами всестороннего воспитания студентов [4].

11. Реализация основных компонентов ЕМС кафедры позволяет создать удовлетворяющие современным требованиям методические и учебные пособия для преподавателей и студентов (включая программы учебника,сборника задач для обучения, наборы тестовых заданий для контроля, алгоритмы, обучающие программы с применением компьютерной технологии).

Итак, 11-м завершающим компонентом системы, является создание программ, учебников и учебных пособий для практической реализации ЕМС.

Литература

1. Ходаков Ю.В., Эпштейн Д.А., Глориозов П.А. Преподавание неорганической химии в средней школе. М., Просвешение, 1975.
2. Матыев Э.С., Аденов Ж.А., Касымова С.С., Карпачев Б.М., Менг С.В. Роль химических элементов и их соединения в экологии, биологии и медицине. Бишкек. Издательство «Технология», 2002.
3. Гулнур Омарбек кызы. Боюнду соргон богок. Фергана республикалык гезит, №67. 16-февраль, 2003.
4. Бабанский.Ю.К. Педагогика. Москва, Просвещение, 1988.

* * *

М. Кадырова

Башталгыч класстарга мекен таануу сабагында уламыштарды окутууда окуучуларга экологиялык билим жана тарбия берүүнүн айрым жолдору

Экологиялык билим берүүнүн мазмуну, экологиялык билим, ыкмаларды үйрөнүүдө [illegible] бир негизги компоненттерден болуп саналат.

Булардын негизинде окуучулардын жандуу жаратылышка болгон таанып-[illegible], практикалык, экономикалык, эстетикалык билимдерине жана [illegible]үктөрүнө ээ болушат, ошондой эле айлана-чөйрөгө болгон активдүү [illegible] көз караштар калыптанат.

Өлкөбүздүн базар экономикасына өтүп, адамдарга экологиялык эркиндик берилип [illegible] мезгилде адамдардын экологиялык маданияты жана маалыматы болбосо, [illegible] менен чөйрөнүн жаны кыйроолоруна гана дуушар болушубуз анык. Бүгүнкү [illegible] ар бир атуулдун айлана-чөйрөнү булгануудан коргоосу, жаратылышты жабыр [illegible] сактоочусу жана өзүнүн чөйрөсүндөгү адамдардын ден соолугуна кам көрүүсү [illegible]дык парзы.

Бирок, көп ар бир эле адамдын мына ушул инсандык парзын түшүнө [illegible]гинде, түшүнсө да аткарууга мойну жар бербегендигинде болуп жатат. [illegible] учурдагы жаңыланып жаткан коомубузда адамдардын экологиялык билимин [illegible]ниятын көтөрүүнүн зарылдыгы келип чыгууда. Ушул максатта Антарктиданын [illegible] аралында 1992-жылы экологиялык атайын мектеп ачылып, негизги предмет [illegible] айлана-чөйрөнү коргоонун усулун окутуу белгиленген. Анда азыркы учурдагы [illegible] тарабынан экологиялык кыйроолорго жол берилип жаткандыктары жана алардан [illegible] жолдору баса белгиленип көрсөтүлгөн.

Бирок бул проблема иш жүзүндө максаттагыдай ашырылган жок.

Экология илими - жалпы эле айлана-чөйрөнүн, жаратылыштын өз ара [illegible] жана ага тийгизген ташкы шарттардын таасирин изилдөө жөнүндөгү илим. [illegible] терминди алгачкы жолу 1866-жылы немец окумуштуусу Э.Геккель сунуш [illegible]. Экология гректин «ойкос-үй», «логос-илим» деген сөздөрүнөн алынган. [illegible] сөзмө-сөз которгондо экология «жаратылыш үйү», андагы жашаган [illegible] жана ошол үйдү жашоо үчүн жарактуу кылган бардык процесстерди [illegible].

Жаш муундарга экологиялык багыттагы билим, тарбия берүү ишин мектептердеги [illegible] жаткан айрым предметтерге гана тиешелүү болбостон акырындап бардык [illegible] экологиялаштыруу мүмкүнчүлүгүн караштыруу жакшы натыйжа берет. Ал [illegible] экологиялык багыттагы билим жана тарбия негизинен окуучуларга мекен таануу [illegible] берилет.

Мекен таануу дүйнө таанытуучу предмет катарында табигый жана гуманитардык [illegible] интегралдашкан системасын камтыйт. Экологиялык маданиятты [illegible]уга негиз түзүү максатында 3-4-класстын окуу программасында жер сууга [illegible] уламыштар кенже мектеп окуучуларына Ата-Журттун ыйыктыгын, [illegible] өз калыбында сактоонун зарылдыгын эскертет. Мекенибиздин тоолору, [illegible], өрөөндөрү, суулары жөнүндөгү ар бир темага жаратылышты коргоого [illegible] материалдар берилет. Мисалы: 15-кылымдан бери эл оозунда айтылып келе [illegible] «Кожожаш мерген» баянында эчки текелерди аёосуз кырган Кожожаш [illegible] каргышына калып, аскадан түшө албай өлгөнү айтылат. Мергенчилер 999-

айбанатты аткан соң, курал жарагын таштап, аң уулаганды токтотушкан. 1000-жаныбарды аткан эмес, анда мергенчи каргышка калат, укум-тукумга чейин зыян тартат деген ишеним бар болчу. «Карагул ботом», «Кожожаш мерген» дастандары мына ушул ишенимдин негизинде жаралганы шексиз. Мындай ишеним, тыюу салуулар зор тарбиялык мааниге ээ жана ушул күнгө чейин эл арасында айтылып жүрөт. Мында жаныбарлардын убалы тууралуу кийинки жаштарга эскертүү зарыл. Бул легенда тоо жаныбарлары темасы ылайык келет. Мындан тоо жаныбарларын аёосуз кыруу менен аларды орду толгус жоготууга дуушар кылып жаткандыгыбыз айтылат.Ошондуктан жаш муундарга жаратылыш жана андагы жаныбарларды коргоп, аяр мамиледе болушубуз керек деген түшүнүктү калыптандырабыз.

Ал эми токой темасы боюнча «Бугу эне» уламышы берилген.

Бугу Кыргызстандын тоолорундагы карагай, арчалуу токойлорду мекендейт. Мурда Ысыккөлдүн айланасында, тоолордо, токой арасында көп кездешчү экен. Азыр алар Нарын тарапка ооп кетишкен (Кыргызстандын кызыл китеби, 27-бет).

Ч.Айтматовдун чыгармасындагы элдик уламыш тарыхый чындыкты чагылдырат. Легендада бугу уруусундагы элдин пайда болушу (бугу Энесайдан балдарды Ысыккөлгө алып келгени) адамдардын бугунун жакшылыгына жамандык менен жооп кайтарып, аларды кырып жок кылганы, бугулар элге таарынып башка жакка кетип калганы айтылат. Легенда кенже мектеп окуучуларына зор таасир калтырат. Ушул окуу мектептерде окуучуларга сахна сабак катарында ролдошторулуп уюштурулса аларга зор таасирин тийгизет.

Мисалы: мекен таануу сабагында 4-класстын окуу программасынын негизинде төмөндө «Карагул ботом» дастаны боюнча ролдорго бөлүштүрүп өткөрүлгөн төмөнкү сахна сабакты сунуш кылууга болот.

Карагул ботом.
(Сахна-сабак)

Элик деп атып тийгиздим, ботом.
Элик тон кайдан кийгиздим ботом?!
Мен аркар деп атып тийгиздим ботом,
Мен аркар тон кайдан кийгиздим ботом,
Арты алдымды карабай ботом,
Бадалдын түбү былк этет ботом,
Балалуу элик деп койдум ботом,
Өз баламды жеп койдум ботом.

Алып баруучу: Кымбаттуу балдар! Мына биз «Карагул ботом» деген дастандан үзүндү уктук. Дастан эмне жөнүндө экен?

Окуучулар: Элик деп жаңылышып өз баласын атып алган мерген тууралуу айтылды.

Алып баруучу: Туура анда эмесе мен силерге Карагул ботом дастанын баяндап берейин:

Илгери, илгери көгөргөн көктүн алдында, көк майсан жердин үстүндө жаныбарлар үркпөй, коркпой бирине-бири жанаша жашап турганда Тумаш аттуу мерген чыгыптыр.

Тумаш мерген туяксыз калам деп жаратканга жалбарып жүрүп жалгыз уулдуу болот. Уулунун атын Карагул коет.

Тумаш мерген таң аткандан түн киргенче тоо арасында мергенчилик кылчу экен. Өзү тойсо да көзү тойбоптур.

Бөрүнү атып кыйратып, бөлтүрүгүн ыйлатып, аюу атып кыйратып, мамалагын ыйлатып, марал атып кыйратып, музоолорун ыйлатып. Нечен мүшкүл иш кылат.

Байыркы өткөн заманда кийиктен миңди атканда, миңинчи аткан кийиги оңко болуп турчу дейт. Ошондон кийин мергенчи аңчылыгын койчу дейт. Эгер андай болбосо, өзү же жакын адамы майып болуп тынчы экен.

Көзү тойбос Тумаш мерген миңди атып, оңко тургузгандан кийин да мергенчилигин койбоптур. Ошондо кийиктин пири Кайберен адам болуп кубулуп, мергендин алдынан чыгыптур:

Кайберен: Текелерди терип аттың, эчкилерди эпсиз аттың, кана Тумаш эмне [illegible]ка баттың! Токто ушунчада! Убал сообу кимге алардын? Энесиз калган улактын, [illegible]ыз калган эчкинин убал сообу кимге ? Убалдан корк. Тумаш!

Алып баруучу: -Деп кийик пири кайберен эскертип көздөн кайым болуптур.

Алып баруучу: Тумаш аңчылыгын уланта берет. Андан кийин он жолу оңко [illegible]ган дейт. Демек, он мин жаныбарды атат. Ошондо кийик пири Кайберен чындап [illegible]ыптыр, адам болуп кубулуп, Тумаштын алдына тайманбай басып барат.

Кайберен: -Кой дегенге болбодуң. Чекесинен аз-аздан ченеп атсаң мейли эле. [illegible] чыгып кеткен соң, өз убалың өзүңө, көрүнсүн кара көзүңө. Мен деле эчки тукуму, [illegible] мени атып ал, эки кадам турайын.

Алып баруучу: -Деп кийик пири Кайберен какайып туруп бериптир. Тумаш мерген атса, [illegible] ок тийбейт.

Кайберен: -Жалгыз калып, кордук тартып өт, ботосу өлгөн ингендей боздоп жүрүп [illegible]

Алып баруучу: -Деп Кайберен көздөн кайым болуп жок болот. Тумаш мерген [illegible] басып келе жатса бадалдын түбүндө эликтин чаарчыгы жатат.

Тумаш мерген: Үйүмө куру барбайын, жок дегенде ушуну болсо да атып алайын.

Алып баруучу: -Деп Тумаш чаарчыкты атат. Сүйүнүп чуркап келип караса ал өз [illegible] болуп чыгат.

[illegible] элик тончон болчу, ошондуктан алыстан ага чаарчыктай көрүнгөн экен. [illegible] Тумаш мерген «Карагул ботом» деп зар какшап жамактатып кошок айткан экен.

Тумаш мерген:

[illegible] атып тийгиздим, ботом.
[illegible] тон кайдан кийгиздим ботом?!
[illegible] деп атып тийгиздим ботом,
[illegible] тон кайдан кийгиздим ботом,
[illegible]ды карабай ботом,
[illegible] түбү былк этет ботом,
[illegible] деп койдум ботом,
[illegible] жеп койдум ботом.

[illegible]: Нечен айбанаттарды жетим калтырган Тумаш мергендин тагдыры [illegible]. Күнөөсү жок айбанаттарды кырган, жаратылышка кастык кылган [illegible]ай кырсыктарга кабылат деп үйрөтүшкөн биздин ата-бабаларыбыз. [illegible] менен бирге балдарды жаныбарларга тийбе деп тарбиялашкан. Демек, [illegible]ыздын осуятын унутпай жүрөлү. Ата Мекенибиздин жаратылыш [illegible] көрегиндей сактайлы.

[illegible]дын окуучуларына «Кожожаш», «Карагул ботом» жана башка [illegible]ды класста сахна-сабак, же жомок сабак кылып өткөрсө элдик [illegible] түшүнүккө ээ болушат. Ошондой эле сахналаштырып

уюштурулган сабактар окуучуларга экологиялык билим жана тарбия берүүгө чоң өбөлгө түзүп, натыйжада окуучулардын экологиялык маалыматы жана маданияты калыптанып өнүгөт. Демек, окуучулардын өз алдынча иш-аракеттерине көңүл буруп, чыгармачылык иштерди аткартуу ылайык. Алар ар кандай кызыктуу иштер менен алек болуп, активдүү аркеттенгенде гана жогорку эмоционалдык деңгээлде өтөт.

Адабияттар

1. Бекембай Апыш. Педагогика. Бишкек, 2000.
2. Башталгыч класстын программалары. Бишкек, 2000
3. Мамбетова З. Мекен таануу предметин окутуу. Бишкек, «Педагогика», 2003.
4. Мамбетова З. Мекен таануу 3-4-класс. Бишкек, 2001.
5. Абдурасулов А.И. Абдурасулов И.А. Адам жана жаратылыш. Бишкек, 2006.

* * *

А.А. Уртыбаева

Методы психологической диагностики

Психологическая диагностика, или установление психологического диагноза, может пониматься в широком и узком смысле. В широком смысле она сближается с измерением вообще (естественно, психологическим) и может относиться к любому объекту, поддающемуся психологическому анализу, выступая как выявление и измерение его свойств. В более узком смысле (и именно такое понимание более распространено) имеется в виду измерение индивидуально-психологических особенностей личности. Если эксперимент в психологии обязан своим появлением В.Вундту, то психодиагностика восходит к Ф. Гальтону, Дж. Кеттеллу, А.Бине и ряду других исследователей конца XIX-начала XX вв, инициировавших измерение индивидуальных различий.

В психодиагностическом обследовании выделяют три основных этапа: сбор данных; переработка и интерпретация данных; вынесение решения (диагноз и прогноз). Диагноз - как основная цель диагностики -может устанавливаться на разных уровнях.

Первый уровень - симптоматический или эмпирический. На этом уровне диагноз ограничивается констатацией особенностей или симптомов (признаков).

Второй уровень - этиологический, учитывающий не только наличие характеристик, но и причины их возникновения.

Высший уровень-уровень типологического диагноза, заключающийся в определении места и значения выявленных характеристик в общей картине психической жизни человека.

Л. С. Выготский разработал так называемый метод «формирования искусственных понятий». Автор при диагностике умственного развития младших школьников использовал метод классификации геометрических фигур Аха (затем он назывался Выготского-Сахарова). Геометрическими фигурами были цилиндр, призма, четырехугольник и треугольники, различные по величине и по цвету. В этом методе школьники стали классифицировать геометрические фигуры, в основе их основных и общих признаков, а также по их цвету. Таким образом, по этому принципу фигуры показываются детям в маскированном виде. Этот метод позволяет нам говорить о классификации, как критерии умственного развития. Основываясь принципами этого метода можно диагностировать умственное развитие школьников.

По концепции С. Л. Рубинштейна (1987г) основным параметром умственного развития школьников является обобщенность и перенос умственных действий. По его методике эта деятельность совершается следующим образом: Докажите равенство треугольников АВО и ОСД, которые начерчены между диагоналями трапеции. Во вспомогательной задаче требуется доказать равенство диагоналей прямоугольного четырехугольника АВСД. Эти диагонали равны, потому что имеют АД общую основу.

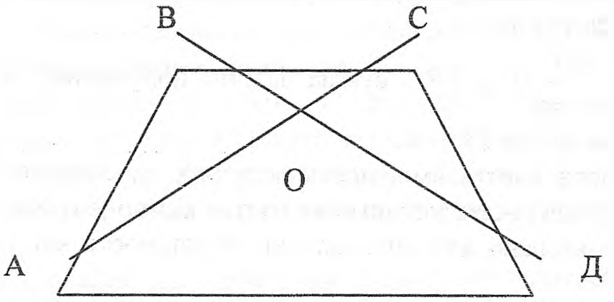

Основная задача решается с помощью вспомогательной задачи. Решение основной задачи достигается путем переноса решения вспомогательной задачи в основную. При этом используется АД как общая основа для треугольников АВД и АСД, в качестве общего принципа решений обоих задач. Эта общая основа АД используется в первом случае в качестве общей основы равных величин, во втором случае в качестве обшей основы разных треугольников АВД и АСД.

Здесь для решения основной задачи надо найти фигуры АВД и АСД (связанные с треугольниками АВО и ОСД), которые равны по величине.

По теории Е. Н. Кабановой – Миллер (1981 г) формирование мыслительных операций, таких как сравнения, абстрагирования, обобщение и др., и в результате их переноса в новые условия, ситуации приводит к сдвигу умственного развития. Чтобы доказать данное обстоятельство исследователь использует такие методы. При этом создается такое условие для формирования у младших подростков приема сравнения. Учащиеся, сравнивая геометрические фигуры, выделяют их сходные и отличительные черты. С помощью этого приема они могут решать задание в новых ситуациях.

Е. Н. Кабанова – Меллер (1981 г) в процессе формирования приема абстрагировании у учащихся дает задание: выделить и указать какие несущественные признаки имеются у рек Волги и Бия по карте. После того, как они справились с решением данного задания ставится проблема об обособленностях Волги и Мазани, которые были незнакомыми для учащихся. В процессе выполнения последнего задания, у школьников постепенно формируется умение применения приемов. Несколько изменяя эту методику можно применять в диагностике умственного развития участников.

З. И. Калмыкова (1981 г) разработала проблемно-синтетическую методику на материале физики. Учащимся предлагается на основе решения ряда конкретных задач открыть новую для них закономерность - условия равновесия рычагов». Эта закономерность отражает реально существующую обратно-пропорцианальную зависимость между плечами и грузами рычага. Полученные данные обрабатывались как количественно, так и качественно. Само выделение искомой закономерности в практических задачах является показателем степени «экономичности» его практического мышления. Количественный показатель ПЭМ (практическая экономичность мышления) вычислялся на основании формулы И. Лингарта

$ПЭМ = \frac{ER1 - ER2}{h}$ где ER1 - баллы на решение «позитивных» задач (где требовался положительный ответ о наличии равновесия), ER2 - баллы на решение «негативных» задач (которые требует отрицательного ответа), h-полусумма решенных задач.

Способ вычисления «словесной экономичности мышления» (СЭМ) может быть дан в виде следующей формулы:

$СЭМ = \frac{ERi}{ER\max}$ Где ER - сумма баллов, полученных испытуемым за суждения, а ER max-максимальная сумма баллов.

Это методика дает возможность получить качественную характеристику тех свойств мыслительной деятельности, которые являются компонентами обучаемости. Данная методика может быть использовано для диагностики обучаемости как общей способности к усвоению знаний.

Методика В.И. Зыковой разработана на материале геометрии, на основе проблемно-синтетической методики. В. И. Зыкова использовала два варианта задач. В первом варианте использовалась следующая задача: «Скажи при каких условиях диагонали четырехугольника взаимно делятся на равные части (пополам)?». Учащиеся должны были выделить три существенных условия таких четырехугольников: а) противоположные стороны попарно равны и б) параллельны: в) противоположные углы попарно равны между собой.

Задача 2-го варианта формулировалась так: «Скажи, при каких условиях вписанный угол является прямым?», т. е. 9О°. Учащиеся должны были установить, что выписанные прямые углы опираются на диаметры окружностей.

Количественная обработка материала проводилась, как и в методике Калмыковой, по формуле Лингарта. Полученный числовой показатель Зыковой назван коэффициентом дифференцировки фигур (КДФ). Показателем обобщения материала в словесно-логическом плане является коэффициент самостоятельности «открытия» новых знаний и «экономичности» мыслительного процесса учащегося. Он вводился на основе учета использованных ступеней обучения.

Э. Г. Газиев разработал комбинационную методику. При индивидуальных беседах с учащимися уделяется внимание таким параметрам:

1) Степень усвоения программного материала;
2) Прийти к выводу по пройденным темам;
3) Способность применения математически теоретических знаний на практике;
4) Освоенность приемов умственной деятельности и их перенос;
5) Наличие учебных навыков и умений;
6) Способность решения проблемной ситуации;
7) Уровень математических понятий (научное понятие, уровень представления).

В этом смысле представляет интерес методика Ю. Сыэрда, автор разработал батарею тестов, диагностирующих умственное развитие школьников. Им подготовлена батарея тестов, которая, несомненно, окажется ее окончательной проверкой и уточнения нужной для школы, в частности, при проведении массовых психолого-педагогических обследований, имеющих своей целью сравнение работы школ, находящихся в городе и в сельской местности, сравнения различных методик преподавания и во многих других случаях.

Для определения уровня умственной деятельности многие психологи используют методику Векслера. Его методика включает в себя 11 серий разнообразных заданий, дающих своей совокупностью представление об уровне развития интеллекта человека .

Первый субтест «Общая осведомленность» направлен на выявление и изменение общего объема и уровня знаний, направленности и широты познавательных интересов, уровня развития памяти, мышления.

Второй субтест «Общая понятливость» включает ряд вопросов из различных областей поведения человека. Данный субтест служит для выявления умений строить умозаключения. Он даст возможность выявить готовность человека к интеллектуальной деятельности.

Третий субтест «Арифметический» состоит в решении арифметических задач и требует от личности максимальной мобилизованности внимания.

Четвертый субтест «Сходство» состоит в сравнении понятий. Этот субтест целенаправленный для выявления способностей к логическому обобщению.

Пятый субтест «Счет» служит для намерения объема памяти. В первой части субтеста испытуемый должен повторять ряд цифр в прямой последовательности, а во второй в обратной.

Шестой субтест «Словарный» направлен на свободное употребление понятиями родного языка.

Седьмой субтест «Символы» включает задания, выполнение которых зависит от внимания, восприятия, зрительно - моторной координации, навыков.

Восьмой субтест «Картинки с недостающими деталями» служит для выявления перцептивных способностей и для вычисления существенных признаков от несущественных.

Девятый субтест «Кубики Коса» рассчитан для выявления аналитико-синтетических способностей человека и направлен для определения интеллектуальных возможностей.

Десятый субтест «Сюжетные картинки» требует умения соединить отдельные части смыслового сюжета в единое целое. Испытуемому предлагается составить рассказ из разложенных в беспорядке различных картинок.

Одиннадцатый субтест «Сложение частей» заключается в том, что испытуемым предлагается сложить фигурки, данные в разрозненном виде. Они должны соотнести целое и части, мысленно переставить образ целой фигуры и т. п.

Литература

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений. М., 1984., Т.4, с. 244-269.
2. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. М., 1981, с.140.
3. Кабанова-Меллер Е.Н. Учебная деятельность и развивающее обучение. М., 1981.
4. Рубинштейн С.Л. Психологичская наука и дело воспитания. В кн. «Хрестоматия по психологии». М., 1987, с. 340-345.

* * *

М.Б. Ризашева, Т.Р. Ахмедова

Система коррекционно-педагогической работы по ликвидации нарушений речи детей дошкольного возраста

This article consider the methods and steps of correctional work on infraction of speech of preschool age children.

В последние годы обращается серьезное внимание на процветание культуры и совершенствованию образовательной системы народов, проживающих в Кыргызской Республике.

Государством и Министерством образования принимаются ряд законов и указов по приспособлению образовательно-воспитательной работы современным требованиям в общеобразовательных школах Кыргызской Республики, которые привлечены на педагогический процесс, обращены на формирование и воспитание здорового, полноценного, гуманного, демократичного и, в конце концов, имеющего возможность жить и работать в период рыночной экономики нового человека. Наше будущее невозможно представить без детей. Каждый родитель мечтает и нетерпеливо ждет рождения своего ребенка.

Но не все дети рождаются полноценными. По данным статистики каждый из 1... рождаемых детей, один рождается инвалидом, с дефектом. Многие из них составляют дети с ограничением физического и душевного развития.

Состояние познавательной деятельности, возможность общаться с окружающими, усвоение нравственности, успешное социальное приспособление во многом зависит от степени развития речи ребенка.

Основная задача системы обучения и воспитания дошкольников - развить их речь и усилить общеобразовательный процесс.

В данное время, в России П.К. Анохин, К.П. Беккер, Я.С. Волкова, Р.Е. Левина, в Узбекистане Л.Р. Муминова, М. Аюпова; в Кыргызстане.

Молоткова, К.М. Телекеев, и в трудах других ученых показаны виды ... нарушения речи и их коррекции.

В Жалалабатской области тоже ведутся исследования психически слабо развитыми детьми с нарушениями речи и их коррекции.

Состав словарного языка - сумма употребляемых слов в языке. Каждое слово формируется в основном в дошкольном возрасте, при произношении звуков, состоящих из сбора звуков речи. По этому поводу в детском саду надо изучать детей правильно произносить все звуки, существующие в родном языке. Эта работа должна проводится полностью и доводится до конца.

Звуки составляют основу слова, по этому изучение правильно произносить звуки должно быть тесно связано с развитием речи у детей.

Речь – это основное средство обращения между людьми. Речь - не рождённая способность. Речь как средство излагания своих мыслей, выражается в устном и письменном виде. Мышление излагается при помощи речи и через это люди общаются друг с другом. Речь детей постепенно формируется. Дети постепенно растут и развиваются, вместе с этим развивается их речь. Чтобы речь детей была в норме, центр речи оболочки головного мозга должна полностью быть развитым.

Если при движении и развитии речи ребёнка не будут созданы условия, если он не будет получать новые, определенные впечатления, то физическое и душевное развитие затормозится. Ребенка с раннего возраста надо приучать познавать вещи, откликаться на окружающих. С этим мы будем содействовать при развитии речи ребенка.

Основной задачей системы образования и воспитания детей с нарушениями речи считается работа над развитием их речи. Чтобы решить эту задачу с детьми дошкольного возраста с нарушениями речи мы должны наблюдать фонетические, лексические, грамматические компоненты языка, определять пути коррекции и развития и разработать для них содержание коррекционного обучения.

Коррекционно-педагогическая работа детей дошкольного возраста с нарушениями речи проводилась в трёх этапах. Были выполнены следующие задачи:

1.Обучение формирования объяснения речи, развивать внимание слуха, упражнения по развитию мелких мышц рук, разделить речевые и не речевые звуки.

2. Увеличить словарный запас:

-при помощи наглядных пособий, показать и именовать предметы и действия;

-определить признаки предмета;
-показать и именовать предметов действия по их описанию.
3. Развитие грамматической связи:
-использование окончаний единственного и множественного числа;
-обучение составлять 2 составных предложений.
4. Подготовительная работа по формированию связной речи:
-формирование навыков составлять предложение по описанию предметов и действий по знакомой картине;
-формирование навыков пересказа по виду различных предметов;
-описание предметов по заданным вопросам;
-пересказ знакомых детям предметов составлением предложений из 2-3 слов;
-самостоятельно изображать предметы.
5. Проводить следующие индивидуальные и фронтальные занятия по формированию произношений звуков и фонетических соображений:
-развитие подвижности речевых органов;
-упражнения по объяснению речи, формированию слухового аппарата, развитию мелких мышц рук;
-определение и разработка правильного произношения звуков.

При решении задач в этом этапе проводится работа над следующими темами: «Игрушки», «Части тела», «Фрукты», «Овощи», «Домашние и дикие животные», «Одежда» и другие.

В определении специфической связи, по работе с душевнобольными детьми с нарушениями речи в специальных детских садах, мы опираемся на следующие тенденции:

При выборе материала речи используется тенденция из простого к сложному. В связи с этим в этапе коррекционно-педагогической работы коррекцию и обучение требуется начинать со слов, словосочетания и предложения.

Душевно слаборазвитых детей дошкольного возраста нарушение речи приводит не только к разрушению речи, но и ограничивает возможность их общения с окружающими.

В свою очередь речь и личность ребенка является специфическим. Это препятствует к нормальному развитию речи.

Мы считаем, что наша основная задача повысить умение общаться с окружающими, расширить пути стилей для обогащения достаточного опыта речи ребенка с нарушениями речи дошкольного возраста. По этому поводу в проведении коррекционно-педагогической работы с ПРС детьми дошкольного возраста, мы ввели в действие коммуникативный принцип.

Коммуникативный принцип показывает на готовность в разговоре. Такое мышление принадлежит к внутреннему механизму речи. Эти механизмы формируются в процессе специальных упражнений, выполнение их обеспечивает составление речевых навыков.

В процессе коррекционных работ для использования последовательного принципа выполнены упражнения речи и языка. В выборе речевых материалов мы учитывали индивидуальные и речевые возможности детей дошкольного возраста с нарушениями речи.

В работе в усвоении речевого материала мы опирались на результаты исследований и последовательностей, системных, наглядных принципов, разделили формирование речевых навыков детей дошкольного возраста в специальных детских садах на 3 ступени.

В определении содержания ступени и методов работы учитывали исследования речевой недостаточности детей с нарушениями речи. В разработке формирований средств языка в данном этапе использованы общая педагогика, языковедение, родной язык, логопедическая литература, достижение в практике.

Здесь учитываются следующее:

-последовательное формирование показанных процессов. В этом нормальном онтогенезном процессе в добровольном уровне морфологическое формирование речи, на распределение речи по морфологической части осуществляется дифференция фонетических элементов речи;

-сложность недостатков в произношении звуков;

-учитывая строение в слове звуков и слогов, определить легкость и сложность языка.

Для нормальных детей использованы существующие методы, рассмотренные на разделение основ единства языка.

В процессе работы по формированию размышления устной речи учитывали специфическую особенность фонетического соображения, анализа и классификации.

В этой ступени введены элементарные игры, касающиеся подражанию звуку со слабо развитыми детьми.

Такие игры в педагогических и дефектологических литературах широко изложены. Они обычно проводятся в целях отличить через подражания в речи, подвижности произношения органов. В соответствии с постановленными задачами разработали методику проведения игр.

1.Тема игры называется со стороны логопед-дефектолога, дети делают только соответствующие движения и подражают звукам.

2.Во время проведения игр дефектолог постепенно привлекает внимание детей на состояние органов произношения.

Ринолальные дети в основном выполняют упражнения после операции. Обязательно проводится и массаж.

3.С логопедом звуки произносятся на одном вздохе, после каждого произношения звука делается пауза. Гласные звуки произносятся длиннее.

4. При подражании каждому звуку соответственно хлопают. Например: тап-тап-тап, га-га-га.

При подражании этим звукам три раза хлопают. В показанном упражнении определение и разделение на слоги проводится при помощи трех средств: пауза после каждого слога, хлопать после слога и размышлять над произношением гласных звуков глазами.

Развитие составления слов из слогов проводили на каждом этапе обучения.

На первом этапе в работе развитие по составлению слов из слогов с душевнобольными детьми дошкольного возраста начали с определения существующих слов и слогов. Эта работа дала возможность к подготовке повторению подражания звуку. Га-га-га, на-на-на, ла-ла-ла. Далее работали над словами. С начала использовали формы открытых слогов, затем закрытых слогов. В этом случае использовали следующие слова: на, но, тог, бог и др.

В составлении слов из двух слогов проводили работу в следующей последовательности:

1. Осуществление слова из двух повторяющихся отрытых слогов (лола, дала).
2. Осуществлять слова из разных слогов (лола, бола, дала).
3. Слова, состоящие из двух слогов: ари, она, ота.
4. Следующие виды слов, состоящие из двух слогов: асал, азиз, узум.

Также по развитию составления слов из слогов определено влияние следующего характера:

а) уровень развития душевно больных детей дошкольного возраста;

б) индивидуальные трудности в усваивании средств языка.

По вышеуказанной задаче предполагаем, что будет лучше собрать всех специалистов по этой области и проводить в соответствии их деятельностью.

Эти эксперименты должен проводить не только педагог-логопед (специалист), но важное значение имеет и помощь родителей ребенка.

Литература

1. «Основы логопедии и дефектологии». В. С. Рахманова
2. Г. Н. Коберник, В. Н. Синов «Введение в специальность дефектологии». Киев, 1984 г.
1. Т. А. Власова, Н. С. Певзиер «Практикум по дошкольной логопедии». Москва, 1988 г.
2. Н. Ф. Фомичева «Воспитание у детей правильного произношения». Москва, 1981 г.
3. Р. Е. Левина «Основы теории и практика логопедии». Москва, 1968 г.

* * *

А.К. Пирматова

Застенчивость – это порок личности

Не сделанный вовремя шаг, невысказанная мысль, так никогда не совершенное признание в любви… За этими событиями скрывается застенчивость. Что же это такое застенчивость?

Застенчивость – понятие расплывчатое, чем пристальнее мы вглядываемся в него, тем больше видов застенчивости обнаруживаем. Прежде чем решать как бороться с застенчивостью, нужно узнать что она собой представляет. «Быть застенчивым значит быть человеком, с которым трудно общаться из-за его осторожности, робости и недоверчивости». Осторожный в словах и поступках, не настаивающий на своих правах болезненно робкий» застенчивый индивидуум может быть необщительным и склонным к уединению, или, с иной точки зрения, «казаться подозрительным, темным, пользующимся скверной репутацией.» Застенчивость определяется как состояние стеснения в присутствии других. Это комплексное состояние, которое проявляется в разнообразных формах – это может быть и легкий дискомфорт и необъяснимый страх, и глубокий невроз.

В начале 1970-х годов американский психолог, профессор Стэндфордского университета Филипп Зимбардо занялся застенчивостью, причиной были студенты, многие из которых страдали от этого качества. Обследовав несколько тысяч молодых людей от 18 до 21 года он нашел, что они считают застенчивость как серьезную жизненную трудность. Застенчивость делает юношей и девушек несчастными, не уверенными в себе, мешает находить друзей и любимых, а некоторых людей даже толкает на преступление.

Слово «застенчивость» обозначает весьма различные проблемы, состояния и свойства личности. Зимбардо и его сотрудники различают в этой связи 7 разных межличностных проблем: 1. трудность знакомиться с людьми, находить новых друзей, наслаждаться новыми отношениями; 2. отрицательные эмоциональные состояния, такие как тревожность, депрессия и одиночество; 3. недостаток напористости, трудности в выражении своего мнения; 4. излишняя сдержанность, затрудняющая другим людям оценку истинных качеств способностей застенчивого человека; 5. неумелое представление себя, побуждающее окружающих людей считать застенчивого и сдержанного человека недоброжелательным, высокомерным, не заинтересованным в общении с другими; 6. трудности общения и мышления в присутствии других людей, особенно посторонних или в коллективе 7. чрезмерная рефлективность, сосредоточенность на самом себе.

Ф. Зимбардо провел знаменитый «тюремный эксперимент», чтобы проверить как влияют на личность ее социальные роли. 24 студента, добровольно согласившиеся участвовать в эксперименте, были по жребию разделены на «заключенных» и «тюремщиков» и стали

выполнять эти роли в оборудованной на факультете «тюрьме». Вначале все было откровенно условно. Но уже на второй день молодые люди начали играть всерьез. «Заключенные» предприняли попытку бунта, после чего «тюремщики» применили силу. Это разобщило первых и сплотило вторых. «Заключенные» почувствовали себя одинокими, униженными и подавленными, а некоторые «тюремщики» стали не только наслаждаться своей властью, но и злоупотреблять ею. На шестые сутки эксперимент был прекращен, потому что все были травмированы и даже сам Зимбардо почувствовал, что начинает принимать интересы своей «тюрьмы» слишком всерьез. Требования социальной роли оказались сильнее, чем моральные императивы и представления индивида о самом себе: один из самых жестоких «тюремщиков» был тихим и застенчивым парнем, ему казалось, что «заключенные» над ним смеются, и именно это побуждало его к повышенной строгости, из которой вырастала взаимная ненависть. Для участия в эксперименте были отобраны люди с нормальными показателями по всем предъявленным им психологическим тестам, однако, проведя всего несколько дней в «тюрьме», они начали вести себя странным, ненормальным образом.

Надзиратели поначалу просто властные, стали относиться к своим заключенным жестоко, порой садистки. « Заключенные» реагировали на эту демонстрацию власти дезорганизацией поведения, ощущением беспомощности и в конце концов – тупой покорностью всем требованиям. Эксперимент, в «тюремных условиях показал драматическую перемену в личности и моральных ценностях испытуемых.

Как же стало возможным, что эти люди, распределив роли «надзирателей» и «заключенных» подбрасыванием монетки, так легко вжились в них? Их к этому никто не готовил. Но что значит быть надзирателем или заключенным – они уже в какой-то мере знали, основываясь на опыте разнообразных проявлений властности и несправедливости в семье, в школе, а также из средств массовой информации. Надзиратели поддерживают свою власть, требуя соблюдения правил, которые главным образом ограничивают свободу действий. Этими правилами определено все, что можно захотеть, но не позволено сделать, а также все, что необходимо делать вопреки желанию. На такого рода принуждения заключенные могут реагировать либо бунтом, либо покорностью.

У застенчивого человека в одной голове уживаются два психологических типа, два способа мышления. Встречаются люди, которые имеют некоторую потребность и знают, как ее удовлетворить, однако воздерживаются от того, чтобы предпринять действие. Они отправляются на танцы, умея танцевать, но что-то внутри мешает им пригласить кого-нибудь на танец или принять такое приглашение. Аналогично встречаются учащиеся, которые знают нужный ответ и хотели произвести хорошее впечатление на учителя, но что-то мешает им поднять руку и заставляет прикусить язык. Они воздерживаются от действий потому, что слышат голос внутреннего надзирателя: «Здесь не место так себя вести; ты неуклюж, над тобой будут смеяться, я не позволяю тебе быть самим собой, приказываю не поднимать руку, не танцевать, не петь, вообще никак не проявлять себя, ты будешь в безопасности, только если тебя никто не увидит и не услышит.» И внутренний заключенный отказывается от риска, с которым связано спонтанное поведение и тихо подчиняется.

Застенчивость – это душевный недуг, калечащий человека не менее, чем самая тяжелая болезнь тела. Ее последствия могут быть удручающими : застенчивость препятствует тому, чтобы встречаться с новыми людьми, заводить друзей, получать удовольствия от потенциально приятного опыта; она удерживает человека от того, чтобы выражать свое мнение и отстаивать свои права. Ваша застенчивость не дает другим людям возможность положительно оценить ваши личные достоинства; она усугубляет чрезмерную сосредоточенность на себе и своем поведении; застенчивость мешает ясно мыслить и эффективно общаться; застенчивость, как правило, сопровождается негативными переживаниями одиночества, тревожности и депрессии.

Основной вывод нашего исследования состоит в том, что застенчивость – это явление всеобщее и широко распространенное. Для некоторых застенчивость давно является осложнением в жизни. Застенчивость чаще встречается среди школьников, чем среди взрослых, поскольку многим взрослым просто удалось преодолеть свою детскую застенчивость. Многие дети боятся незнакомцев, прячутся под кроватью, в шкафу, когда приходят гости. Исследование показало, что застенчивость не только детская особенность. Немалая часть взрослых людей продолжает оставаться застенчивыми. Полученные результаты выявили, что между мужчинами и женщинами нет никаких различий по распространенности застенчивости. Что касается студентов колледжей застенчивость чуть больше распространена среди мужчин.

Застенчивость возникает загадочным образом, часто охватывая тех, кто никогда прежде не был застенчив. «Новенькие» в стане застенчивых составляют менее половины из тех, кто застенчив в настоящее время. Многие из них, молодые люди, которые не были застенчивы в детстве, однако в силу каких-то обстоятельств стали такими. Несмотря на негативные последствия, на то, что застенчивость может быть сильной, эта проблема разрешима, с нею можно бороться, ее можно победить, из нее можно вырасти. Застенчивость охватывает широкий круг психологических проблем – от смущения, возникающего иногда в присутствии других людей вплоть до травмирующей тревожности, полностью нарушающей жизнь человека. Иногда смущение пытаются скрыть под маской развязности и напористости, а это производит отталкивающее впечатление. Есть индивидуумы – хронически застенчивые. Они испытывают ужас каждый раз, когда требуется сделать что-либо публично, и они столь беспомощны в этом своем состоянии, что единственный выход для них убежать и спрятаться. Такого рода проявления крайней застенчивости свойственны не только молодежи и учащимся. С возрастом они не проходят. В худшем случае застенчивость принимает форму невроза– паралича сознания, который выражается в депрессии и порой может привести к самоубийству.

Кроме негативных сторон у застенчивости все же имеются и благоприятные стороны. «Сдержанный, скромный, уравновешенный» - такие положительные оценки обычно даются застенчивым людям. Более того их манеры могут рассматриваться как «утонченные и светские». Застенчивость придает человеку вид самостоятельного и самоуглубленного. Она приносит радость, которую только уединение может дать. Застенчивые люди не задевают других, в отличии от людей назойливых, более активных, агрессивных. Они редко бывают великими грешниками. Они позволяют обществу покоиться в мире. Застенчивость обеспечивает человеку анонимность и связанные с нею преимущества. Человек считает себя застенчивым исходя из того, насколько часто он испытывает это ощущение и как долго оно им владеет.

Когда застенчивые люди рассказывают о своих реакциях, они упоминают три основных момента. Во-первых, это внешне наблюдаемые способы поведения, которые как бы сигнализируют окружающим: «Я застенчив». Во-вторых, это физиологические симптомы тревожности, например краска стыда. И наконец, это сильнейшие ощущения стесненности и само сосредоточенности. Физиологические особенности застенчивого человека это покраснение, люди часто краснеют, когда испытывают смущение – кратковременную потерю самоуважения. Они испытывают это состояние даже тогда, когда остаются одни. Основной принцип поведения, определяющий природу застенчивого человека – вести себя ровно и тихо, наиболее характерная особенность -повышенная склонность к самоанализу внешнему и внутреннему. Внешний самоанализ отражает озабоченность человека тем, какое он производит впечатление. Что обо мне подумают? Как ко мне относятся? Нравлюсь ли я? Внутренний самоанализ представляет негативно окрашенный эгоцентризм: Я урод. Я ничтожество. Я [illegible]аю». Такой анализ выступает самоцелью, парализуя действия, поскольку вся энергия уходит в переживания. Из этого следует, что существует два типа застенчивых людей:

застенчивые внешне и застенчивые внутренне. Внешне застенчивые люди редко становятся лидерами, занимают более низкое положение, чем они того заслуживают. Здесь застенчивость определяется как комплекс неполноценности, самоунижения самого себя.

Глубоко застенчивый человек теряет свою индивидуальность и превращается просто в фигуру на общественной сцене. Потребность застенчивого человека в самоуважении и общественном признании прямо связана с проблемами пьянства, алкоголизма и наркомании. Прижатый к стене антигуманными силами, застенчивый человек имеет только 2 варианта: раствориться в стене или проломить ее, проявив тем самым силу своей индивидуальности.

Из всего вышесказанного следует сделать вывод: надо учить наших детей проявлять свои чувства – положительные и отрицательные – тогда, когда они их испытывают. Им это не просто должно быть позволено. Надо помочь им выразить сильные эмоции, даже если это не очень приятно окружающим. Без этого человек становится заложником экстремальных обстоятельств. И как следствие – взрыв агрессии по отношению к окружающим, невинным жертвам застенчивого человека, который сам является жертвой.

Каждый из нас может разными путями помочь другому справиться с застенчивостью, если только пожелает приложить усилия. Мы не просто можем помочь нашим детям, товарищам, соседям, мы обязаны это делать. Помогая другим одержать победу над застенчивостью, мы тем самым помогаем себе. Тому, кто не страдает застенчивостью, борьба с чужой застенчивостью дает ряд преимуществ. Он не только впредь будет иметь дело с более привлекательными людьми, но и высвободит свои скрытые резервы, которые позволяют ему играть более эффектные роли в разных областях общественной жизни. И самое важное – уходит одиночество и приходит радость.

Будьте для людей тем, кто позволяет им добиться большего, чем они могут сегодня.

Литература

1. Ф.Зимбардо. Застенчивость. М., Педагогика, 1991.
2. В.Крутецкий. Психология. М., Мысль, 1985.
3. Искусство быть самим собой. М., Педагогика, 1988.
4. Большая советская энциклопедия. М., Наука, 1982.
5. Философский словарь. М., 1980.

* * *

Г.У. Рыскулова

Улуу ойчулдардын табият тууралуу көз караштары

Адамзаттын табият менен карым-катнашта болушу жана ага урмат менен карап, анын керектигин баалоо илгертеден калыптанган түшүнүк.

Дүйнө жүзүндө жашап жаткан калктар сыяктуу кыргыз эли да коомдук өнүгүүнүн бир канча тепкичтерин басып өткөн. Ошол мезгилдер тушунда кыргыз элинин да коомдук-философиялык ой-пикирлери калыптанып, бай руханий мурастары менен улуттук санаа-сезими жаш муундарды тарбиялоодо өзгөчө роль ойногон.

Улуу ойчул Аль Фараби адамдын табиятка болгон туура көз карашы- анын ой-сезимин, акыл-эсин, кулк-мүнөзүн жетилдирүү аркылуу ишке ашат деп белгилеген.

Атактуу акылман Ж.Баласагын "Кут билим" аттуу поэмасында асман, жер, тоолор, түздүктөр, суулар жана деңиздер, жылдыздар жана күн ырдалат. Мында адамзаттык баалуулуктарды баяндаган төрт улуу түшүнүк бириктирилген:

1. Адилет - Күн тууду - Адилет;
2. Ырыс - Ай толду - Дөөлөт;
3. Чындык - Ак дилмиш - Акылмандык;
4. Каниет - Өткүрмүш - Каниет.

Дүйнөнүн төрт башталышы - От, Суу, Жер, Аба - бири-биринен айырмаланат жана [illegible] турган чөйрөдө өз алдынча чоң мааниге ээ болот.

Дүйнөнүн түзүлүшүндө табияттын кубулуштарынын негизинде өнүгүүнүн жалпы [illegible] ченемдүүлүгү жатат. Ал Аалам, Коом жана Адам өз ара тыгыз байланышта деп [illegible].

Орто кылымда жашаган М.Кашкаринин кайсы гана ыр саптарынын бирин албаңыз, чоң [illegible]лык-этикалык ой-толгоосунда табият көрүнүштөрүн белгилей турган пейзаж [illegible] менен жыл мезгилинин алмашып турушуна арналган ырлары көп кездешет. Бул [illegible]дын бүгүнкү күндөгү мааниси адамзаттын табиятка деген сүймөнчүлүгүн, анын [illegible] баалоодо мааниси зор.

[illegible]деөчү Ч.Валиханов табият байлыктарын ачып, аны жаш муундарды тарбиялоодо [illegible]ну өзгөчө белгилеген. "Жунгария очерктери" - деген эмгегинде "О, табият! Өзүңүз [illegible]. тирүүчүлүктө андан сонун, андан көркөм эмне бар... Табияттын кээ бир [illegible] - отту, кээ бир жаныбарлар менен куштарды, турмушка керектүү заттарды [illegible] деп кастарлашат. Ушул аталгандарды күрмөттөп, аларга ырым-жырым жасап, адам [illegible] байлык менен бакыт-кут алып келет" - деп түшүндүрөт. Окумуштуу курчаган [illegible] адамдын жан дүйнөсүнө тикелей таасир этээрин мүнөздөп, бүткүл тиричиликти [illegible] чөйрөнүн өзгөчөлүгүнө байланыштырып, салыштырып караган. Табият кубулушу [illegible] дүйнө сырын, тиричилик алган ордун ачык-айкын көрсөткөн. Табият менен адамды [illegible] караганда, курчаган чөйрө адам менен коомдун өнүгүүсүнө тийгизген таасирин [illegible] билген.

[illegible] экинчи жарымында XX-к. башында жашаган "заманчыл" акындар Калыгул Бай [illegible]бек жана Молдо Кылыч өз чыгармаларында кыргыз элинин жашаган жерин, анын [illegible], кооздугун чөп- чардан тартып, кыбыраган жан-жаныбарларга чейин бирден [illegible] баяндама беришкен. Мисалы, Калыгул "Калыгулдун сөзү", "Ысык-Көл тууралуу [illegible]" ж.б. ырларында жер сулуусун, көркүн, анда жашаган жан-жаныбарлар жөнүндө [illegible] менен баяндап, эл менен жердин бири-бирине байланыштуу экенин көрсөткөн.

[illegible]-жазуучу Молдо Кылыч Шамыркан уулунун шыгын ойготкон, акынды [illegible] кыргыз жеринин жаратылышы, анда жашаган жан - жаныбарлар, өскөн [illegible] чөптөр, канаттуулар жөнүндө "Керме Тоо", "Чүй баяны" деген ырларында кеңири [illegible] Мисалы, "Керме тоодо":

"[illegible] тартып каркыра,
[illegible] учкан чуркурап.
[illegible]ган турна,
[illegible] менен заркырап.
[illegible]ды көргөндө,
[illegible] болгон дыркырап"

[illegible]. "Чүй баянында" өзүнчө бир жаратылыштын ажайып дүйнөсү болгон [illegible] - [illegible]лак, ышкын, сарымсак, балдыркан, козу кулак, кымыздык, адырашман, ат [illegible] чөптөрдүн дарылык жайын, кооздугун, адам колу тийе элек сулуулугун [illegible].

[illegible] кийин "Канаттуу" деген атайын казал жазылып, өзүнүн түзүлүшү жана [illegible] кыргыз жеринин куштары жөнүндө айтканы өзүнчө эле орнитология [illegible] элек. Ал ар бир кушту өңү-түсүн, иштер-ишин, кылык-жоругуна чейин [illegible] окуучуларга жеткире билген:

Кыз баладай кыпыйтып,
Кыргыйга такса жагоону.
Аппак болот кебездей,
Ак шумкардын соноору.
Алып түшөөр тоодакты,
Алгыр куштун крааны.
Илбесинди куткарбас,
Туйгун куштун чыгааны.

Ал эми "Бүркүттүн тою"деген чыгармасы жаратылыштагы куштардын "турмушун" жакшы билгени, ар бир кушка жекече сыпаттама берип, алардын ар биринин мүнөзү, кылык-жоругу даана сүрөттөлгөн, табияттын татынакай көрүнүшүн, аны сүйүүнү, аяр мамиле жасоого үндөгөн поэма:

Чечен болду булбулу,
Торгой болду молдосу.
Кекилик ашкан жоргосу,
Үпүп болду жолдошу.
Эшен болду күкүгү,
Сопу болду үкүсү.
Күйкө болду бийчиси,
Жөргөмүш болду жарчысы.

Акын адамдын турмушу, жүрүш-турушу, турмуш-тиричилиги аркылуу "канаттуулар дүйнөсүн" ачуу, аллегория иретинде калың букара элдин эзилгенин куштар дүйнөсүнө көчүрүп келип, элдик каада-салт, той өткөрүү машакатын, элдин турмуш-шартын сүрөттөгөн өтө маанилүү.

Акын-ырчылар Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижок ж.б. чыгармаларында жандуу сезимдерди, тилектерди, ишенимдерди, элдин жаратылыш жөнүндөгү көз карашын чагылдырган. Суу жөнүндө, анын тунуктуулугу, агымы жана адам баласынын жашоосундагы орду жөнүндө төмөнкү саптар менен аныктаган. Мисалы:

Жер жүзүндө сонорго
Түр жараткан аккан суу
Жашыл-ала ылаң чөп,
Миң жараткан аккан суу
Курт-кумурска жандууну
Багып чыккан аккан суу,

- деп Токтогул акын суунун адам, жаратылыш, жан-жаныбарлар, өсүмдүк үчүн пайдасын даңазаласа, "ак таңдай акын" аталган Жеңижок:

Мөңгү болуп ашууда,
Үнөмдөлгөн аккан суу.
Жети күн, бир түн айтсам да,
Түгөнбөгөн аккак суу.
Аккан, аккан, аккан суу
Бардык жанга жаккан суу! - деп,

өзүнүн устатынын оюн андан ары узатып, сөз ыргагы менен жаратылыш байлыгын үнөмдөп пайдаланууга, сактоого угуучуларды үндөгөн.

Агартуучу И.Арабаев "Алиппе" аттуу окуу китебинде балдардын сабаттуулугун ачууда айлана-чөйрө, жаратылыш, макал-лакаптар, төрт түлүк мал, аңгемелер, жомок, табышмактар балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайыктап тандап алган.

Профессор К.Тыныстанов баланы жаш кезинен табият арасында өстүрүүгө чоң маани берип, аларга арнап жазган ырларында "жүгүрүп көпөлөк кууп, сууга түшүп, токой аралап"

ойногон балдарды элестетет. Бала кезден адамдын жашаган чөйрөсү - табият, ошондуктан өз тиричилигин улантуу үчүн табият байлыгын сактоого, коргоого, аны көрктөндүрүүгө умтулуу керектигин эстен чыгарбаш керек. Керемет сый тартуулаган жан - жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү көздүн карегиндей сактап жана көбөйтүү адамзаттын милдети.

Кыргызстандын эң көрүнүктүү жеринин бири Тяншандын татынакай, көз кубанткан, көнүл сергиткен жаратылышын элестүү, жандуу сүрөттөп атактуу акын-ырчы К.Акыев "Тянь-Шань көрүнүшү" деген ырында:

"Көйкөлгөн шибер көк жашыл,
Көрүнөт түрүн карасам.
Ак кар, мөңгү кетпеген
Аскасы бийик зоолору" - деп

жер сулуусун сүрөттөп, жаратылыш байлыгын таап, элдин жашоосуна жумшалганын:

"Калкайган катар зоолордун,
Камыккан кардын жарганда,
Баасы кымбат металлдын
Сонун кенин алганда" - деп,

Тяньшань жеринин байлыгы, жаратылыш сулуулугу, көркү, анын пайдасы жөнүндө даңазалаганын көрөбүз. Буга окшогон чыгармалар көп, аларда жалпы жаратылыш (жер, суу, жаныбарлар, өсүмдүктөр) жана алардын адам баласынын жашоосундагы мааниси терең чагылдырылат.

Табиятты өзгөртүү, байлыктарын пайдалануу азыр өзүнүн чегине жеткен окшойт. Муну абайлабай, курчаган чөйрөнү ушинтип тоной берсек, табият кайра калыбына келүү мүмкүндүгүнөн ажырап, жер бетиндеги тиричиликке чоң зыян келет. Табиятты аяп, элибиздин болочогун ойлоп, абройлуу болушубуз келечек муундарды милдеттендирет.

Адабияттар.

1. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин терминологиялык сөздүгү. Ф., 1933.
2. Аль-Фараби. Социально-этнические тракты. Алма-Ата, Наука, 1975.
3. Жеңижок. Ырлар. Түзгөн Жусупбеков. Ф., 1982.
4. Молдо Кылыч. Казалдар. Ф., 1991.
5. Эралиев З. Жусуп Баласагын. Окуу куралы. Б., 2000.
6. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари жана анын дивану лугати - түрк сөз жыйнагы. Б., 1997.
7. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971.

* * *

З.Н. Максутов

Окуу жараянын камсыз кылууда студенттердин жана окуучулардын билимдерин диагноздоонун усулдары

Убагында улуу держава болуп турган Советтер Союзу жоюлуп, ар бир республика өз алдынча болгон соң билим берүү системасында олуттуу өзгөрүүлөр болду. Башка өлкөлөр сыяктуу КР сы да өзүнө өнүгүүнүн демократиялык жолун тандап алды. Демократиялык коом же багыт билим берүү мекеме же уюмдарына

өзүнүн түрдүүчө таасирин тийгизди. Кыргыз эли билим берүүнүн "са[illegible] сабак" же группа, топ сыяктуу окууларына да сын көз караштарды ай[illegible] натыйжасында жеке мектептер, өз алдынча билим берүү борборлору, ко[illegible] окуу жайлар, контракт же келишимдин негизинде окуган элдин калын кат[illegible] болду.

ЮНЕСКОнун маалыматы боюнча бүгүнкү күндө КР жалпы маа[illegible] билим боюнча дүйнөнүн он өлкөсүнүн бирине айланды. ЖОЖ дор[illegible] көбөйүшү билим берүүнүн сапатын бир кыйла төмөндөткөндөй. Максат [illegible] калың катмарын жогорку билимдүү деген диплом менен камсыз кылуу[illegible] берүү бизнестин жаңы бир формасыбы?

Мектеп окуучуларына суроо салып, тестирлөө, аңгемелешүү [illegible] изилдөөбүз бүгүнкү күндө мектеп окуучуларынын 80% и келечекте өз кесиб[illegible] билишпейт, же болбосо бүгүнкү жаңы адистиктердин, кесиптердин ф[illegible] түшүнүшпөгөндүгү аныкталды.

Кызылкыя шаарынын, Кадамжай, Ноокат райондорунун [illegible] мектептериндеги окуучулар же абитуриенттерди тестирлөө учурунда ке[illegible] болгуң келет деген суроого юрист же экономист деп жооп берет. Кай бирлери [illegible] айткан адистикти да бирлери достору айткан же элден уккан кесип ээлер[illegible] билдиришти.

Мектептерде адис мугалимдердин жетишпегендиги, эркек му[illegible] азайып кетиши тарбия жараянына, жаш муундардын татыктуу билим ал[illegible] таасирин тийгизүүдө. ЖОЖга кирүү экзамендери формалдык мүнөзгө ээ [illegible] болбосо контракт төлөсө болду, план толтуруу керек деген көз караштар к[illegible] ЖОЖ ры ортосунда кеңири конкуренция жүрүп жатат.

Ушул сыяктуу проблемаларды изилдөө, келечек муундард[illegible] мүмкүнчүлүгүнө, өзгөчөлүгүнө, жөндөмүнө ылайык кесип тандоого баг[illegible] биздин негизги максатыбыз. Себеби, ар бир ишти, ар кандай кесипти о[illegible] устасы жасаса, аткарса бир кыйла жемиштүү болору белгилүү.

Кесип ээлерин психологиялык тесттер аркылуу тандоо эксперименттер[illegible] Германия, Италия, Франция, Канада, Япония, Швеция ж. б. өнүккөн [illegible] кеңири жолго коюлган. Мисал келтирсек, АКШ аскер кызматкерлерин, со[illegible] тесттин негизинде тандайт. АКШ өз жоокерлерин, милиция кызматкерлери[illegible] өткөрүү менен алардын жетишпөөчүлүктөрүн 75% дан 30% га чейин [illegible] жетишти. Бул 50-жылдары жүргөн. Ал эми 70-жылдары ички иштерде өз кеси[illegible] аткарууга жөндөмсүздөр 24% га азайган.

Ушундай эле эксперимент машина айдоочуларына да жүргүзүлгөн. На[illegible] тесттен өткөн айдоочулар башкаларга караганда 73% га аз кырсыктарга учура[illegible] аныкталган.

Ал эми бул тестти учкучтарга колдонуу менен АКШ 100 учкучтан 6 м[illegible] чейин экономикалык чыгашаны жоюга жетишкен.

Бизде билимдерди диагносттоо элдин үч катмары боюнча жүргүзүлдү:

1. Жогорку класстын (10-11) окуучулары ортосунда;
2. 1-2-курстар арасында;
3. 5-курс бүтүрүүчүлөрү ортосунда.

Экспериментке 700 гө жакын адам катышып, ага Кадамжай, Кызылкыя [illegible] бүтүрүүчүлөрү, Бат МУ КГПИ нин 1-2-курсунун студенттери жана [illegible] бүтүрүүчүлөрү катышышты. Эксперимент табигый шартта, катышуучуларга эч [illegible] маалымат берилбестен туруп алынды. Эксперименттин максаты адистерди даяр[illegible] орундарын таба билүүсүн жана аларга багыт берүү болду.

1. 30 минута ичинде биз сизден 12 мектеп предметтеринин ичинен төртөөнү тандоону сунуш кылабыз. Мына ошол төрт предметтен 20 дан суроого жооп бересиз. Суроо түрлөрүн компьютер тандайт. Бул учурда компьютер сизге 1200 суроодон 80 суроо сунуштайт. Ар бир суроодо 5 тен жооп бар (а, б, в, г, д). алардын ичинен бирөөнү гана – туура жоопту тандап компьютердин керектүү клавишасын басасыз.

Эскертүү: Эгер сизге суроо түшүнүксүз болсо, токтолбостон кийинкисине өтүңүз.

2. Кийинки он минутада сиз жоопторуңуз тууралуу ойлонуп, төмөндөгү жооптун бирин тандаңыз жана керектүү клавишаны басыңыз.

а) толук макулмун;
б) макулмун;
в) макулмун, бирок анчалык эмес;
г) калыс
д) макул эмесмин, бирок толук эмес;
е) макул эмесмин.

3. Кийинки он минутада сиз талкууланган 20 суроонун ичинен 5 өнү тандайсыз жана 3-блокто төмөнкү жооптордун бирөөнү тандаңыз.

а) ооба;
б) туура бирок толук эмес;
в) ишенбейм;
г) анчалык туура эмес;
д) жок.

Эгерде сизге тандалган кесип түшүнүктүү же мурдатан белгилүү болгон болсо "ооба"

а) кловишасын басыңыз.

Эгерде сиз эч кандай бул кесип менен таанышыңыз жок болсо "жок".

д) клавишасын басасыз.

Акыркы 20 минутта сизге 20 талкууланган суроолордун ар бир жубун көңүл коюп окуп чыгып баалооңузду сунуштайбыз.

Баалоо + жана - клавишалары аркылуу жүрөт.

+++ Эгерде кесип түрү абдан жакса;
++ Эгерде кесип түрү салыштырмалуу гана жакса;
+ Эгерде кесип түрү белгисиз болсо;
- Эгерде анчалык жакпаса;
- - Эгерде салыштырмалуу жакпаса;
- - - Эгерде өтө жакпаса.

- 3 блок аркылуу сиз максималдык 240 балл ала аласыз. Ал эми 4-блокто 24 баллга чейин алышыңыз мүмкүн.

Ушундай бланкалык компьютердик аңгемелешүү усулдары аркылуу биз адамдарды одоно түрдө болсо да 5 бөлүккө бөлдүк.

1. Адам-техника;
2. Адам – белги;
3. Адам-табият;
4. Адам – адам;
5. Адам-көркөм образ.

- Адам-техника системасына киргендер: инженер-механик, инженер-электрик, инженер-куруучу, архитектор, радиомеханик, телекоммуникация боюнча адис, компьютер түзөтүүчүлөр ж. б.

- Адам–белги: инженер-конструктор, экономист, программист, математик, котормочу ж. б. Бул негизги шарттуу белги: белгилер, цифралар, табигый жана көркөм белгилер.

- Адам-табият системасына киргендер: агроном, фермер, мүнүшкөр, саяпкер, жаныбарларды тарбиялоочулар, химиялык-бактериологиялык анализ жүргүзүүчүлөр ж. б. Бул кесиптегилер айыл-чарба менен, өсүмдүктөр дүйнөсү менен тыгыз байланышта болуп, медициналык жана илимий изилдөөчүлөр болушат.

- Адам–адам (адамдар, коом жана элдин катмары менен иштөөчүлөр) : врач, психолог, мугалим, менеджер, көркөм коллектив жетекчилери ж. б. Бул жерде негизги жетектөөчү предмет – эл.

- Адам-көркөм образ: артист, сүрөтчү, музыкант, дизайнер, китепканачы, эстелик жасоочулар ж. б. Бул жерде негизги жетектөөчү предмет – чыгармачылык.

Изилдөөлөр бүгүнкү күндө элдердин кесипке карай кызыкчылыктары, бөлүнүштөрү төмөнкүчө экендигин көрсөттү:

Чиймеде көрүнүп тургандай бүгүнкү күндө жаштардын көпчүлүк бөлүгү

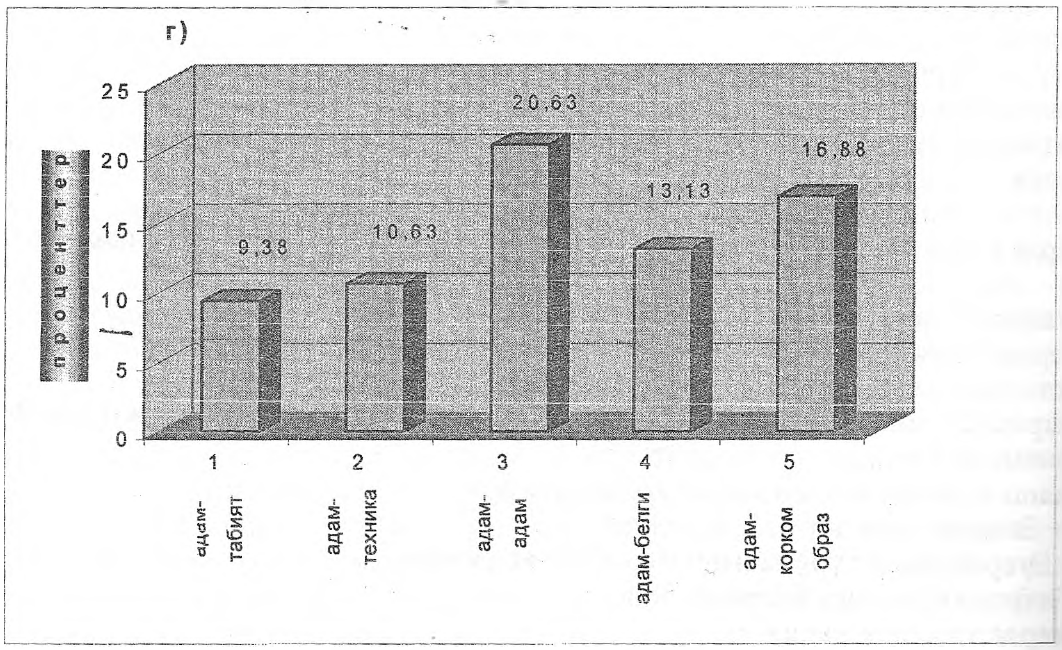

“адам – адам” бөлүгүнө туура келет.

Элдин калың катмары экономист, юрист, финансист, врач, артист болгусу [illegible] Ал эми бул жерде эл менен иштеген кесиптерден мугалим, же окутуучулукту к[illegible] ошол багытта окуп жаткан, студенттер да каалабайт. Негизги себеп эмне? [illegible] мектеп мугалимдеринин 80 - 90% ын эжекелер түзөт. Маянанын аздыгынан [illegible] мугалимдерине көңүл бурулбай калганынан негизинен эркек педагогдор баш[illegible] менен алектенип кетүүдө. Бул процесстин улануусу келечек муундардан тарбия[illegible] өтө зыяндуу. Себеби тарбия эркек жана аял тарабынан түрдүүчө берилет. [illegible] эле, мугалим деген кесип ардакталбай, бркталбай калышы мүмкүн. Учур[illegible] негизги милдет эркек мугалимдерди жумушка, мектепке тартуу, айлык [illegible] көбөйтүү жана мугалим кызыкчылыгы 1-орунда турат. Окуу мекемеле[illegible] салмактуулуктун сакталышы тарбия жараянынын стабилдүү жүрүшүнүн [illegible] шарты болуп саналат.

Адабияттар

1. Журавлев В. М., Гудимова А. Н. Учитывая уровень школьных знаний: Вестник высшей школы. 1984, №8, с. 72-73.
2. Мещерякова Л. М. Психолого-педагогические особенности подготовки старшеклассников к выбору ими будущей профессии. Краснодар, 2002.
3. О повышении качества подготовки высококвалифицированных специалистов в условиях демократизации и рыночных отношений в образовательной системе // Известия ВУЗов. 2003, №1-2, с.147-154.
4. Климов Е. А. Развивающийся человек в мире профессии. Обнинск, 1993, с.328.

* * *

А.С. Абдибаитова

Болочок мугалимдерге этнопедагогиканын элементтерин пайдаланып тарбиялык сабактарды өтүүгө багыт берүү

Мугалимдин тарбиялык сабагы ыймандуулуктун үрөөнүн себүүнүн, кишиде жакшылыкты түйүлдүк катары пайда кылуунун, эне тилин, эли жерин кадырлай билүүгө тарбиялоонун, атуулду жетилдирүүнүн дүйнөсү. Ошол дүйнөнүн ачкычтары мугалим, сөз өнөрү жана тарбиялык саат.

Тарбиялык сабактарды уюштуруу үчүн болочок мугалимдердин билимин жана жөндөмүн калптандыруу маселеси мугалим кадрларды даярдоодо негизги проблемалардан болуп эсептелет.

Макалада окуучулардын интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүчү жана элдик педагогиканын каражаттары жөнүндөгү билимдерин текшерүүчү «Мен чилистен», «Сыр сандык», жана «Сөздү тап» интеллектуалдык оюдарын уюштурууну карап көрөлү.

«Мен чилистен» оюну

Бул интеллектуалдык оюндун өтүлүшү жөнүндөгү жарыя бир жума мурда илинет. Иш чара өтүлүүчү зал алдын ала жасалганалат. Оюндун жүрүшүндө музыкалык тыныгууларды уюштуруу да максатка ылайыктуу.

Оюнга беш окуучу катышса болот. Катышуучунун санына карата суроолор даярдалат.Ошондой эле оюндун алып баруучусу окуучулар тарабынан тандалат жана эсептөө комиссиясы шайланат. Оюн IV турдан турат.

I-ТУР

(I-турда ар оюнчуга экиден суроо берилет)

1. «Көз ирмем» элдик педагогикада кайсы бирдик катары колдонулат?
2. «Чашке»- кайсы убакыт?
3. «Тээк» кайсы музыкалык аспаптын элементи?
4. Кыргыз эли кайсы сандарды «ыйык» деп эсептеп келген?
5. Салт сөзүнүн синонимдерин атагыла.
6. Күүнүн башы «...» .
7. «Шырылдаң» кимдердин турмушунун чагылдырган ыр?
8. Сөздүн көркү- ......
9. Алты Аркар жылдызынан астрономияда орусча аталышы?
1. Тебетей –улуттук .... .

Оюндун катышуучулары суроолорго толук жооп бере албаган оюнчуну оюндан чыгарышат. Оюнда 4 окуучу калат.

2-ТУР.

Бул турда ар бир оюнчуга үчтөн суроо берилет. Оюндун тартиби ошол бойдон сакталат.

1. Бир саржин канча метрге барабар?
2. « Кут» сөзүнө маанилеш сөздөр-……
3. Айтыш-бул …. .
4. Куш төрөсү -…. .
5. Ит төрөсүчү -…. .
6. Ичикти кимдер жамынат?

    1. Такыя –бул …. .
    2. « Ак өргөө» кимдер үчүн тигилет?
    3. Нооруздун мааниси кандай?
    4. Көөкөр –бул …. .
    5. Сабаачы?

Оюндун бул турунда да өз суроосуна туура жооп бере албаган оюнчу оюндан чыгарылат.

3 -ТУР.

Бул турда үч оюнчу калат да, аларга төрттөн суроо берилет.

1. « Акыйнек», « Макал айтышуу», « Калп айтышуу»- булар ….. .
2. Бир пудда канча кг бар?
3. Комуз кылы эмнеден жасалат?
4. « Арасынан кыл өтпөө»- бул …. .
5. Чачыланы кимдер чачышат?
6. Жерге бекем түптөдүм, кийиз менен каптадым. Мунун жандырмагы кандай?
7. Бир километр- бул бир…. .
8. Кушту таптаган адамды…. дейт.
9. Жылкыны таптаган адамды… дейт.
10. Кошокту качан кимдер кошот?
11. Карамолдо Орозов ким?
12. « Сынган бугу», « Сары барпы»-булар….. .

Бул турда да тиешелуу суроосуна жооп бере албаган оюнчу оюндан чыгарылат.

4-ТУР.

Бул турда эки оюнчу калгандыктан, ар бир оюнчуга алып баруучу тарабынан 5тен суроо берилет. Суроолордун баарына туура жооп берип, көп упай топтогон оюнчу « женуучу» деп табылат.

1. Добулбас эмне?
2. С.Каралаев. ким?
3. Саялбаган …. тандайт.

Саптай албаган….. тандайт.

4.Шөкүлөнү кимдер кийишет?

5.Коен баласы эмне?

6. Койдун пири--…?

7. Шырдак, туштук, кажары таар-булар….

8. Жоолук таштамай бул-….

9. Чопо чоор, мүйүз керней, жылаажын-булар эмнелер?

2. Узун терек жыгылды,

Учу менин колумда.

Булбулдары сайраса,
Тили менин колумда.
Бул табышмактын жандырмагы эмне?

Жыйнтыктоо.

Оюн жыйынтыкталат. Жеңүүчүгө алдын ала даярдалган «Чилистен» төш белгиси тапшырылат.

Жооптор:

I . Секунда, күн көтөрүлгөн убак, комуздун, «3,7,40», «традиция, каада», «Камбаркан», жылкылардын, макал, Малая Медведица, баш кийим.

II. 2. Метр, «бакыт, таалай,береке»,ырчылардын алым сабак айтышы, Буудайык Кумайык, кымыз куюлуучу идиш, кымыз даярдоочу идиш, эркектер, кыздардын баш кийими, жарма, жаны үйлөнгөндөр үчүн, жаны күн.

III. Акыл оюндары, 16кг, ичегиден, өтө жакын болуу, улгайган байбичелер, эне аялдарга, бир чакырым, мунүшкөр, саяпкер, аялдар, улуу комузчу, элдик күүлөр.

IV. Музыкалык аспап, улуу манасчы, боз үй, ийне-учук, жаш келиндер, бөжөк, Чолпон Ата, боз үй эмеректери, улуттук оюндар, музыкалык аспап, комуз.

«СЫР САНДЫК» интеллектуалдык оюну.

«Сыр сандык» интеллектуалдык оюнун өткөрүү окуучулардын билимдерин тереңдетүү, чукул абалдан чыга билүүгө үйрөтүү, күтүүсүз берилген суроолорго тез жооп берүүгө жетишүү максатын көздөйт.

Суроолор жазылып салынган сырдуу сандыктан ар бир тур үчүн алып баруучу тарабынан берилет. Оюн 4 турдан турат.

1-ТУР. Тандоо туру.

Бул турда жалпы класста отурган окуучуларга үч суроо берилет, алгачкылардан жооп берген үч окуучу оюнчу катары тандалат. Ар бир суроого бирден бал коюлат.

1. Жигит пири…(Шаймерден)
2. Тизгин, суулук, үзөнгү, басмайыл-булар…(ат жабдыктар)
3. Бугу айы кайсы ай? (Май).

2-Тур. Сөз куроо.

Мында окуучулур а, ы, и, е, б, к, л, т, ш, н тамгаларынан куралган Амир Темирдин небереси Султан Бабырдын кыргыз, кыпчак, кырк, мин уруктары үстүнө алтын кемер, алтын жабуу жабып, алтын сырлуу бешикте калтырып кеткен уулунун атын табуусу керек.

Бул сөздү тапкан оюнчуга 4 балл коюлат.

Бул сөз оюнчулар тарабынан табылгандан соң, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы, ушул сөздүн келип чыгуу тарыхын айтып берүү максатка ылайыктуу.

Ошондой эле ушул эле тамгалардын жардамында кыргыздын төл сөздөрүн, алардын ичинен кыргыз элинин жашоо тиричилигинде, оюндарында, каада-салт, үрп адаттарында колдонуулучу сөздөрдү жазуу сунуш кылынат. (Табылган ар бир сөзгө бирден бал коюлат)

(Шакек, баба кешик, тебетей, бешик, кийит, ж.б)

Балдарды ой жүгүртүгө, өз алдынча издене билүүгө үйрөтүүчү төмөнкү тапшырмаларды билүүгө болот.

А-а…н б…а-А
Л-л…п м…л-Л
Т-т…н с…т-Т
Ы-ы…н б…-ы-Ы

Н-н…л к…-н-Н
Б-б…т а…б-Б (араб сөзү)
Е-е…и ш…е-Е
Ш-ш…к а…ш-Ш
И-и…к б…и-И
К-к…т ш…к-К

(аркан, лакап, тыйын, ыйман, накыл, бешмант, шакек, ийик, бата, макал, салт, быжы, адап, шерине, айтыш, белдемчи, шырдак)

3-тур. Бүтпөгөн макалдар.

Бул турда оюндун алып баруучусу бирден толук эмес макал окуйт, оюнчулар аны улантып кетүүсү керек. Ар бир толукталып айтылган макалга 3төн балл коюлат.

1. Жакшы атанын кашык менен жыйганын,
   Жаман уул… (чөмүч менен түгөтөт)
2. Бирөөнүн жеринде султан болгончо,
   Өз элинде… (ултан бол)
3. Комуз сынса ыр жок,
   Көңүл сынса…(сыр жок)

Жыйынтыгында 9 балл топтогон окуучу 4-турга өткөрүлөт.

IV. Жанылмачтар.

1. Тоодогу койлор ойго түштү, 2. Бул кай каймак?

Ойдогу койлор толо түштү. Бул бал каймак, бул кам каймак

Толгон кой толкуй түштү,
Бал каймакты кам каймакка кошоюн
Толкуган кой жолго түштү,
Кам каймакты бал каймакка кошоюн.

3.Айылыбызда арал бар,
Ал аралда үч марал бар.
Бири-кара марал,
Бири-ала марал,
Бири-бала марал.

Жыйынтыктоо

Оюн жыйынтыкталып, жеңүүчү аныкталат. Жеңүүчүгө алдын ала даярдалган сыр сандыктын сыйлыгы тапшырылат.

«Сөздү тап» оюну

Бул оюнда 2 окуучу «чөнтөкчөлүү плакатта» жашырылган сөздөрдү табуу боюча мелдешишет.

Мисалы; 1-тапшырма

Кыргыз элинин эң белгилүү күүлөрүнүн биринин аталышын табуу.

1- окуучу: Мен бул сөздү 10 тамгадан табам.
2- окуучу: Мен бул сөздү 8 тамгадан табам.
1-окуучу: А мен 6 тамгадан табам.
2-окуучу: Мен болсом 4 тамгадан табам.
1- окуучу: Тап.

Атаандашы уруксат берген окуучу өзүнөн ушул сөздө бар деп ойлогон тамгаларын атайт.

Мисалы: Ө,А ,Т.

Анан сөздүн аталышы боюнча өз вариантын айтат. Эгер туура болсо бул окуучу «жеңүүчү» деп табылат, ал эми туура таба албаса, бул суроо жалпы класстын окуучуларына ташталат.

2-тапшырма

1) Кыргыз элинин «Гүл желекчелүү кыз, гүл сымалданган кыз» деген маанини түшүндүргөн накыл сөзүн табуу.

3-тапшырма

Зергерлер сатат базарда,
Билекке салчу жасалга.
Табышмагынын жандырмагы

(Саринжибөкөй, Кызбурак, Билерик)

Тарбиялык сааттарды өткөрүү үчүн болочок мугалимдерди тарбиялык сабактарды өткөрүүнүн, уюштуруунун ыкмаларын «Педагогикалык системаны башкаруунун негиздери» предметинде окутуп, алардын аткарылышын педагогикалык практика мезгилинде практикалоого болот.

Педагогикалык окуу жайларынын жогорку курстарынын студенттерине педагогикалык практика учурунда жогорудагыларга окшош, типтеш ар түрдүү интеллектуалдык оюндарды системалуу түрдө уюштуруп өткөрүүлөрү мектеп окуучуларынын:

1. Кыргыз элинин маданиятына, музыкасына, үрп-адаттарына, каада салттарына жана элдик оюндарына болгон кызыгуусу артып тарбияланаары;
2. Адабияттар менен иштөөлөрү;
3. Кругозорун өстүрүү үчүн өз алдынча иштөө көндүмдүктөрүнүн өнүгүүлөрү;
4. Логикалык жактан ой жүгүртүүлөрүнүн туура калыптанаарын байкашкан.

Адабияттар

1. Карасаев Х.К Накыл сөздөр.
2. Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары. Фрунзе, 1972.
3. Алымбеков Ж. Кыргыз этнопедагогикасы. Бишкек, 1996.

* * *

М.С. Мурзаев

Инсанды социалдаштыруунун этнопсихологиялык маселелери

Инсан көп кырдуу, көп деңгээлдүү түшүнүк катары көптөгөн илимдер тарабынан изилдөөгө алынат.

Психология илиминин тармактары да инсанды ар тарабынан изилдөөгө алат. Жалпы психологияда инсандын аныкталышы, табияты, түзүмү, калыптанышы ж.б.у.с. жалпы түшүнүктөр, мыйзамченемдүүлүктөр изилденсе, курак жаш психологияда ар бир куракта кандайча, кантип инсандын калыптаныш мыйзамдары ишке ашары изилденет.

Орустун көрүнүктүү окумуштуусу, методолог, социалдык психология илимин негиздөөчүлөрдүн бири Г.М. Андреева инсанды социалдык психологиялык өңүттөн изилдөөдө инсанды социалдаштырууну, инсандын социалдык установкасын, инсандын

социалдык-психологиялык сапаттарын изилдөө зарыл экендигин баса белгилеп, социалдык психологиялык өңүттөн алганда инсанды калыптандырууну - адамдын социалдык-психологиялык тажрыйбаларды өздөштүрүүсү жана адамдын инсан катары рухий дүйнөсүнүн, дүйнөтаанымынын, мүнөздүк өзгөчөлүктөрүнүн ж.б. өнүгүшү катары түшүндүргөн.

Инсандын социалдык тажрыйбаларды өздөштүрүүсү коомдун эң кичинекей бөлүкчөсү болгон үйбүлөдөн - бала өзү жашаган элдин, улуттун каада-салты, үрп-адаттарын, жашоо образын, баарлашуу, ишмердүүлүк өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү аркылуу инсан катары жетилет.

Адам инсан болуп жетилгенде белгилүү бир элдин өкүлү ошол элдин маданиятын, каада-салтын урматтаган, үр-адатын жактаган, элдин этникалык аң сезимин алып жүргөн жана башка адамдарга аны көрсөткөн, жайылткан адам катары өзүн турмушта көрсөтөт. Ошондуктан адамдын инсан катары өнүгүшүн анын улуттук өзгөчөлүктөргө ээ болуусу катары кароо туура.

Биз макалабызда инсанды социалдаштыруу маселелерин этнопсихологиялык өңүттөн карайбыз.

Г.М.Андреева: «Социалдаштыруу процесси татаал, эки жактуу процесс; бир жагынан адамдын социалдык байланыштардын тутумуна, социалдык чөйрөгө аралашуу аркылуу социалдык тажрыйбаларды өздөштүрүүсү болсо, экинчи жагынан социалдык чөйрөдөн ж.б. коомдук иниституттардан өздөштүргөн тажрыйбаларды өз аракеттеринде, жүрүм-турумунда көрсөтүшү болуп саналат»- деп эсептейт (2. 276.).

Социалдаштыруу процессинин жүрүшүндө инсандын калыптанышы 3 жагдайда (ишмердүүлүктө, баарлашууда, өзүн өзү аңдап билүүдө) жүрөт. Ушул аталган үч жагдай ар бир этносто өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ болот. Анткени ар бир адам белгилүү этностун өкүлү болгондуктан, анын инсан катары жетилишинде элдин, улуттун өзгөчөлүгүнүн тийгизген таасири өтө чоң.

Г.М.Андрееванын пикири боюнча адамдын кайсы элге, улутка тиешелүүлүгүнө жараша инсандын калыптанышы эң башкы шарты болгон микрочөйрөнүн (үйбүлөнүн) кандай болушу менен аныкталат. Анткени ар бир элдин мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрдө элдин узак кылымдар бою өнүгүшүнүн тарыхый тажрыйбалары топтолгон, аны өздөштүрүү социалдаштыруунун мазмунун түзөт (1.211). Анткени ар элдин маданиятын түзүп турган нарк-насил, баалуулуктар, аоциалдык установкалар, каада-салттар, үрп-адаттар ж.б. адамдардын жүрүм-турумунун, умтулууларынын жөнгө салып турат. Адам кайсы элдин маданиятын өздөштүрсө ошол элдин өкүлү болуп саналат.

Үйбүлө, тууганчылык, айыл тутунган адаттар ж.б. этникалык өзгөчөлүктөргө ээ болгондуктан, бала инсан катары жетилүүдө өз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүн өзүнө сиңирүүсү ишке ашат. Бала өмүрүнүн биринчи күнүнөн тартып үйбүлөдө ата-энесинин, туугандарынын таасиринде болот жана өз ара карым-катнаш тутумуна аралашат. Бала өзүн курчаган адамдар менен алакалашып алар ээ болгон маданият менен карым-катнаш жасап, аны өзүнө сиңире баштайт. Үйбүлөдөн бала улуттук өзгөчөлүккө таасирленгендөн улам анын инсан катары жетилүүсү башталат. Ушул убакыттан тартып үйбүлө аркылуу бала коомдун таасиринде болот, ошол коомдун социалдык мамиле тутумун өздөштүрөт, аны өз аракеттеринде, жүрүм-турумунда, баарлашуусунда көрсөтөт. Ошол элдин өзгөчөлүктөрүн алып жүрүүчү адам болуп калыптанат.

Кыргыз элиндеги жөрөлгөлөр: бөбөктү чулгоо, бешикке бөлөө, балага байланышкан (жентек той, бешик той, тушоо кесүү, сүннөт той ж.б.) каада-салттарды

аткаруу аркылуу баланы кыргыз элинин маданиятына аралашуусу башталат жана башка элдин өкүлдөрүнөн айырмаланган инсан болуп калыптанат.

Баланы ата-энеси туулган күндү белгилөө, той, ж.б. сыйлуу жерлерге өзү менен кошо алып баруу менен баланын социалдык тажрыйбаларды өздөштүрүүсүнө шарт түзөт жана аны улуттук өзгөчөлүктөрдө социалдаштырат, баланын инсан катары калыптануусу жүрөт. Үйбүлө, бала бакча, мектеп ж.б. коомдук институттарга баланын кириши (андагы балдар менен алакалашуусу) алардын социалдаштыруусуна өз таасирин тийгизет.

Жыйынтык. Инсандын калыптанышы социалдык чөйрөдө, социалдык мамилелердин тутумун өздөштүрүү аркылуу жүргөндүктөн, бала өмүрүнүн биринчи күнүнөн тартып ата-энелери, туугандары аркылуу белгилүү бир этностун маданиятын, жашоо образын, каада-салтын, үрп адатын, мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүүсүнүн натыйжасыфнда инсан болуп жетилгендиктен инсандын жетилүүсү этнопсихологиялык өңүттөн каралышы,изилдениши зарыл.

1. Инсанды социалдаштырууну улуттук өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алуу инсанды жетилтүүнүн факторлорунун, механизмдеринин, мыйзамдарынын улуттук өзгөчөлүктөрүн тактоого жана социалдаштыруунун натыйжалуулугун арттырууга мүмкүндүк берет.

Адабияттар

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М., Изд. МГУ, 1988.
2. Андреева Г.М. Социальная психология . М., Аспект Пресс, 1998.

* * *

М. Таштанов, Т. Мойдунов, И. Алиев

Мектеп дене тарбиясын өнүктүрүүдөгү негизги проблемалар

Өлкөбүздө «Дене тарбия жана спортту, улуттук спортту өнүктүрүү» закондуулугу боюнча президент Курманбек Салиевичтин жүргүзгөн саясаты азыркы учурдагы элибиздин сациалдык талаптарын ишке ашыруудагы эң бир негизги аракет максаттарынын бири болуп эсептелет.

Учурдун талабына жараша элибиздин социялдык-экономикалык абалы жогорулап Сергек турмушта ден соолугу чың болуп коомубуздун кошуна мамлекеттер сыяктуу активдүү өнүгүп кетүүсү келечекте жаш муундарды туура өстүрүп тарбиялоодон башталат. Дене тарбия жана спортту өнүктүрүү проблемасына байланыштуу болгон адам баласына керектелүүчү эң баалуу педагогикалык сапаттардын түптөлүп калыптануусуна мектептин окуу-тарбия процессинин чоң ролго ээ. Бүгүнкү күндө Катар мамлекетиндеги Доха шаарында Азия өлкөлөрүнүн XV олимпиадасына катышып жаткан 150 дөн ашык биздин спортсмендерибиздин жараткан ийгиликтерине жаш мамлекетибиздин өнүгүүдөгү спортко болгон алгачкы кадамдары болуп эсептелет.

Бирок эң негизгиси келечекте жаш муундардын, студент жаштардын жогорку дене тарбиялык сапаттарын, даярдыктарынын негизин жараттуу жалпыга билим берүүчү комплекстүү мектеп программасынын айланасындагы теориялык жана практикалык алган билимдүүлүгүнө байланыштуу болот.

Ошондуктан окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө карата жаңы түзүлгөн мектеп программасынын айланасында областыбыздын эң мыкты мектептеринин 5-9-11 класстарына атайын теориялык жана практикалык суроолор өлчөмдөрдүн негизинде түзүлүп практикалык эксперименталдык иш жүргүзүлдү.

Эксперименталдык иштин максаты.

Мектеп окуучуларынын дене тарбиялык даярдыктарына, теориялык жана практикалык билимдүүлүгүнө салыштырма анализ жүргүзүү.

Эксперименталдык иш 2005 жылдын март айында жүргүзүлдү, 1547 мектеп окуучулары катышты. Жалпыга билим берүүчү мектептерде 11-класстар үчүн дене тарбиясынын теориялык билимдүүлүгү боюнча тесттик суроолорго жооп берүүсү.

Таблица 1

	Суроолордун мазмуну	Жал-т обл. мек-ри	Өзб.респ.мектеп-ри
	Мектептерде дене тарбиясынын сапаттуу өтүлүшү.	67,15%	88.5%
	Мектептерде спорттук мелдештердин сапаты.	27,13%	57%
	Дене тарбия сабагына кызыгуу жана катышуу.	42,4%	71,4%
	Ден соолукту чындоо үчүн катышамын.	49,71%	52%
	Ден соолукту чындоочу негизги каражат: Гимнастика.	51,58%	71,4%
	Ден соолук чындоо эрежелерин билесиңби?	52,66%	68,5%
	Мектептерде жеңил атлетика менен машыгуу.	2,27%	4,48%
	Олимпиада жөнүндө түшүнүк.	6,86%	
	КРнын спортакиадасы ж-дө түшүнүк.	13,88%	
	а)КРсы олимпиадага канча жолу	13,78%	
	катышты?	3,2%	
	б) канча спротсмен	29,28%	
	в) кайсы шаарда олимпиада өткөрүлөт	10,6%	
	Олимпиаданын 3жолку чемпиону ким?		
0	Дене тарбия сабагында бааланат:	11,66%	
	а) ГТО өлчөмдөрү алынбай эле;	21,98%	11,4%
	б) спорт оюндарына карата;	4,8%	2,8%
	в) жүрүм турумуна карата;	62,74%	83,2%
	г) ГТО өлчөмдөрүн тапшырып.		
1	Дене тарбия сабагында кайсы спорттун түрлөрү көп колдонулат?	74%	80,38%
	а)волейбол, баскетбол, футбол;	63,2%	20,11%
	б)кыймылдуу оюндар;	48,1%	15,88%
	в) улуттук оюндар;	2,8%	4,40%
	г) женил отлетика.		
2	Тамеки жана ичимдик.	66,80%	82%
	а) эч качан тамеки чекпеймин;	66,6%	85%
	б) эч качан ичимдик ичпеймин		

Атайын түзүлгөн тесттик суроолоруна жооп берүүсү % менен көрсөтүлгөн.

Практикалык өлчөмдөрдү тапшыруу боюнча салыштырма анализдик жыйынтыгы

Таблица 2.

№	Өлчөмдөрдү тапшыруу баскычтары	Өзбекистан	Жалалабат
1.	Сапаттуу жетишүү	74,49%	39,95%
2.	Абсалюттук жетишүү	91,59%	56,66%
3.	Өлчөм тапшыра албаганы	8,41%	43,19%

Жүргүзгөн эксперименталдык иштердин жыйынтыгы салыштырмалуу төмөн экендиги №2 таблицада көрүнүп турат. Дене тарбиясын өнүктүрүү боюнча мамлекет тарабынан иш чаралардын аткарылбагандыгы, дене тарбия жана спорт кызматкерлеринин көрсөтүлгөн багытта үгүт насаат усулдук иштеринин тиешелүү деңгээлде канаттандыраарлык уюштуруп алып кете албагандыгы деп түшүнсөк болот. Мектеп окуучуларынын билимдүүлүгүн, дене тарбиянын даярдыктарын атайын түзүлгөн тесттин өлчөмдөрүнүн негизинде жүргүзүп эксперименталдык иштерин төмөндөкүдөй корутундулайбыз.

Мектеп дене тарбиясын өнүктүрүүгө жетишерлик көңүл бурулбагандыгы, усулдук кеңешмелердин «канаттандыраарлык» учурдун талабына жооп берелик эмес өтүлүүсү уюштуруу иштеринин жүргүзүлбөгөндүгү менен баяндалат.

Мектеп окуучуларын «дене тарбия жана спорт» багытында теориялык билимдүүлүкө тарбиялоо, алардын дене тарбиялык даярдыгын сапаттуулугуна, өз алдынча ден соолугун чыңдоо эрежелерин билүүгө, эмгек өндүрүмдүлүүгүн жогорулатууга, жогорку гармониялуулукта өсүшүнө, коомдогу активдүү көз караштагы жаштарды тарбиялоонун негизи болуп эсептелет.

Ошондуктан дене тарбиясы боюнча мектеп программасын жаңы окуу процесстерине салыштырмалуу модернизациялоо зарылчылыгы талап кылынууда. Мамлекет тарабынан чыгарылган «дене тарбия жана спортту өнүктүрүү» иш мыйзамдарын эл массасынын арасында жүзөгө ашыруу үчүн мектеп дене тарбиясын өнүктүрүүнү күчөтүп окутуп-тарбиялоо процессинин жаңы технологиясына ыңгайлаштыруу зарыл. Ансыз келечекте чоң спортко чыгууга болбойт, мектеп дене тарбиясын өнүктүрүү менен гана жакшы шарттардын түзүлүшүнө, спорттук ийгиликтерди жаратууга шек жок.

«Казанда болбосо чөмүчкө илинбейт» деген макал ата бабаларыбыздан айтылып келген.

Улуу окмуштуулар Аристотель, Платон, Гиппократ, Ибн Синанын «Дени сактын эли сак», «Таза дене, таза ой акыл-эсти жаратат» деген учкул акылман сөздөрүн бекеринен айтышкан эмес, себеби алар убагында олимпиаданын чемпиондору болушкан.

* * *

К.Ф. Тешебаева, Д.К. Хамидова, Х.К. Кодирова

Изучение проблемы готовности выпускников к работе с родителями.

Актуальность

Сегодня человек все больше обращается к анализу своей деятельности, способной обеспечить его формирование, адекватно реагирующего на потребности общества. государства. Из психологии известно, что внешние воздействия переходят во внутренний, личностный план, соответственно, адекватно влияя на его сознание, побуждение и поведение.

Учитывая это положение, возможен иной подход решения качества обучения в вузе, способствующий адекватному переходу внешних процессов во внутренние (экстра-интраверсии), на создание такой среды, которая обеспечивала бы преподавателю – фассилитатору совершать встречный процесс (активное восприятие) в отношении деятельности студента. И тем самым усилить эффект раскрытия и развития индивидуальных, потенциальных возможностей личности студентов младших курсов.

Социально экономические условия общества создали такие условия, что школа в вопросе подготовки учащихся не всегда отвечает современным образовательным стандартам. Уровень подготовки выпускника школы в основном не соответствует вузовским требованиям. Все те изменения, которые происходят в образовательной сфере - информационный вакуум , что в свою очередь негативно влияет и на профессиональную подготовку студента. Создавшиеся негативные явления переходят из одной ступени образования в другой в неразрешенной форме. И в таком состоянии вуз принимает своих абитуриентов. Возникают проблемы.

Цель исследования:

- изучить степень активности родителей и потребности семьи и его влияние на успеваемость ученика.
- изучить уровень готовности выпускника к работе с семьей. (1- уровень);
- разработать методические тренинги по работе учителя с семьей;
- провести методические тренинги;
- определить уровень овладения навыками работы с семьей. (2—уровень).

Методика исследования. тестирование

Результаты исследования и его обсуждение.

Выдвинутая на начальном этапе исследования гипотеза о недостаточной сформированности у выпускников психологического образа «Родитель –Учитель» и навыков работы с ними в процессе вузовской подготовки подтверждена результатами проведенных тестирований учителей 14 школ.

В66 % всех опросных листов отмечены типичные недостатки, связанные с их неумением действия в педагогических ситуациях с родителями.

Некоторые выдержки из полученных опросных анкет.

1997 год:

- очень слабая теоретическая подготовка не позволяющая качественно разобраться в педагогических ситуациях с родителями;
- не уверенные навыки работы с коллективом родителей.

1999год:

- не умелые действия в ситуациях;
- слабые практические навыки.

2003год:

- не умелые действия в ситуациях;
- растерянность;

2005год:

- слабая психологическая и профессиональная подготовка выпускника к работе с родителями.

Кроме выпускников были протестированы студенты 3, 4, 5 курсов педагогической специальности. Проведенное экспериментальное исследование показало, что у многих студентов отсутствует психологический механизм регуляции действий при решении педагогической ситуации., т.е. не сформированы образы «Учитель – родитель». Это не только подтверждено статистическим материалом, полученным при анкетировании, но и выявлены из бесед с педагогами.

На основе вышеуказанных результатов сделаны следующие выводы.

1. В процессе обучения студенты изучают по программе лишь структурно – функциональную схему объекта управления, описывающую содержание, формы, методы. Отрабатываются теоретические вопросы действий в типовых ситуациях, нацеленные на точность знания, быстроту, сообразительность и т.д. Изучаются элементы деятельности, отрабатываются навыки действий в традиционных условиях и косвенно рассматриваются теоретически возможные традиционные педагогические ситуации. В результате, часто формируется не навыки действия, а теоретический образ – эталон, который не только помогает, но зачастую мешает узнаванию событий и перестраиваться по нему. Традиционно, только после неоднократной работы в реальных ситуациях приобретается необходимый опыт и вырабатывается требуемый образ – эталон, способствующий своевременному формированию оперативного психологического образа, адекватного задаче учителя. Но студенты не изучают ни структуру причинно - следственных связей между возникшей педагогической ситуацией и отдельным учащимся или его семьей, ни способы их анализа и пути выхода из них. Поэтому у выпускников формируется лишь теоретический образ педагогических ситуаций, а не причинно-следственный, которого можно анализировать. Это означает, что у студентов отсутствует образ – эталон «Учитель – Родитель», с которым должны сравниваться образы в текущих ситуациях. В результате низкий уровень знаний и навыков анализа деятельности учителя с родителями.

2. Отсутствие в программе професиональной подготовки методов формирования образных компонентов «Учитель – Родитель»» приводит к тому, что выпускник уже будучи специалистом тратит длительное время, самостоятельно разрабатывает этот образ и формирует целостную концептуальную модель своей индивидуальной деятельности с семьей.

Это положение подтверждено результатами наших экспериментальных исследований студентов 3 – 5 курсов, связанных с изучением зависимости количества ошибочных решений педагогических задач при диагностики результатов анализа ситуации от заданного времени студентов и выпускников, проработавших в реальных ситуациях в течении 3-5 лет.

3. В результате исследования процесса формирования образа «Учитель – Родитель» у 87% испытуемых был обнаружен потеря наиболее важной части структуры. Во всех записях испытуемые отвечали с наибольшим количеством ошибок (до 20 – 24), отсутствие некоторых событий и причинно-следственных связей пришлось именно на основную часть структуры. После определения этого факта испытуемым предложили записать действия пошагово: в этом случае ошибки были незначительны(от 3 х до 5 ти в целом). Из бесед с испытуемыми мы установили, что в данном случае им легче строить причинно – следственную зависимость и быстро находить правильное решение ситуации.

Таким образом, степень сложности объективной причинно – следственной структуры является зависимым фактором, детерминирующим не только время и надежность анализа ситуации, но и длительность процесса формирования отдельных образов – эталона «Учитель – Родитель» и целостной концептуальной модели деятельности по выполнению функции педагогической диагностики ситуации с родителями.

Мы предполагаем, что это трудность во многом определяется такими фактами, как не совершенство форм обучения и способов подачи информации.

Литература

1.Воликова Т.В. Учитель и семья. М., 1980.
2.Гребенников И.В. Школа и семья М.,1985.
3.Подласый И.В. Педагогика М., 2002.
4.Комановский И.В. Работа с родителями младших школьников. М., 1972.
5.Панасюк Б.С. Формы индивидуальной работы учителя с родителями. М., 1965

* * *

Ж. Токтомамбетова, М. Акматова

Жогорку окуу жайларында окутуунун сапатын жакшыртуу маселесине карата

Азыркы учурда дүйнөлүк педагогикада предметтерди окутуу методикасы жалпы эле адамзаттын башка илим, технологияларга кызыгуусу сыяктуу эле өзгөчө кызыгууну жаратып жаткан учуру. Мунун бирден бир себеби, технологиялардын өсүшү менен гана эмес, илимдердин интеграцияланышы, инсандын өзүн-өзү таанып-билүүгө жакындашуусу менен да түшүндүрүлөт.

Дүйнөлүк процесстеги мына ушул кыймылда ошол агымдан окчун калбоого аракет кылган улуттук илимпоздорубуз да ар кимиси өз көрөңгөсүнө жараша кыргыз илимин жаратууга аракет кылууда. Бирок, улуттук илимибиз бир чети чыныгы улуттук жүзүн көрсөтө албай, экинчи жагы дүйнөлүк илим - технологияларды кыргыз кыртышына сиңгидей деңгээлде алып келе албай жатат. Азыркы күнгө көз чаптырсак индустриалдык деген коом артта калып, адамзат постиндустриалдык информациялык коомго баш багып отурат. Ошондуктан дал ошол кыймылдан артка калбоо үчүн жанталашып аракет кылуу зарылдын-зарылы болуп эсептелет.

Билим берүү жана тарбиялоо процессинде жаны технологияларды киргизүү, жана мурдагы технологияларды жаңыртууга, реформалоого кылган аракеттер бул биринчи кезекте жалпы коомдогу өзгөрүүлөр, ошол өзгөрүүлөр талап кылган муктаждыктар менен байланыштуу. Коомдун, адамзаттын өзгөрүүлөрү, өсүштөрү жана кемчиликтери ар дайым билим берүү тармагы аркылуу өтүп келген жана бул процесс бүгүнкү күндө андан бетер активдешип турган чагы. Ошол себептен эртеңки күнү бүгүнкү мектепти жана университетти бүткөндөрдү адис катары абдан күчтүү конкуренция күтүп турат да, биз даярдап жаткан адис эң биринчи кезекте ошол адистик атаандаштыкта женип чыгууга даяр болушу керек.

Кээде ЖОЖду бүтүп, жумушка орношкон жаш адистер 5 жыл бою окуган кезде алган билимдери керекке жарабай, абдан кыйналгандыгы тууралуу сөздөрдү айтышат.

Мунун себеби эмнеде? Эмне үчүн алар ЖОЖ берген билимди иш жүзүндө өндүрүмдүү колдоно алышпайт? Демек, болочок адистиктерди даярдоодо ал тиешелүү билимдерди өзүнө сиңире алган эмес турбайбы?

Ушундай бүтүрүүчүлөр ар кандай ЖОЖдун аброюна шек келтирип, беделин түшүрөрү бышык. А эң негизги, начар даярдалган адис келечекте ордун табыш кыйын болот. Бул болсо, өлкөбүздүн келечегине белгилүү деңгээлде терс таасирин тийгизет.

факторлордун бири болуп саналат. Ошондуктан, ЖОЖдо болочок адистиктерди даярдоодо бир өңчөй камырабастык менен мамиле кылууга болбойт. Ушул жерде «эмне биздин окутуучулар окутуу процессине кайдыгер мамиле жасайбы?» деген орчундуу суроо коюлушу мүмкүн. Албетте, окутуучу сабакка даярдыксыз кирбейт, бирок ошого карабай, сабактын натыйжалуулугун төмөндөтүүчү бир орчундуу жагдайга иш жүзүндө көңүл анчалык бурула бербейт. Бул жагдай берилген сабакта өтүлүүчү окуу материалын ошол эле сабак учурунда түшүнүп – өздөштүрүп алууга көпчүлүк студенттердин жетиштүү түпкү даярдыгынын жок экендиги. Мында «түпкү даярдык» деп жаңы материалды түшүнүп өздөштүрүү үчүн керек болуучу, мурдагы сабактарда киргизилген түшүнүктөрдүн, алардын өз ара байланыштарынын мазмунун студенттин кандай деңгээлде билгендигин айтып жатабыз. Эгер студенттин билими мурда өтүлгөн темалар боюнча тайкы болсо, анда ал жаңы теманы да тиешелүү дэңгээлде өздөштүрө албашы түшүнүктүү. Ал эми бизде болсо студенттин аң - сезиминде жаңы билимди өздөштүрүүдө маанилүү роль ойногон түпкү түшүнүктөр керектүү деңгээлде калыптангандыгы же калыптанбагандыгы эске алынбастан эле, улам жаңы темаларды окута берүүгө жол коюлат.

Ал эми сабакты мындайча өтүүгө студент ички таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүктү ишке ашыра алса гана жакшы натыйжа берет. Түпкү даярдыгы жетишсиз студент мурда киргизилген жана жаңы киргизилип жаткан түшүнүктөрдү туюнтуучу термин-сөздөр, символдор менен тийиштүү ой операцияларын кандайча жүргүзүү зарылдыгын удаалаш түшүнбөйт, б. а. керектүү ички гностикалык (таанып - билүүчүлүк) иш аракеттерди шартка жараша аткара албайт. Натыйжада, студент окуу материалын чала түшүнүп, курулай жаттоого көнөт, анын билими формалдуу болот. Студент, өз билимин тааныш жана тааныш эмес кырдаалдарда өз алдынча, мугалимдин жардамысыз ийгиликтүү колдоно албайт.

Биздин оюбузча, традициялуу окутуунун кризиси да, бул кризистин улам тереңдеп баратышы да, студенттин ички гностикалык ишмердүүлүгү менен аны шарттаган тышкы окуу ишмердүүлүктүн ортосундагы шайкеш келбөөчүлүккө байланыштуу.

Бул болсо биздин ЖОЖдордо окуу процессин уюштурууда, б. а. окутуу-окуу бинардык усулдарын колдонуу учурунда студенттин ички таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүнүн өзөчөлүктөрү тийиштүү даражада эске алынбайт дегенди билдирет.

Демек, студент ЖОЖдо сапаттуу билим алсын үчүн анын ички гностикалык жана тышкы окуу ишмердүүлүктөрү бири-бирине шайкеш уюштурулууга тийиш. Бирок бул шарт канааттандырылгандай даражада окутуу процессин уюштуруу ЖОЖдун алдына коюлуучу маселелердин эң олуттуусу болуп саналат.

Аталган маселени чечүү үчүн, биринчиден, ЖОЖдун ар бир окутуучусу илимдин өзү окуткан тармагы боюнча мыкты адис болуудан сырткары жогорку педагогдук чеберчилик менен сабак өтө билүүсү зарыл. Экинчиден, ЖОЖ өзүндө жүргүзүлүүчү окуу тарбиялык процессти ар тараптан изилдеп бул максатта обьективдүү мориторингди өткөрүп, алардын жыйынтыктарын эске алуу менен бүтүн жана ийкемдүү педагогикалык системага айлануусу зарыл.

Ошентип, педагогикалык системанын алдына коом тарабынан белгилүү сапаттарга ээ болгон инсандарды тарбиялап чыгаруу маселеси коюлуп, бул маселе кайсы бир технологиянын жардамында чечилери сөзсүз эске алуучу процесс.

Акыркы жылдары билим берүүнүн бардык баскычтарында окутуунун эффективдүүлүгүн көтөрүүнүн жолдорун жана каражаттарын активдүү издөө жүрүп

жаткандыгы байкалат. Окумуштуу – дидактиктер, окутуучулар, методисттер бул максатка жетүүгө багытталган педагогикалык технологиялардын үстүндө иштешүүдө.

Мисалы азыркы шартка ылайык адистерди даярдоо үчүн мектептерде жана жогорку окуу жайларда төмөнкүдөй технологиялар практикаланып жатат дейт Барнаулдук окумуштуу А.В. Петров.

1) Проблемалык окутуу. Анын максаты үйрөнүп жаткандын алдына атайын максат коюп, изденүүчү методдорду жана таанып-билүүчү милдеттерди коюунун механизмдерин колдонуу.

2) Концентирленген окутуу. Анын маңыз-максаты – билим блокторун бириктирип окуу менен предметтерди терең өздөштүрүүгө аракет кылуу. Мында максатка жетүүнүн бирден бир жолу – үйрөнүүчүнүн жөндөмдүүлүгүн өстүрүүчү ыкмаларды колдонуунун механизмдерин пайдалануу.

3) Модулдук окутуу. Өз алдынча окуу программасы менен үйрөнүүчүнүн жекече ишмердигин өнүктүрүү. Мунун максатка жетүү механизми – окутуунун индивидуалдуу темпи жана проблемалуу мамиле.

4) Өнүктүрүп – өстүрүүчү окутуу. Мунун маңызы – үйрөнүүчү адамдын жекече мүмкүнчүлүгүнө жана анын инике ашышына негизденип билим берүү. Максатка жетүү үчүн – үйрөнүүчүнү ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрү боюнча ишке салуу.

5) Дифференцирлеп окутуу. Анын маңызы - үйрөнүүчүнү жалпыга милдеттүү стандарттан төмөн түшүп кетпегендей ар түрдүү деңгээлде пландалган программалык материалдарды окутуп – үйрөтүү. Мында индивидуалдуу окутуу методдору колдонулат.

6) Активдүү (комплекстүү) окутуу. Анын маңызы – келечектеги адистик ишмердүүлүгү үчүн предметтик жана социалдык мазмунду моделдештирүү. Максатка жетүү үчүн активдүү окутуунун методдору пайдаланылат.

7) Оюнга негиздеп окутуу. Мунун маңызы – билим берүүчү маалыматтарды издеп табуу, иштеп чыгуу жана өздөштүрүү ишмердүүлүгүнө багытталган жумуштарды өз алдынча ишке ашыруу. Максатка жетүү үчүн – үйрөнүүчүнү чыгармачылык ишмердүүлүккө тартууну көздөгөн оюн ыкмалары колдонулат. Жогоруда аталып кеткен окутуунун технологияларында диалогдук (баарлашуу) ыкма пайдаланылат. Диалогдун да төмөнкүдөй типтерин колдонуу натыйжалуу болот, алар: маалыматтык – проблемалык ички диалог; катуу сакталган эвристикалык диалог; эркин эвристикалык диалог; изилдөөчүлүк диалог.

Айрым окумуштуулар учурда колдонулуп жүргөн класс-сабак-предметтик системаны төмөнкүдөй усулдардын жардамы менен жеңилдетүүгө болорун айтышат:

- негизги жана кошумча окуу адабияттарын, ошондой эле маалыматтын башка булактарын өз алдынча үйрөнүү;
- обзордук жана көнүктүрүп – даярдоочу сабактар;
- лабораториялык жана лабораториялык – практикалык сабактар;
- семинарлар, аңгемелешүү – дидарлашуулар, дискуссиялар;
- чыгармачылык жолугушуулар;
- окуу көрмөфильмдер, электрондук тексттер, интернет ж.б. жардамы менен маалымат алуу;
- чыгармачылык конкурстарды өткөрүү;
- эвристикалык текшерүү иштерин өткөрүү;
- окуу ишмердүүлүгүнүн ийгилигин баалаган рейтингди пайдалануу;
- ишканаларга, адистик көргөзмөлөргө экскурсия жасоо.

Тилекке каршы, азыркы кездерде «технология» деген термин ылайыгы келсе да, келбесе да туш келди колдонулуп жүрөт. Орус педагогдору анын маанисин төмөндөгүдөй түшүндүрүшөт: «- социалдык тажрыйбаларды чагылдыруунун форма, ыкма, метод жана каражаттарына биримдик – байланышы, ошол процесстин техникалык жактан ишке ашырылышы педагогикалык технология болот» деген аныктама Ростов-на-Дону шаарынан чыккан психологиялык – педагогикалык справочник – сөздүктө берилсе, Байкова Л.А., Гребенкина Л.К., «Педагогикалык технология жана педагогдук чеберчилик» аттуу эмгектеринде:

«- педагогикалык технология – окуу – таанып билүү процессин уюштуруунун жолдорунун биримдиги же алдыга койгон максатка жетүүгө багытталган мугалимдин конкреттүү ишмердүүлүгү менен байланышкан белгилүү бир кыймыл-аракеттердин, операциялардын ыраатуулугу» деген аныктама беришкен.

Демек, педагогикалык технология деген төмөнкүдөй процесстерди камтыйт:

«Педагогикалык эффективдүүлүктү жогорулатуу усулдарды жана ыкмаларды конструктурлоо жана колдонуу, аларды баалоо боюнча факторлорду анализдөө жолу менен окутуу жана тарбиялоону оптималдаштыруу».

Айрым окумуштуулар педагогикалык технологияны бүтүндөй илимий багыт, агым катары да карашат. Мындай пикирлердин көп түрдүүлүгү биринчиден, «окутуунун технологиясы» деген түшүнүктүн өтө кенендигине байланышса, экинчиден, анын ар тараптуу илимдердин обьектисине айланбагандыгы, кеңири баасын албагандыгы менен байланышат.

Адабияттар

1. «Кутбилим» 4.02.2005-ж. №5
2. «Кутбилим» 4.03.2005-ж. №9
3. «Ош жарчысы» серия №2 2004-ж.

* * *

П.Х. Самидинова, А.Б. Жолдошалиева

Чет тили боюнча өз алдынча иштөөнү жүргүзүү менен студенттердин жазма жана оозеки речин өнүктүрүү

Жогорку окуу жайларынын окутуучуларынын алдында турган маанилүү милдеттеринин бири-студенттердин өз алдынча иштөөсүн адатка айландыруу.

Немец элинин улуу педагогу Адольф Дистервег: «Жакшы мугалим өз сабагында окуучулардын чындыкты өзү издеп таап алууга жана аны таанууга үйрөтсө, жаман мугалим окуучуларына чындыкты өзү айтып берет» - дейт. Ошондуктан биз чындыкты (илимди) студентке өзүнө тапшырсак, студенттин аң-сезимин, ойлоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөрүү бышык.

Студенттерге окуу материалдарын даяр берүү студенттердин акыл-эсин ишке салуусун токтотуп коет, болбоду дегенде чектейт. Андыктан биз, окутуучулар илимдеги өздөрүнө керектүү маалыматтарды илимий булактардан (китеп, Интернет, ж.б.) таап алууга окуу материалдарын аракеттенип үйрөнүүгө шарт түзүп берүүбүз зарыл.

Филологиялык багыттагы эмес факультеттерде чет тилин окутуунун өзүнчө бөтөнчөлүктөрү бар. Бул баарынан мурда студенттердин чет тилин ар кандай деңгээлде билгендиги менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан студенттердин өз алдынча иш алып баруусуна айрыкча көнүл бурган оң натыйжа берет. Студенттердин өз алдынча окуусу боюнча китептерди интенсивдүү пайдалануу окутуу ишиндеги милдеттүү процесс болуп эсептелинет.

Студенттерге бериле турган тексттин мазмуну программалык материалдын белгилүү бир талаптарына: тексттин көлөмүнө, анын татаалдыгына, адистигине, тилди кандай даражада өздөштүргөндүгүнө, тарбиялык жана таануучулук ролуна жооп берип турушу абзел. Өз алдынча иштөө үчүн жаштарды патриотизмге, чынчылдыкка, боорукерликке жана туруктуулукка тарбиялай ала турган көркөм адабий чыгармаларды коомдук-саясий адабияттарды илимий-популярдуу китептерди тандап алуу талапка ылайык келет.

Мындан тышкары көркөм адабият студенттин (жалпы эле адамзаттын) эмоционалдык, эстетикалык табитин, руханий дүйнөсүн да калыптадырып студенттерди идеялык-нравалык жактан тарбиялоого да жардам берет жана алардын лексикалык запасын кеңейтет, көркөм сөздүн маңызын түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

«Сөздүн төркүнүнө жетпей туруп, адамдын жан дүйнөсүнө дайым таасир кылып жаткан жана алардын арасында дүйнөгө көз карашы өркүндөтүлүп турган нерселерди түшүнүү мумкун эмес» - деп айткан В.А. Сухомлинский.

Көркөм текст менен иштөөнү төмөндөгүчө тартипте жүргүзүү талапка ылайыктуу:

1. Комментариялап окуу – мындай окуу өз кучагына окуунун техникасын да камтып турат, тексттин стилистикалык өзгөчөлүгүнө анализ берүү, текстин маанисин түшүнүү жана аны тактоо үчүн көнүгүүлөрдү аткаруу зарыл, мында которуу иши да маанилүү ролду ойнойт.

2. Кыскартуу – текстти кошумча жана терең өздөштүрүү ыкмаларынын бири болуп эсептелинет. Ал материалды кыска, логикалык жактан ырааттуу берүү, окуган тексттерди студенттин көркөм айтып берүү максатын көздөйт.

Жогорку окуу жайлары белгилүү даражадагы билимге ээ болгон адистерди гана калыптандырып тим болбостон баарынан мурда коомдук граждандарын болгондо да, маданияты жана моралдык жактан бийик турган, азыркы замандын талабына жооп берип иштей ала турган профессионалдарды тарбиялап чыгууга тийиш. Бул жагдай жалпы маданияттын бири чет тили боюнча өз алдынча иштөө процессиндеги студенттердин эстетикалык даярдагы болуп эсептелинет.

Көркөм адабияттын көп кырдуу жаңылыктарын жакшы билүү жана аны көп окуу студенттердин рухий диазапонун кеңейтет, окула турган сабактарга карата болгон чыгармачылык чоң кызыгууларын калыптандырат, анын интеллектуалдык гана эмес, окуп-үйрөнө турган фактыларга, закон ченемдүүлүктөргө жана кубулуштарга карата мамилесин пайда кылат. Мына ошондуктан, адамдын ан-сезиминде анализделип чыккан фактылар анын ишенимине айланат, өз адистигине туура позицияга ээ болуп ишинде ага жардам берет.

Өз алдынча иштөөнүн дагы бир системасы – рефераттарды, докладдарды иштеп чыгуу, өзү барып көргөн музейлер, көргөзмөлөр кино жана спектаклдерге рецензияларды жазуу болуп саналат. Өз алдынча иштөөнүн бул системасы студенттердин сабаттуулугун өркүндөтүлүшүнө өбөлгө болот, алардын жазуу речин өстүрүп, илимий жактан калыптануу навыктарын өнүктүрөт.

Студенттердин өз алдынча иштөөсү боюнча илимий-изилдөө иштеринин максаты болуп алардын «стандартсыз» ой жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрү аркылуу өз көз караштарын билдирүү, эске тутуу, ар бир жоопту иште оптималдуу чечимге келүү, конкурстарга, олимпиадаларга жана конференцияларга катышуу, эл аралык карым-катнаштын тили болгон англис тилин пропагандалоо болуп эсептелет.

Мына ушинтип чет тили боюнча өз алдынча иштөөнү пландуу уюштурууда туура иш жүргүзүү студенттердин ойлонуу жөндөмдүүлүктөрүн гана эмес, пропагандалык жөндөмдүүлүктөрүн да активдештирет таанып-билүү жана билимдерин көтөрүү, ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүүгө жардам берет, ошону менен бирге илимий-изилдөө иштерине болгон кызыгууларын арттырат, өздөрүнүн болгон кесиптерине чыгармачылык менен иштөө мүмкүнчүлүктөрүн ачып берет.

Студенттердин өз алдынча иштөөсүн 3-этапка бөлүп аткаруу тажрыйбасы оң жемишин бергендигин айтуу менен аны сунуш кылууну туура таптык.

1-этапта студенттер өз алдынча иштөө үчүн берилген темалар же үйгө берилген тапшырмаларды өз алдынча иштешет.

2-3-этапта студенттер сабак учурунда өз алдынча иштешет.

Студенттерге англис тили сабагы боюнча өз алдынча иштөө үчүн тапшырмаларды пландаштырганыбызда биз алардын сүйлөө речин, сөздүк запасын өнүктүрө турган, ошондой эле алардын келечектеги кесибинде колдонулуучу терминдери бар тексттерди алганыбыз оң. Англис тилин өтө жакшы өздөштүргөн студенттерге өз алдынча иштөө үчүн татаалырак тексттерди бергенибиз туура болот, тактап айтканда тапшырмаларды дифференциациялап даярдоо максатка ылайык. Студенттер өз алдынча иштөө үчүн берилген темаларга байланышкан материалдарды издеп таап, үйрөнүүгө аракет кылат.

Мисалы, "Nooruz", "Kyrgyz meals" деген темаларды окуу менен студент кыргыздын жаңы жылы качан болорун, ошондой эле кыргыз элинин үрп-адат, каада-салттарын улуттук тамак аштарын жана башкаларды үйрөнүшөт. Ал эми "History of Kyrgyzstan", "Kyrgyz art" деген темаларды студенттерге өз алдынча иштөө үчүн берүү менен дүйнөдөгү бардык элдер сыяктуу эле кыргыз элинин тарыхын, кылымдардан берки өрчүп-өнүгүп келе жаткан искусствосун, улуттук маданий дөөлөттөрүн үйрөтүп, аларды маданияттуулукка жана адептүүлүккө тарбиялап, рухий байлыктарынын терендигине шарт түзөбүз. Бул темалар боюнча студенттерге сочинениелерди жазууга тапшырма берсек да болот. Мында студенттер кыргыз искусствосунун жана Кыргызстан сүрөтчүлөр союзунун негиздөөчүсү С.А. Чуйковдун чыгармачылыгы жөнүндө жазышса болот. Бул тема боюнча сочинение жазуу менен студенттер Чуйков жөнүндө өз билгендерин, ой-пикирлерин жазуу менен жазма жана оозеки речин өнүктүрөт. Мындай темаларды окуп үйрөнүү студенттердин англис тилине болгон кызыгуусун арттырат. Ошону менен бирге эле ыймандуулукка, адамгерчиликке жана ынтымакчылыкка тарбиялайт.

Студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн дагы бир эффективдүү түрү эки-экиден иштөө болуп саналат. Алар берилген тапшырмаларга ситуацияларды, диалогдорду түзүшөт.

Мисалы, студенттерге төмөндөгүдөй тапшырмаларды берсек болот.

1. Bolot, your close friend whom you liked and trusted for many years tells you a lie. You are unhappy and discuss the matter with him.

2. Asan, your friend Bakit asks you to take part in the table-tennis competition. You are interested, but explain why you can't do it at this time.

Англис тили сабагында эки-экиден иштөө аркылуу студенттер бири-бири менен активдүү пикир алышып, өздөрүнүн ички дүйнөсүн оозеки бере алышат. Өз алдынча

иштөөнүн бул түрүндө студенттер ой-жүгүртүүсүн, сөз байлыгын, кеп маданиятын өстүрөт, кругозорун кенейтет жана чыгармачылык менен иштөөгө шарт түзөт.

Ошондуктан биз өз тажрыйбабызды жаш окутуучуларга мүмкүн болушунча аудиториядан тышкары окууга, студенттердин өз алдынча иштөөсүнө көбүрөөк көңүл буруусун сунуш кылмакчыбыз.

Адабияттар

1. Афасижева Д.А., Кузнецова С.А., Каменская А.С. Организация самостоятельной работы студентов по иностранным языкам в вузах неязыковых специальностей. М., 2000, № 3.
2. Горчев А.Ю. Самостоятельная работа школьников по иностранному языку, условия эффективности. II И. ЯШ, 188, №4.
3. Полот Е.С. Обучение в сотрудничестве. Иностранные языки в школе-2000, №1.
4. Аттокуров А.Т., Умаров Т.Н. Самостоятельная работа студентов в системе подготовки студентов к идейно-нравственному воспитанию учащихся. Эл агартуу – 2004, №1,2, с. 30-36.

* * *

Р.Ю. Эмилбекова, Ы.К. Жолдошбаева

Англис тилине үйрөтүүнүн стилдери

Кыргыз мамлекети өнүгүп келе жаткан коом болгондуктан, жаш муундарды [illegible] тилине үйрөтүү эң орчундуу маселе болуп саналат. Мындан 15-20 жыл мурда чет [illegible] окутуп үйрөтүү-тил үйрөтүү катары эсептелсе гана, азыркы мезгилдин талабы [illegible] башка. Бул коом техниканын, компьютердин коому. Биздин жаштар чет тилин [illegible] өздөштүрө албаса ал техниканы эч кандай башкара албайт. Ошондуктан зам[illegible] талабына ылайык келечектин муундарына, мектептерден, жада калса бакчалардан ба[illegible] англис тилине үйрөтүүгө муктаж болобуз. Бизде жүрөктү өйүгөн көйгөй жаб[illegible] (лингафонный кабинет, магнитафон, телевизор ж.б.) айрыкча айылдык мектептерде [illegible] болгондуктан, мугалим окуучуга англис тилин үйрөтүүдө көп кыйынчылыктарга учур[illegible]

Окуучунун жаш өзгөчөлүктөрүнө карата ар кандай ыкмалар менен сабак [illegible] аракет кылат.

Сен англис тилин үйрөнүүдө сага мугалим окуп бергендеби же сага айтып бер[illegible] эске жакшы сактайсыңбы? Жаңы сөздөрдү үйрөнгөндө аларды кайталап, сүрөттөр [illegible] иштегенди жакшы көрөсүңбү?

Ар кандай окуучу ар кандай ыкма менен англис тилин үйрөнгөнду ка[illegible] Мугалим окуучунун каалаган ыкмасы менен сабак өтүүгө жетишүүсү зарыл.

Бул ар кандай ыкма дегенибиз – үйрөнүүнүн стилдери деп аталат. Үйрөн[illegible] стилдери окуучуга эң жакшы үйрөнүүгө, эң жакшы түшүнүүгө, эн жакшы эске [illegible] өбөлгө түзөт.

Англис тилинде 4 үйрөнүүнүн стилдери бар:

1. Visual (seeing) – көрүп үйрөнүү;
2. Auditory (hearing) – угуп үйрөнүү;
3. Kinesthetic (moving) – жасап үйрөнүү;

4. Tactile (touching, or holding) – кармап, түртүп үйрөнүү.

I. Visual (seeing) – Көрүп үйрөнүүчүлөр жаңы теманы (маалыматты) көрүп туруп үйрөнгөндө гана эске жакшы сакташат. Сүрөттөрдү көрсөтүү, схема же таблица чийүү аркылуу,маанилүү билдирүүлөрдү доскага жазуу, көрүп үйрөнүүчүлөргө практикалык жардам берүү менен жаңы идеяларды жана информацияларды эске салат. Англис тилин үйрөтүүчүлөрдүн 60-65% тин көрүп үйрөнүүчүлөр түзөт.

Окуучу жаңы сөздөрдү, белгисиз тексттерди жакшы түшүнүп, эске сактап калыш үчүн сүрөттөр аркылуу жана таяныч сигналдар аркылуу түшүндүрүү керек.

Мугалим төмөндөгүдөй таяныч сигналдарын доскага же плакатка тартып колдонсо болот.

а) Бул сөздөрдү доскадагы же плакаттагы сүрөттөр аркылуу кайталашат.

б) Сүрөттөгү сөздөр аркылуу «Жаз мезгили» жөнүндө аңгеме түзүүгө даярданышат.

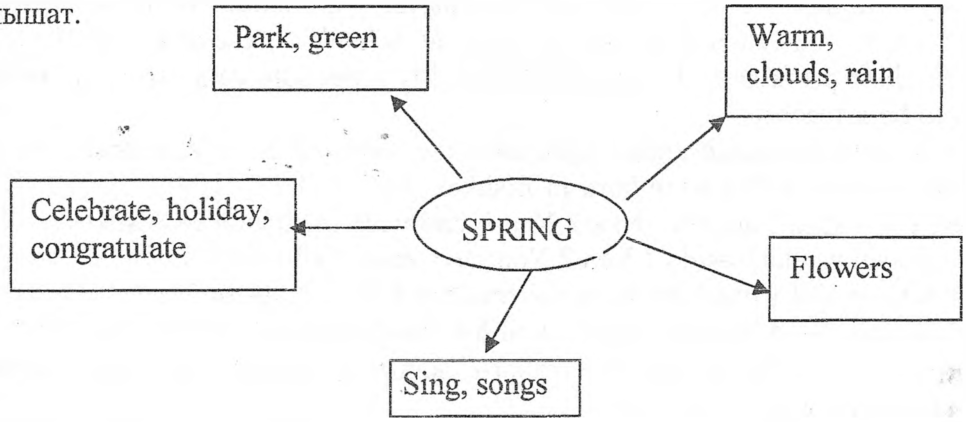

It is spring. Spring is warm. There are clouds on the sky. It often rains. The trees are green. I like spring flowers. The birds sing songs in spring. We celebrate many spring holidays. The mother's holiday and Noorus holiday.

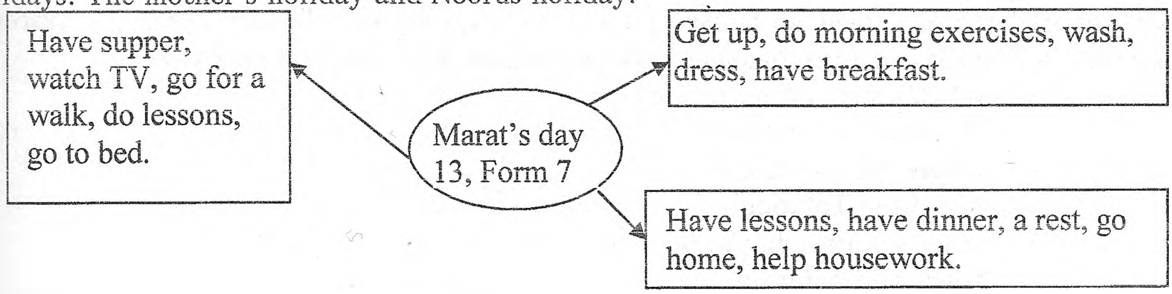

Marat is 13 years old. He is in the 7th form. He is a school boy. He gets up at 7 o'clock and does his morning exercises. Then he has 5 or 6 lessons a day. At 1 o'clock he has dinner. After dinner he has a little rest. Marat goes home with his friends. He helps house work. In the evening they have supper with the family. Marat likes to watch TV. He does his lessons. At 11 o'clock he goes to bed.

Бул үйрөнүүнүн стили көрүп үйрөнүүчүлөргө жаңы сөздөрдү толук түшүнүп бүткөндөн кийин, текстерди жаратууга аябай чоң жардам берет.

II. Auditory learner – Угуп үйрөнүүлөр кээде класстын 30-35% тин түзүп да калат. Бул окуучулар угуу сезими жакшы өрчүгөндүктөн билдирүүнү угуу аркылуу түшүнгөндү жакшы көрүшөт. Кыскача лекциялар, текстти үн чыгарып айтып берүүсү, ырларды магнитофон, радиодон угуусу булардын англис тилин үйрөнүүсүнө жардам берет.

Угуучуларды текст менен тааныштыруудан мурун лексикалык жаңы сөздөрдү бир канча ирет кайталатуу зарыл.

To be born	education
Childhood	graduate
Relative	elder son
Capital	daughter

Угуп үйрөнүүчүлөр үчүн текст менен иштөөдө мугалим эки жолудан кайталап окуу керек. Биринчисинде интервал менен сөздөрдү, сүйлөмдөрдү так, даана. Экинчи ирет окуганда интонация, пауза менен окуучу түшүнүп суроолорго жооп бере тургандай болуусу зарыл.

Мугалим өзү жөнүндө сүйлөп берет, окуучулар кунт коюп аны угушат.

I was born in Bishkek. It is the capital of our rebuplic. It is a beautiful and green town. I spent my childhood there. I have many relatives I graduated from the pedagogical institute at the age of 22. then I began to work at school as a teacher of the English language. It is the best profession. I have 2 children. My elder son wants to be a lawer. And daughter wants to be a teacher.

Окуучулар текст уккандан кийин мугалимдин суроосуна жооп издешет.

1. Where was born? You were born in Bishkek.
2. Where did I spend my childhood? You spend your childhood in Bishkek.
3. How many relatives do I have? You have many relatives.
4. What age did I graduate from the institute? At the age of 22.
5. How many children do I have? You have 2 children.

Тексттен сырткары угуп үйрөнүүчүлөргө жаңылмачтарды, ырларды айтып же магнитофон аркылуу уктуруубуз керек.

III. Kinesthetic learners – жасап үйрөнүүчүлөр. Бул стилдин түрү менен үйрөнүүчүлөр кыймыл жасоо менен үйрөнгөнгө аракет кылышат. Андай окуучулар олтуруп жазганга же текстти окуп айтып бергенге макул болушпайт. Булар менен кыскача диалог, драма түздүрүп, оюндар аркылуу сабак өтүүбүз керек. Мугалим алардын түзгөн суроолорун доскага жаздырып, башка окуучулар менен дагы иштеши керек.

– What's your name, please?
– My name is Syrgak.
– Where are you from?
– I am from Toktogul.
– What's your hobby?
– Music and painting.
– How old are you?
– I am eleven.

Мындан сырткары окуучуларды жомокторду драмалаштырып, ролдорго бөлүп берип кызыктырсак дагы болот.

IV. Tactile learners – кармап, түртүп үйрөнүүчүлөр. Мугалим кармап үйрөнүүчү окуучуларды үйрөтүүдө белгилүү нерсени (түстүү кагаздарды, оюнчуктарды, ручка, тетрадды ж.б. предметтерди) колуна карматуу менен үйрөнүүнү талап кылат. Жаңы сөздөр жазылган карточкалар, кроссворддор буларга мисал болот. Үйрөнүүнүн стилдери тубаса: биз (мугалимдер) булар менен бирге жаралганбыз. Аларды биз жаш өзгөчөлүгүнө карата өзгөртө алабыз. Жаш бөбөктөр кыймыл менен үйрөнүүчүлөр (Kinesthetic). Алар дайыма кыймылдуу болушат. 6-7 жаштагы балдар көбүнчө нерсени кармап үйрөнсө эсине жакшы сакташат. Булар нерсени кармаганга өтө кызыгышат. 8 жаштан баштап балдар

көрүп үйрөнүүчү жана угуп үйрөнүүчү боло башташат. Мугалим эч качан окуучунун үйрөнүү стилин өзгөртө албайт, бирок мугалим өзүнүн үйрөтүү стилин өзгөртсө болот. Эгер биз угуп үйрөнүү (auditory) стили менен сабак өтсөк, анда биздин класстагы угуп үйрөнүүчүлөргө гана үйрөтүп, калган окуучулар түшүнө албай калышы мүмкүн. Ошондуктан мугалим окуучуларга англис тилин үйрөтүүдө бардык окутуунун стилдерин колдонууга жетишүү керек.

Мис: Текстти окуп же айтып бергенге чейин доскага тест боюнча билдирүү жазуу керек аны мугалим окуп, окуучу кайталоо керек (auditory and visual). Окуучуларга доскадагы жоопторду тетрадга жаздырып, алардын үстүндө иштетүү керек (kinesthetic and visual).

Карточкаларды түзүп, аны окуучуларга экиден иштөөгө же группа боюнча иштесек бул жерде бардык (tactile Kinethetic, auditory, visual) стилдерин сабакта колдоно алабыз.

Окуучулар кайсыл стил боюнча англис тилин үйрөнүүгө жөндөмдүү экенин төмөнкү текшерүү суроолору боюнча текшерип алсак болот.

What learning style are your students? If you watch then you can guess what style is their best style.

Learning style quiz.

Mark each sentences with 0,1 or 2.

Write 0 if the sentences is not true.

Write 1 if you agree with the sentences.

Write 2 if you strong agree with the sentences. This style is your favorite style and it is the way that you learn, understand and remember new information best.

Kinesthetic

0

- 1. I like to play games
- 2. When I have free time I try to go outside or I go in for sport.
- 3. It's hard for me to sit quietly.
- 4. It's fun to act in role plays.
- 5. When I teach, I move around the room.
- Total.

Tactile

1

- 1. I like to use type writes and computer.
- 2. I like to knit, sew, make things from wood.
- 3. I want to write, draw, point.
- 4. I use my finders to point when I read.
- 5. When I learn new vocabulary I like to use flash cards.
- Total.

Visual

2

- 1. It's easy to me remember things I read about in a book or magazine.
- I prefer to have written instructions.
- It's interesting to book at photographs of different places.
- I always use a lot of visual aids when I learn.
- I always write notes about my teacher's say in class.
- Total.

Auditory

0
- 1. I like it when someone reads to me.
- 2. I can remember things I hear on the radio.
- 3. It's easy for me to memorize a poem or song that I hear.
- 4. I enjoy attending lectures.
- 5. If someone tells me something usually remember it.
- Total.

Адабияттар

1. Г.В. Рогова. Методы обучения иностранному языку.
2. Н.В. Архипова. Уроки Н.В. Кузнецова. ИЯШ, М., 1991.
3. Susan Sunflower. Soros Foundation Kyrgyzstan, Issyk-Kul, June 18 – jule 1, 2000.

* * *

З. Абдураимова

Баланы мектепке даярдоо жараянында элдик педагогиканын каражаттарын колдонуу учурдун актуалдуу проблемасы

Кыргыз эли көптөгөн башка элдер сыяктуу эле кылымдар бою келген муундарды окутуу процессин ааламды, жаратылышты өзүн тануунун билимге ээ болуунун бир деп бир жолу катары карап келишкен.

Анткени окутуу же б.а. билимге ээ болуу ар бир элдин руханий дүйнөсүнүн өзөгү, маданий дараметинин көрсөткүчү деп түшүнсөк болот.

Кыргыз элин бүгүнкү цивилизациянын деңгээлинде кайра жараткыбыз келсе, педагогиканы балдар үчүн да, мугалимдер же ата-энелер үчүн да өтө зарыл илимге айландыруубуз зарыл. Анткени, келечек прогресске дем берүүчү күч балдар. Ал эми аларды окутууну мектепке келгендин биринчи күнүнөн эмес, андан алда канча мурда баштоо керектигин турмуш далилдеп турат.

Бүгүнкү күндөгү республикабыздагы бала бакчалардын төрт эсеге кыскарышы мектептеги билим алууга түздөн-түз өзүнүн тескери таасирин тийгизүүдө.

Бала балдар бакчасына барбаса, ата-энелердин аларга жардам берүүгө, мектепке социалдык жактан даярдоого мүмкүнчүлүгү болбосо, албетте, бул жагдай белгилүү бир деңгээлде ойлонууну талап кылат. Мектеп практикасынын талабы өсүп келе жаткан жаш муундарга муктаж болгон дүйнөлүк стандартка ылайык терең билим берүү. Ал эми дүйнөлүк стандартка болгон ынтызарлыктын негизги багыттарын бүт бойдон мектепке даярдоодо баланын психикалык процесстерин, кебин, интеллектин өнүктүрүү менен ишке ашыруу зарылчылдыгы келип чыгып жатат. Мына ошондуктан баланы 1-класска келгенге чейини эле үйдө, мектептин өзүндө даярдоо учурдун өктөм талабы экендигин баса белгилегибиз келет.

Балдарды мектепке даярдоо зарылдыгын Ш.А. Амонашвили: «Мектепке кирген баланы окуучу, мектеп окуучусу деп атоо кабыл алынган. Бул эмнени билдирет? Бул баланын он бир жылдык өмүрүнүн сапаттык жактан жаңы мезгилинин башталышын билдирет, бул мезгилде бала илимдердин негизи боюнча билм алат, көндүм жана шыктардын системасына ээ болот, жүрүм-турумдун ыймандык-этикалык нормаларына, зарыл болгон инсандык сапаттарды иштеп чыгууга үйрөнөт. Түпкүлүгүндө бул жашоо окуучудан окуу, таануу, өзүн өзү тарбиялоо ыкмаларына ээ

болууну талап кылган «кесиптик» ишмердиктин мүнөзүнө ээ болот. Бала кандайча окуу керектигин билип, окуу мотивдерине ээ болгондо гана ал окуучу деп аталат. Бөбөк кантип окуу керектигин билбей туруп, окуучунун «кесиптик» негизинде жаткан көндүм жана шыктардын системасына ээ болбой туруп окуу ишине киришет. Башкача айтканда, машинаны кантип айдоо керектигин билбей туруп рулга отурган адамды машина айдоочу деп атаганга болбогон сыяктуу, баланы да, сөздүн толук маанисинде, окуучу деп атоого болбойт. Тилекке каршы, педагогикалык илимде жана мектеп практикасында азыркы жылдарга чейин бул проблемага жетишсиз көңүл бөлүнүп келген. Балдарды мектепте окуганга үйрөтүү талабына ишке ашыруу мектептин программаларында, окуу китептеринде, методикалык колдонмолордо да колго алынган эмес» (1., 35-36-беттер).

Бала канчалык жаңы шартка (мектеп турмушуна) көнүп, айлана-чөйрөсүндөгү теңтуштары мугалим ж.б. адамдар менен мамилелеш алганда, өз оюн эркин айтып, өзүн эркин сезгенде, билим алууга, окууганга ынтызарланганда гана анын мектепке болгон эңсөөсү артат.

Даярдоо мезгилинде өтүлгөн занятиелер, физкультминуталар, оюндар канчалык кызыктуу болсо, ошончолук баланын ынтызарлыгы күчөйт.

Жаш муундардын жекеге психологиялык өзгөчөлүктөрүн алардын өздөрүнө жекече мамиле жасоонун негизи катары кароо жөнүндө ушул багытта мугалимдердин, ата-энелердин сөзсүз түрдө билиминин болушунун зарылдыгын белгилөө менен профессор Б.Т.Лихачев: «Мектепке чейинки жана кенже жаштагы окуп жаткан учурундагы мезгил эстетикалык кабыл алуусунда, чыгармачылыгын өсүп-өнүгүүсүндө жана турмушка нравалык-эстетикалык мамиле жасоонун калыптанышында эң маанилүү этап болуп эсептелет. Бул куракта алынган билимдер бир аз өзгөрүлгөн түрдө баланын эсинде өмүр бою сакталып калып, инсандын касиеттеринин жана сапаттарынын интенсивдүү калыптанышы ишке ашат» (3., 61-бет) деп баса көрсөтүп кетет.

Ушул максатта кыргыз эли кылымдар бою баланы эрте жашынан эле так сүйлөшө үйрөтүп, аны менен бирге элге-журтка, айлана-чөйрөнү, дүйнөгө болгон көз караштарын калыптандырып келишкен. Бул маселеге «Баланы жашынан ...» деген элдик термин күбө боло алат.

Элдик педагогиканын негизги салуучуларынын бири Г.Н.Волков белгилеп кеткендей «3 жаштан 7 жашка чейинки курак баланын турмушундагы эң нигизги учуруна кирет». Бул мезгил балалык мүнөзү анын руханий жана нравалык өнүгүшүнүн негиздери калыптана баштаган мезгили болот» (2., 22-бет) – деп айткан.

Баланы эрте жашында тарбиялоонун натыйжасы кийинки жылдарда гана билинет. Ошондуктан элдик педагогикада мындай деген накыл сөз бар: «Бала кезинде үйрөнгөн адат, карыганда да калбайт».

Балдарды эрте жашынан баштап эле окутуунун жана тарбиялоонун чоң роль ойноорун көрсөтүү менен К.Д.Ушинский мындай деп жазат: «Адамдын мүнөзү анын жашоосундагы алгачкы жылдарда калыптанат, ошону менен бирге ушул жылдарда калыптанган мүнөз абдан бекем болот да, адамдын чыныгы экинчи натурасы болуп калат. Адам тарабынан кийин өздөштүрүлгөн, кабыл алынган нерселер бала кезинде калыптанган нерселерден айырмаланып, ал сыяктуу тереңдикке ээ боло албайт». (7., 121-бет).

Себеби барыбызга маалым болгондой, балдар бири-бири менен физиологиялык жактан да, психологиялык жактан да айырмаланып турушат да, абдан сезимтал жана таасирдүү болушат. Алар дайыма өздөрүнө мээримдүү, жакшы мамиле жасоону

каалашат, алардын кичүү менен чоңдордун тең калыпта эсептешүүсүн жактырышат, аларды дагы чыныгы инсан катары кадырлап, сыйлоолорун баалашат.

Элдик педагогиканын пикирлери, ойлору боюнча жогоруда көрсөтүлүп кеткен белгилүү педагогдор менен психологдордун балдарды адамзаттын көптөгөн татаал ык-машыгууларына, мүдөөлөрүнө окутуп үйрөтүүнү эрте жаштан эле баштоонун пайдалуулугу, мүмкүнчүлүктөрү жөнүндөгү ойлору дайыма колдоого алынат.

Балдарды мектепке даярдоодо жаңылмачтардын ролуна токтолсок, бул жанрдагы чыгармалар балдарды көркөм сөз чеберчилигине үйрөтүүдө жана адеп-ахлактын ар кандай жакшы жактарына көнүктүрүп, дүйнө таануу, анын сырлары жөнүндөгү түшүнүктөрүн кеңейтет.

Ушул багытта жаңылмачтар балдарды так сүйлөө максатына багытталган, эл тарабынан түзүлгөн чыгармаларга кирет. Анткени, жаңылмачтар балдардын сүйлөө речин өстүрүчү өз оюн так, даана түшүнүктүү айтууга көнүктүрөт.

Мисалы: Ал аралды да марал аралар,
Бул аралды да марал аралар.
От экен марал га да арал,
Оттосун аралга да марал (5., 18-бет).

Балдар үчүн эң жагымдуу, кызыктуу, алардын делебесин козгогон жанрдын түрү - табышмактар. Кыргыз оозеки чыгармачылыгындагы бул жанр - жаш муундардын аң сезимин, ойлоо жөндөмдүүлүгүн, бир нерсени тез баамдап туюусун, паам-парасатын ар тараптан өнүктүрүп турмуштун табиятын, жаратылыштагы ар кандай кубулуштардын сырларын кыраакылык менен баамдай билүүгө, тапкычтыкка, сезгичтикке, байкачтыкка үйрөтөт.

Мисалы: Кыпкызыл алма, кыйын болсоң карма (чок).
(4., 47-бет)

Табышмактар да элдик оозеки чыгармалар сыяктуу эле чыныгы тарбиялоочулук жана билим берүүчүлүк мүнөзгө ээ.

Таамай айтылган сөз – акылмандыктын белгиси. Ал эми кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында акыл айтып, жаман жоруктан качууга мажбурлап, жөнөкөйлүктү, достукту, ар кандай жаман нерседен сак болууну, ак ниеттик менен адилеттүүлүктү, жоомартыкты, боорукердикти, деги койчу адам баласы үчүн зарыл болгон бардык нерсени эжелеп, майдалап отурбай так, таамай айткан чыгармалар макал-лакаптар.

Макал-лакаптар кыргыз элинде өтө жыш. Турмушубуздун бардык тармактарына карата пайда болгон макал-лакаптар бар. Алардын тематикасы, мааниси, колдонуш сферасы да өтө кеңири жана чексиз болуу менен бирге алар балдарды үй бүлөдө жана окуу-тарбия жараянында көркөм сөз чеберчилигине даярдоодо өтө маанилүү каражат болуп эсептелет.

Сөзүбүз куру болбосун үчүн аларга мисалдар келтире кетели.

Достук жөнүндө:

Досуң миң болсо да аз,
Душманың бирөө болсо да көп.

Акыл-эс, адептүүлүк жөнүндө:

Адамзаттын жакшысы – азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.
Жакшы болуу аста-аста, жаман болуу бир паста.

Сиз деген сылык сөз, сен деген сенек сөз.

Эмгек жөнүндө:

Эмгектин түбү ырахат. Эр эмгегин жер жебейт.
(4., 24-бет)

Балага көлөмү боюнча анча чоң эмес, бирок мазмундуу жомокторду айтуу менен аларды адамдардагы жакшы сапаттарга тарбиялоого болот.

Илгери бир айылда үч бурчтук менен төрт бурчтук жашаптыр. Алар өтө ынак достор экен. Бир күнү экөө ойноп жашашып теңешишет. Караса төрт бурчтуктун бир бурчу ашып калат. Үч бурчтуктун буга ичи тарый түшөт. Досунун укташын күтөт. Ал уктап жатканда бурчтарынын бирин кыркып салат да, таң калып карап калат. Көрсө бурчтары мурдагыдан да көп болуп кетиптир.

Балдар үчүн ырлар.

1.Эки короз урушту, таажыларын жулушту.

2.Эки мышык чалышты, муруту жок калышты.

3.Эки автобус кагышты, ээлери жок калышты.

4.Эки бала чекишти, эртесинде бекишти.

5.Эки теке сүзүштү, сакалдарын үзүштү. (6., 142-бет).

Жыйынтыктап айтканда баланын мектепке даярдоо жараянында элдик педагогиканын каражаттарын колдонуу өзүнүн оң натыйжасын берет деп айтсак жаңылыштык болбос.

Адабияттар

1. Педагогикалык изденүү. Фрунзе, Мектеп, 1989, 35-36-беттер.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика. Чебоксары, 1974, 22-бет.
3. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций. Учебное пособие для студентов пед.уч.заведений и др. М., 1992, 61-бет.
4. Танаев Т.Т. Эпикалык жанрлар. Ош, 1991, 24, 47-беттер.
5. Танаев Т.Т. Жаңылмачтар. Ош, 2002, 18-бет.
6. Танаев Т.Т. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар. Ош, 1998, 142-бет.
7. Ушинский К.Д. Т.1. М., Изд АПН РСФСР, 1988, 121-бет.

* * *

С.С. Сакиева, Б.К. Сыдыкова

Междисциплинарный статус понятия «диалог» и о проблемах модернизации общей теории образования

В аналитике катастроф XX века, которая остается актуальной философско-культурологической темой на протяжении последнего полустолетия, достаточно определенно звучит мысль о том, что причины трагедий отнюдь не сводятся к производственно-экономическим факторам. Их глубинные истоки имеют социокультурную и психологическую природу, свидетельствуя о глобальном антропном кризисе, порождаемом отставанием духовно-нравственного развития человечества от научно-технического прогресса. Это отставание фиксирует и усугубляет система образования, утверждая в сознании людей идею господства над внешней природой в ущерб познания природы «внутренней», собственно-человеческих чувственно-интеллектуальных, эстетических и нравственных сил. «Рациональность под именем просвещения из инструментальной превращается в технологическую; ее целью оказывается «твердая самость, нацеленная на власть и обладание» (М. Хоркхаймер, Т. Адорно), а государственные образовательные усилия исполняются в алгоритмах «надзирать и наказывать» (М. Фуко).

Итак, виною и источником цивилизационного кризиса оказывается знание, точнее, — его технократический позитивистский «перекос» за счет отставания гуманитаристики. И коль скоро основная функция образования — трансляция культурного опыта поколений в формах знания, то именно здесь следует искать причину социальных потрясений.

Общий кризис гуманитаристики в целом был осознан европейской философией к середине XX столетия, когда были сформулированы и его основные признаки: «смерть субъекта» (человека как предмета философии); эзотеризм и размытость понятийного аппарата, утрата собственных границ и неясность отношений с другими областями знания, отсутствие саморефлексивных интенций и ориентации на практическую применимость теоретических конструктов и т.д. Осознание кризиса породило процессы реконструктивного типа (возвращение к началам), с одной стороны, устремленность к полипарадигмальному (междисциплинарному) диалогу — с другой.

К сожалению, в гуманитаристике советской эпохи, а затем и в напряжении перестроечного этапа, осознание ее кризисного состояния происходит в замедленных ритмах, не стало предметом внимания и целью реконструктивной работы. Эта ситуация особенно отчетлива для педагогических наук, полагающих себя монополистами в проблематике образования. Отечественная педагогика продолжает (в своем официально-вузовском и научно-исследовательском статусе) работать в позитивистской «цивилизационной» парадигме, пребывая в ситуации кризиса, усугубляемого отсутствием саморефлексии. Обильный корпус педагогической литературы свидетельствует о том, что авторы весьма озабочены поиском утраченного предмета, размытостью понятийного аппарата (большая часть которого заимствована из смежных областей знания), работой над «технологиями» образовательного процесса как такового, независимо от состояния его субъектов — Ребенка и Учителя. Констатация «бездетности» современной отечественной педагогики — отнюдь не полемический выпад, но сформулированная позиция; об этом, в частности свидетельствует удавшаяся в процедурах стандартизации высшей школы попытка радикальным образом заменить имя Учителя наименованием «педагог».

Напомним, что «цивилизационная» парадигма (позитивистская, сциентистская) предполагает понимание человека как вещи среди вещей, как объекта, формирующих педагогических манипуляций, «знаниевую», то есть предметно-количественную, специализирующую ориентацию образовательного процесса, жесткое различение воспитательного и учебного действия и т.д. Очевидно, что при активном развитии информационно-компьютерных технологий (цивилизационных!), само существование педагогической профессии становится проблематичным: обучать поиску информации и постановке задач может и автоматизированный источник. Таким образом, «цивилизационная» парадигма ведет педагогику к самоуничтожению, коль скоро она не осознает себя действительно гуманитарной наукой, отрекаясь от своего главного предмета — Ребенка в его личностном становлении.

Острота современной ситуации в науке об образовании состоит в мучительном, болезненном, конфликтном состоянии переходности, межпарадигмальном противоречии. Выход из него только один: организация *междисциплинарного паритетного диалога*, целью которого является отнюдь не спор о «первородстве», приоритете и статусе одной из наук в сфере образования — философии, культурологии, педагогики, психологии или др., — но определение места и возможностей каждой из них в комплексном знании о человеке и процессах его становления, знании, которое именуется теорией образования.

Эта новая область комплексного гуманитарного знания, которая трактует о процессах становления человека в природе и культуре, предлагает способы организации образовательных систем и процессов, предполагает участие философии, этики, эстетики, культурологии, социологии, психологии, филологии, педагогики и др. Понятно, что каждая из этих наук имеет

собственный традиционно исследуемый предмет, методы, понятийный аппарат, способы объяснения. Их взаимопонимание и взаимодействие в едином предметном поле, как показывает практика, весьма затруднены, требуют готовности и способности взаимодействовать, не «соскальзывать» в психологическую ситуацию межличностного общения.

Второй аспект инструментальной активности понятия диалог, который есть смысл и необходимость внимательно и корректно обследовать, связан с самоопределением «культуротворческой» парадигмы образования, выступающей в позиции альтернативы по отношению к традиционно-просветительскому «цивилизационному» подходу.

На рубеже тысячелетий европейская культура осознает себя как множество радикально-различных форм миропонимания, и различия эти не исчерпываются принадлежностью человека к той или иной национально-этнической или социальной группе. При этом, выясняется, что, например европейское образование не гарантирует приобщения личности к «общечеловеческим ценностям», а образование в столичных российских вузах не препятствует становлению террориста. Иными словами, простое знание (осведомленность) об инокультурных ценностях, не включенное в собственный опыт и ценностный мир личности, оказывается употребленным «во зло», в лучшем случае — нейтральным грузом памяти. Способы и формы миропонимания, язык, верования, нравственные установки, мотивации поступков, — константы, определяющие культурную идентичность личности, осваиваются отнюдь не в тех формах, которые может предложить традиционная школа. И здесь альтернатива одна — организация образовательного процесса в алгоритмах *диалога культур*, в котором достигается взаимопонимание в условиях равноправия участников, признания ценностей Другого без уничижения собственных.

Подчеркнем: речь идет о существенных изменениях самого типа педагогического мышления и практики, которая ориентирована не столько логикой изучаемого предмета, сколько логикой становления личности.

Процесс *понимающего* познания эффективен лишь при условии обоюдозначимых векторов внимания — «внутреннего» и «внешнего», которые работают на становление устойчивой диалогической связи в системе «Я и Мир». Понимать (себя, других людей, вещи, мир) — значит (обратимся к этимологии русского слова: по-ним-ать, то есть брать, делать своим) осмысливать «внешнее» знание (информацию) в диалогике внутренней речи и поиске вербальной формы для выражения понятого.

Культурно-историческая традиция знает различные способы человеческого отношения к миру, среди которых научно-теоретическое освоение опыта — лишь одна из возможных позиций, которая ущербна без сотрудничества с другими измерениями: эстетическим, историческим, языковым (Гадамер). Так, если естественно-научное знание есть не что иное как опыт культуры, то его фактология, освещенная человеческим присутствием, ценностным гуманитарным смыслом, может быть *понята* (востребована сознанием)лишь в контексте культуры. При этом образы культуры — усваиваются эстетически, в алгоритмах сопереживания и оценки; во внутренней речи они обретают смысл, выражаемый в формах текстов (внешний диалог-текст); диалог между культурами реализуется в поиске общего языка.

Этот поиск сегодня особенно сложен и актуален в ситуации радикального расхождения в процедурах образования «двух культур» (Сноу), двух не соотнесенных «картин мира» — естественнонаучной и гуманитарной.

Задача соотнесения требует единства интеграционных усилий всех учебных предметов в построении целостной картины мира и человека в нем. Усилий тем более важных, что речь идет не только о способах освоения культурного опыта народов, но о формировании *диалогического способа мышления*.

В диалогическом способе построения образовательного процесса, ориентированного на понимание, важно договориться о смысловых алгоритмах построения образовательной программы, обеспечивающих отчетливость социокультурной идентификации личности, ее принадлежность своему Отечеству и родной культуре. Активность процесса организации в Российской федерации национальных школ — реакция на то чувство неполноценности, которое внушалось «младшим братьям» в советской школе. Однако этот путь национальной дифференциации — тупиковый, локализующий национально-этническую группу в пределах традиционной культуры. Алгоритм диалогового отношения к инокультурному опыту, в котором русская культура существует как культура-посредник, как путь к общечеловеческому знанию, позволяет, опираясь на традиции, строить российскую школу (и систему образования в целом) в собственном отечественном варианте.

Понятие *образование* в русском языке имеет широкий и многомерный смысл, который закреплен в лексической традиции: это и существительное, и глагол, результат действия и самое действие, совершенное или совершаемое, длящееся во времени. Оно означает всеобщий процесс организации (формообразования), протекающий в живой и неживой природе, материи и духе, упорядочивающее, целенаправленное действие, а также вещь и явление.

Все многообразие бытийных форм, хранящих след и смысл движения, деланья, становления, может быть поименовано как «образование».

«Образование горных пород, государства, литературного вкуса, (трактует его значение Толковый словарь русского языка, — это все, что создалось, образовалось в результате какого-либо процесса, в том числе — усвоения знания, просвещения, систематического обучения; образованность, — значит культурность». Таким образом, в русской языковой транскрипции термин «образование» укоренен в его онтологическом смысле, схватывающем процессы, имманентно развертывающиеся в природе.

В своем типе образования (в широком смысле этого слова, несводимого к системе учебных заведений) возникает и живет нация, народ и личность, осознавая себя, образуя в культурно-историческом становлении свой особый характер, уникальную совокупность идей и чувств, которая выражается в языке, устройстве быта, способах хозяйствования, художественном творчестве и верованиях, образе мышления и поступания, формах государственности. Через наследственность, подражание, воспитание, традиционные формы поведения, осваивая природо-социальную среду и включаясь в информационное поле эпохи, получают люди определенный круг понятий, представлений, образ ценностей, которые делают их похожими, (людьми своей страны и своей культуры.

Естественно предположить в этой связи, что национально-особый тип мироотношения (менталитет) порождает и собственные способы его хранения, передачи, воспроизводства, то есть национально-особые формы образования, которые несводимы к когнитивным, рационально-вербализованным обучающим программам. И хотя способы передачи культурного опыта отнюдь не исчерпываются системой образовательных учреждений, но именно здесь они обретают осознанную целенаправленность и желанную управляемость. В зависимости от того, насколько соответствует система образования своему типу культуры, она способна существенно замедлить или ускорить цивилизационное движение нации и человечества в целом, определить историческую судьбу народа и государства.

Литература

1. М.И.Витковская. Вестник РУДН. 2003, № 4-5, с. 86-91.
2. Г.В.Градосельская. Образовательно-экономические стратегии образования. Вестник РУДН. 2003, № 4-5, с. 236-257.

3. Н.Е.Аймаутова, С.В.Ушнев. Специфика группового принятия решения диалог. Вестник РУДН. 2003, № 4-5, с. 213-218.
4. Е.А.Недзвецкая. Образование как социальный институт: специфика управления. Вестник РУДН. 2003, № 4-5, с. 228-235.
5. Всероссийская научно-практическая конференция студентов, аспирантов и молодых ученых. Томский государственный педагогический университет, г. Томск. 24 декабря 2005 года.

* * *

З. Ажыбаева, Г. Көчөрөва

А.Бегимкулованын чыгармаларындагы тилдик каражаттардын көркөмдүүлүгү

А.Бегимкулова аз жашады, бирок чыгармачылыктын майданында кумарлана эмгектенди. Акын жөнүндө ким менен сүйлөшпөгүн, анын бетке чабар, эр мүнөз, сезимтал, назиктиги айтылып, асыл сапаттарына баа берилет. Кыргыз эл акыны С.Эралиев «Эч бир жанга окшобогон сөзмөрдүгү, чечендиги менен айырмаланып турчу…»- деп жашоодон эрте кеткендигине кабыргасы кайыша эскерсе , замандаштары :

Билгенден сен жоктур сагынбаган.
Көргөндөн жоктобогон, кайгырбаган,
Жалындуу күлдүргү сөз,күйдүргү көз
Тез өчтүң чагылгандай аттиң арман!»- деп арман кыла, талантына таазим этип, жоруктарын жомок кылышат.

А.Бегимкулованын чыгармачылыгын изилдөө, лингвистикалык анализ берүү - учурдун талабы. Анткени, анын көркөм эстетикалык табылгалары, стилдик өзгөчөлүгү акындын чыгармачылык дараметинин тереңдеп ачлышына өбөлгө түзөт жана окурмандын акындын чыгармачылыгына болгон индивидуалдык көз карашын калыптандырат. Көркөм чыгарманын тили-бул сөздөрдүн жыйындысы же кургак грамматика гана эмес, автордун көркөм ой жүгүртүүсү, сөзгө болгон сезимталдыгы. Т.Аширбаев айткандай «Көркөм адабияттын тилинин өзгөчө функциясы гана адамдын сезимине түрдүүчө таасир этип, өзүнүн эстетикалык кудуретин ача алат»[3] Чыгарма жаратууда реалдуу турмуш чындыгын көркөмдөп берүүдө сөз азабын тарткан учур көп болот. Демек, көркөм чыгарма ойлоо менен тыгыз байланышкан тил бирдиктеринин корутундусу да болуп саналат.

А.Бегимкулова ошол тил бирдиктерин ийкемдүү[2] иштеме алуу чеберчилигине ээ. Акындын жашоону, турмушту, тиричиликти, адамдарды сүйгөндүгү ырларынын ар бир сабында, прозаларынын деталдарында даңазаланып турат. Адамдарга кылдай арамдык санабай, алардын сезимдерин, акыл-оюн курч чыгармалары аркылуу тазарткан. Өзүнүн ой-санаасындагы, жашоосундагы бурулуш учурларды, урунттуу окуяларды чыгармаларында чагылдырып, окурмандарды кайдыгер калтырбаган. Өзүнө жана өзгөлөргө чындыкты ачып айткан, тайманбаган шар мүнөзү ыр саптарындагы тил каражаттарына басым жасалуу аркылуу да айкындалып турат.

Кыргызга кыргыз тилдин кереги не,
Эки кыргыз башка тилде сүйлөсө.
Кыргызга ширеңкенин кереги не,
Очогунда отту бөтөн үйлөсө - бул ыр саптарынын аягындагы «не» сурама ат атоочу сезимдик маанинин күчөтүлүшүндө коннотациялык кызмат аткарды.

Ар бир жазуучу же анын чыгармалары аркылуу индивидуалдык өзгөчөлүгүн көрсөтөт жана ошол өзгөчөлүктүн негизинде өз стилин аныктайт. А. Бегимкулованын башкаларга окшобогон өзгөчөлүгү курулай баяндоолордон, ашыкча сүрөттөө, темадан четтөө, афоризм сөздөрдүн ашыкча иштетилиши сыяктуу терс көрүнүштөрдөн качып, ойду так, даана, кыска берип, терең психологиялык кагылышууларды элестүү чагылдырып бере алгандыгында. Прозалык чыгармаларындагы ар бир каарманын сүйүп, алардын кебиндеги сөз маанилерине жоопкерчилик менен мамиле жасаган. М: «сен окубаган кат» деген аңгемесинде бир эле адамга карата оң эмоциялык маани жаратуучу сөздөрдүн синонимдик варианттарын каармандык речте берүү менен сезимдик маанини ого бетер күчөтүп, окурманды сүңгүп, баш көтөрбөй окууга түрткү берет. Андагы «ак кептерим», «жанбиргем», «татынам», «асылкечим», «жароокерим», «эркем», «назигим», «периштем», «аруум» ж.б.у.сыяктуу сөздөргө биринчи жактын таандык мүчөсүнүн жалганышы сүйүү, аруулук сезимдеринин күчтүү туюндурулушуна экспрессивдик касиеттерди жаратты. Кара сөз түрүндөгү чыгармаларында сүрөттөөлөр, автордук жана персонаждык баяндоолор окурманды тажатпастан кыска берилип, окуянын курулушуна өбөлгө түзүп турат. Андагы троптун түрлөрү, көп маанилүүлүк диалог чыгарманын ийгиликтүү жаралышында көркөм тилдик каражаттар катары ийкемдүү иштелген.

М: 1)-Эңсеген ынагыңа жолукчу селкидей, эртеден бери таранып эле болбойсуң, көздөрүн да моймолжуп, тоту куштай сымбатыңа көңүл коюп, күзгүдөн кетпей калыпсыз да.(90-б)

2)- Карасаң муну, сүйлөсө оозунан кызыл жалын бүркөлөт. Кайран курбум, сүйүү талаасындагы наристе байчечекейим десе. Сүйүү деген кызыл жалын кичинекей жүрөгүндү табына кактап, назик тамырларын демине соро баштаган тура. А биз болсо, бул «Чүрөктүн» купулуна кайсыл «шумкар» толоор экен деп, институттагы бозойлордун арасынан теңин издеп жүрүптүрбүз.(91-б)

Жогорку сүйлөмдөрдөгү метафора «тоту куштай» жаңы доордун метаниними, «наристе байчечекейим» эпитеттери «чүрөк», «шумкар», салыштыруулар, туруктуу сөз айкаштары каармандык кепке эстетикалуулукту алып келүү менен бирге айтылуучу ойго образдуулук жаратып турат. Акын сүйүү темасында бир топ ырларды жазды. Бирде сүйүүнүн «жүрөк онтоткон сырларын» баяндаса, кээде ыйык сезимди «күнөө» дебей, «сизге» деп сыйынып, «аялуу мамилесин» түшүндүрүүгө далалаттанат:

Бал толгон махабаттын чөйчөгүнөн,
Көп жутсаң жүрөк күйүп кетээр бекен?
Кумардын шарап толгон чөйчөгүнөн,
Көп ичсең тез мас кылып коер бекен? - деген саптарында сүйүүнүн туңгуюктагы сырларын ачууга акын көркөм каражаттар аркылуу жетишкен.

Азада жашынан турмушка эрте бышып, жашоонун жакшы-жаманын баштан кечирген. Өзүнүн чектелүү өмүрүндө өзгөчөлөнгөн өжөрлүгү, дүйнөгө тике караган акындык көз карашы болгон. Ошондуктан өз жашоосунда курулай даңк, дөөлөткө, кызматка сук артпаган. Анын жөнөкөйлүгү, токпейилдиги, боорукерлиги ыр саптарынын нугунан орун алган:

Мансапты манчырканып сүйүнгөнү,
Маңызы жашоосунун кийимдеби?
Мазарга өзү менен кошо жатпайт,
Мал-дүйнө, буюмдары үйүндөгү.(372-б)

Бул ырдын композициялык курулушунда өзгөчө фонетикалык бирдиктер аллитерация кубулушу «Аллитерация- көркөм чыгармадагы окшош үнсүз тыбыштардын

кайталанып келиши» «й», «а», «» тыбыштарынын жыш колдонулушу аркылуу автордун эмоциялык-психологиялык абалына басым жасалууда.

Чыгрмачылык искусствонун күчү – каармандын ички сезиминдеги туюмдары, психологиялык абалы, жагдайы, шарты окурманга да жугуп, аны өзүнүн турмушуна сиңире алгандыгында. Азаданын ырларын окуп жатып окуя өз башыңдан өтүп жаткандай туюлуп элестүү картиналар көз алдыңа тартылат:

Чөлдөгү суусаган адамга окшоп,
Мен сени суусун сымал калдым жоктоп.
Абага муктаж болгон адамга окшоп,
Мен сени аба сымал калдым жоктоп- ырдагы тилдик каражаттар салыштыруучу сөздөр «сымал» чакчылдын –ып мүчөсү ыр сабынын аягында уйкаштыкты жаратуу менен ырга өзгөчө ритм тартуулап турат. Калемгер өзү туйбаган, бирок бүтүндөй ички сезимин, көз карашын, мамилесин кайсы бир тил каражатына сиңирип, ошол аркылуу өз оюн реалдуу, ишенимдүү бере алат. Муну менен катар эле стилистикалык экспрессивдүү каражат катары лирикалык каармандын образын ачууда, сюжет курулушунда негизги таяныч каражаты катары пайдаланат. Алсак окурмандын эсинде жакшы сакталып образдуу келет.

Азаданын чыгармачылык стилинде «сен» ат атоочу көп жолугат жана акындын ички туюмун берүүдө эмоционалдуу-экспрессивдүү иштетилген:

Сен мага кат жазчы көңүл чөксө,(сен мага кат жазчы)
Сымбатын бузбай угаарым сенсиң (дарманым сенсиң)
Сен жөнүндө бүтпөйт ыр сабы (сен жөнүндө бүтпөйт ыр сабы)
Мен сени тамчы сымал калдым жоктоп (мен сени калдым жоктоп)
Ашыгы сенсиң бирөөнүн (элик көздүү эрмегим)

Азада Бегимкулова романтикалуу стили менен обондуу ырлардын катарын да толуктап турат. Патриоттук сезим, көтөрүңкү пафос менен ырдалып жүргөн «Кыргызымдын мырзасы» ырында этиштин терс «ба» жана шарттуу ыңгайдын «са» мүчөлөрү ырдын аткарылышындагы эмоционалдык маанини күчөтүп турат. Ал эми «сизге» деген ырдын аткарылышына ыңгайлаштырып турган синтаксистик кубулуштар эпанфора, анафора көркөм тилдик каражат катары функция аткарат.: «эпанфора-ыр сабынын аягындагы сөздөрдүн экинчи саптын башында кайталанышы»:

Сизге арнадым далай түнүмдү,
Түшүм эмес күндүз күнүмдү.

«Анафора- ыр сабынын башында сөз же сөз айкашынын кайталанышы»:

Суук көздөн бизди сактасын,
Суук сөздөн бизди сактасын.

«Аядым» деген ырынын уккулуктуулугун арттырып шөкөттөп турган синтаксистик фигура-градация. «Градация-бир катар сөздөрдүн маанисинин жогорулоо же басаңдоо тартиби»:

Кирпигинди неге мынча кададың
Кагылайын менден нени самадың?

Калемгер өзү туйбаган, бирок бүтүндөй ички сезимин, көз карашын, мамилесин кайсы бир тил каражатына сиңирип, ошол аркылуу өз оюн реалдуу, ишенимдүү бере алат. Муну менен катар эле стилистикалык экспрессивдүү каражат катары лирикалык каармандын образын ачууда, сюжет курулушунда негизги таяныч каражаты катары пайдаланат. Алсак окурмандын эсинде жакшы сакталып образдуу келет.

Азаданын чыгармачылык стилинде «сен» ат атоочу көп жолугат жана акындын ички туюмун берүүдө эмоционалдуу-экспрессивдүү иштетилген:

Сен мага кат жазчы көңүл чөксө,(сен мага кат жазчы)
Сымбатын бузбай угаарым сенсиң (дарманым сенсиң)
Сен жөнүндө бүтпөйт ыр сабы (сен жөнүндө бүтпөйт ыр сабы)
Мен сени тамчы сымал калдым жоктоп (мен сени калдым жоктоп)
Ашыгы сенсиң бирөөнүн (элик көздүү эрмегим)

Азада Бегимкулова романтикалуу стили менен обондуу ырлардын катарын да толуктап турат. Патриоттук сезим, көтөрүңкү пафос менен ырдалып жүргөн «Кыргызымдын мырзасы» ырында этиштин терс «ба» жана шарттуу ыңгайдын «са» мүчөлөрү ырдын аткарылышындагы эмоционалдык маанини күчөтүп турат. Ал эми «сизге» деген ырдын аткарылышына ыңгайлаштырып турган синтаксистик кубулуштар эпанфора, анафора көркөм тилдик каражат катары функция аткарат.: «эпанфора-ыр сабынын аягындагы сөздөрдүн экинчи саптын башында кайталанышы»:

Сизге арнадым далай түнүмдү,
Түшүм эмес күндүз күнүмдү.

«Анафора-ыр сабынын башында сөз же сөз айкашынын кайталанышы»:

Суук көздөн бизди сактасын,
Суук сөздөн бизди сактасын.

«Аядым» деген ырынын уккулуктуулугун арттырып шөкөттөп турган синтаксистик фигура-градация. «Градация-бир катар сөздөрдүн маанисинин жогорулоо же басаңдоо тартиби»:

Кирпигинди неге мынча кададың
Кагылайын менден нении самадың?
Оозун ачпай ооруп бүткөн жарамын,
Ойлорумду жүрөгүмө камадым.

Ырдын текстиндеги ритмикалык күү «кададың», «самадың», «жарамын», «камадым» сыяктуу градация жараткан сөздөргө байланыштуу ишке ашкан.

Акын жана жазуучу А.Бегимкулова ар бир чыгармасында оюн эркин айтууга мүмкүнчүлүк издесе, экинчиден, так, таамай, жеткиликтүү айтуу максатын көздөгөн.Анын стилдик өзгөчөлүгү – анын психологиялык мүнөзүнө, турмушуна, адабий көз карашына, билимине, маданиятына байланышкан татаал психолингвистикалык көрүнүш. Кыргыз элинин таланттуу кызы, прозаик, лирик А.Бегимкулованын чыгармачылыгына илимий анализ берүү-келечектин иши.

Адабияттар

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2-китеп. Б., 2000, 104-бет.
2. Бегимкулова А. Экинчи өмүр. Чыгармалар жыйнагы. Б., 2001.
3. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика – лексика. Ф., Мектеп, 1978, 176-бет.

* * *

А Б. Жолдошалиева

Семантические факторы, лежащие в основе экспрессивности фразеологических единиц

Из семантических факторов, обеспечивающих экспрессивность ФЕ, самым существенным и решающим является семантическое переосмысление или по терминологии Б. А. Ларина, семантическое обогащение значения в сторону образной типичности. В сфере фразеологии кыргызского языка существует два вида переосмысления: метафорическое и метонимическое. Подробно остановимся на каждом из них.

Метафорическое переосмысление В основе подавляющего большинства фразеологизмов кыргызского языка лежит метафорическое переосмысление. Оно заключается в переносе значения, основанном на сходстве между предметами, явлениями или понятиями. Виды подобного сходства, лежащих в основе метафорических фразеологизмов, весьма разнообразны и порой трудноопределимы. Нами выделены восемь видов таких сходств.

1. Перенос по сходству внешней формы:

а) животного сутко тойгон кучуктой- пухленький толстенький (букв.: словно щенок, насытившийся молоком) fat as butter.

Балапан тугу тушо элек – неоперившийся, тот, кто еще не стал самостоятельным человеком (букв.: птенец, который еще не успел сбросить с себя птенцовый пух)-dependent.

б) Предметы быта: тили курмоого келбоо – язык не поворачивается (букв.: у него язык не завязывается)-ones tongue glued itself to the roof of ones mouse. Куюшканы кыйшаю – не везет (букв.: У него подхвостник косой)-unluck

в) Вида продукта каймагы бузулба – ничего не случится (букв.: его сливки не испортятся)-nothing happen.

г) Вида оружия мизи кайт –присмиреть (букв.: его острие притупилось)-to become gentle.

д) Природного явления опол тоодой –громадина (букв.: словно огромная гора)-heap pile mass.

2. Перенос по сходству цвета:

а) Органа тела птиц сары ооз балапан-младенец (букв.: желторотый птенчик)-infant baby.

б) Плодов растительности кызыл чиедей совсем малый (букв.: словно красная вишня)-suckling.

3. Перенос по сходству действия:

а) жолуна тур- вставлять палки в колеса (букв.: стоять на пути кого нибудь)-put the stick in ones wheel.

б) жарга така – прижать к стенке (букв.: прижать к пропасти)- bring pressure to bear on somebody.

4. Перенос по сходству положения:

а) бычактын мизинде висеть на волоске (букв.: находится на острие ножа)- hang by hair.

б) эки оттун ортосунда – быть в безвыходном положении (букв.: находится между двумя огнями)- in a cleft stick , to have the ball at ones foot.

5. Перенос по сходству сстояния:

а) ийне жеген иттей- страшно исхудалый, изможденный (букв.: как собака, проглотившаяся иголку)- all skins to grow thin.

б) буту куйгон тооктой – сильно обеспокоенный (букв.: словно курица, у которой ноги горят) –to be anxious to be alarmed.

6. Перенос по сходству поведения:

а) ат устунон мамиле жасоо – кое-как через пень колоду (букв.: обращаться с кем-либо, не слезая с коня)- to be up a stump to look down ones nose.

б) ары карап ыйлап, бери карап кул – делать хорошую мину при плохой игре (букв.: туда смотрит –смеется)- keep ones countenance.

7. Пернос по сходству характера:

а) человека - кун тийген жердин кулу – человек, не постоянный в своих симпатиях, сума переметная (букв.: раб того места, куда достигают лучи солнца)- person who is unsteady in his sympathy.

б) животного-уй кучук – сидень, домосед (букв.: домашний щенок)- to be a stay –at-home.

Чоптон башкага зыяны жок – скромный, тихий, безвредный (букв.: человек никому не приносящий вреда разве что травкам) innocuous harmless.

8. Перенос по сходству явлений:

а) связанных с человеком или животным: жарасына тий - дразнить пощупать ахиллесову пяту (букв.: прикоснутся к его ране)-the joint in somebody's armour to make a long nose at somebody.

б) связанных дѐятельностью человека: тубуно суу куй- уничтожить ликвидировать истратить (букв.: лить воду в корень)-to destroy, to abolish.

в) связанных с биологическим процессом: он тулогунон бир тулогу тулой элек – совсем молод (букв.: из своих десяти линек он еще ни разу не слинял)- too young.

г) связанных с растительным миром: тамыр жай- основательно обосноваться (букв.: пустить корни)- get to first base.

Он гулунун бир гулу ачыла элек –совсем молод (букв.: у него из десяти цветков еще не раскрылся не один) –to young.

Метонимическая осмысление. Оно состоит в переносе значения, основанном не на сходстве как в метафорическом переосмыслении, а на смежности двух предметов, явлении, двух лежащих в основе метонимических фразеологизмов.

В кыргызском языке наиболее распространены следующие виды:

1. Название части вместо целого. Этот вид смежности имеет следующие разновидности:

1.1 Обозначение части человеческого тела его движения вместо самого человека и его действия. Фразеологизмы, основанные на данном виде переосмысления, как правило содержат психологическую и моральную характеристику человека. В этих фразеологизмах опорным, семантически - стержневым компонентом выступает тот, который называет орган или часть тела человека:

а) Голова: чаар баш - «непослушный» (о детях), «своенравный» (о взрослых) (букв.: пестрая голова) – disobedient.

Баш котор - «выступать против кого-либо» (букв.: поднять голову) - to protect against somebody.

б) Голова, глаза: баш-коз бол - «присмотреть», «опекать» (букв.: быть головой и глазами кому-нибудь)- to be the guardian of.

в) Лоб: жарык мандай- «счастливый, везучий» (букв.: светлый лоб) - lucky.

г) Волосы: тобо чачы тик тур - «сильно испугаться, рассердиться» (букв. Волосы на макушке встали дыбом) -too frighten, to get up with one's wrong foremost.

д) Веки и брови: кабак кашым дебе - «ему нипочем, ему хоть бы что», «преодолевать всякие трудности со спокойствием» (букв.: он не говорит мои веки, мои брови)- at least.

е) Веки: кабагын карыш сал- «опечалиться», «насупиться» (букв.: опустить свои веки, длиною в одну пядь)- to sorrow, to grieve.

ж) Глаз: козу ачык- «мудрый, грамотный» (букв.: у него глаза открытые)- wise witty.

з) Рот: оозу ачык- «ротозей, болтливый» (букв.: открытый рот) - japer, chatter box

и) Небо: жез тандай- «искусный, талантливый певец» (букв.: железное небо)- skilled and talented singer.

и) Зубы: сары тиш- «старик» (букв.: желтый зуб)- old man.

к) Шея: жоон моюн- «грубиян» (букв.: толстая шея)- a rude, vulgar person.

л) Ухо: кызыл кулак- «спекулянт» (букв.: красное ухо)-speculator.

м) Грудь: эр кокурок- «мужественный, богатырь» (букв.: мужская грудь)- courageous, hearts of oak.

Бок кокурок- «трусливый» (букв.: дерьмовая грудь)-cowardly, chicken hearted.

н) Сердце: эр журок- «богатырь» (букв.: мужское сердце)- hearts of oak.

о) печень: таш боор- «бессердечный» (букв.: каменная печень) - unheard, in cordial.

п) Легкие: жел опко-«хвастун, пустозвон» (букв.: воздушные легкие)-boaster, swaggerer, braggart

р) Подмышки: жел колтук- «легкомысленный человек» (букв.: воздушные подмышки)- giddy, thoughtless person.

с) Руки: колу ачык- «щедрый» (букв.: руки у него открытые)- liberal, generous, open,

т) Руки и ноги: колдуу, буттуу-«мастер на все руки» (букв.: человек с руками и ногами)- a master of all hands.

у) Пятки: жел таман- «летун, непоседа»(букв.: воздушные пятки)- quick person.

1.2 Обозначение состояния части тела, вместо обозначение состояния самого человека:

а) Головы: башына кун тушту - «на него свалилась беда» (букв.: на него (на его голову) упала трудность (солнце))- misfortunes come on wings and depart a foot.

б) Сердце: журогу оозуна тыгылды - «сильно испугаться» (букв.: его сердце застряло в горле)- frighten.

в) Печени: боорун жерден албай калды - «сильно горевать»(букв.: не мочь поднять свою печень с земли)- to be too anxious about.

г) Ребра: кабыргысы кайышты - «жалеть кого-либо» (букв.: его ребра гнуться, сгибаются за него)- to pity somebody.

д) Внутренностей или живота: ичи ооруду - «проявлять симпатию к кому-либо» (букв.: его живот (внутренность) болит)- to show a sympathy for somebody.

е) Глаз: бир козунон кан, бир козунон жаш ак - «доконать, измучить кого-либо» (букв.: из одного глаза взять кровь, а из другого- слезу)- to tire out somebody, to weary somebody.

1.3 Обозначение вместо человека предмета, которым он пользуется и который рассматривается как его неотъемлемая часть. Это может быть элементы одежды, постельные принадлежности или принадлежности еды, верховой езды и тому подобное. Фразеологизмы этого типа также содержат характеристику человека, а именно:

а) характеристику женщины: ак жоолук – «добрая половина» (букв.: белый платок)-kind half. жайыл корпо- «гостеприимная» (букв.: открытое одеяло)- hospitable. кара элечек – «вдова в трауре» (букв. Черный Тюрбан)-widow in a mourning.

б) характеристику мужчины: кызыл камчы - «жестокий и скорый на расправу» (букв.: красная плеть)-merciless, to be too quick to court. кызыл тебетей- «чиновник, хан» (букв. Красная шапка)- official, khan.

в) характеристику как женщины, так и мужчины: жайыл дасторкон- «гостеприимная» «гостеприимный»(букв.: открытая скатерть)- hospitable.

2. Название органа или его части вместо выполняемой им функции:

а) Называются брови и ресницы: каш кирпиги бузулуу – «расстроиться» (букв.: расстроились его брови и ресницы)- confusion, disorder.

б) Называются ноги: буту бутуна тийбейт- «проворно, торопливо (бегать, ходить, работать)» (букв.: нога ноги не касается)- to work quickly, speedy, swift.

3. Название причины вместо результата действия: оозуна тал кан куй- «молчать» (букв.: у него закрылись челюсти)- calm.

4. Название результата действия вместо его причины: тишин кирин сор- «положить зубы на полку» (букв.: сосать зубной налет)- suck dry.

Этегин жыртуу - «хлопотать безрезультатно» (букв.: рвать полы своего платья)- to do everything without result.

Казаны отгон туш- «материальные дела плохи у кого-либо»(букв.: у него котел слез с огня)- to have a problem.

5. Название конкретного предмета вместо абстрактного понятия:

а) Для обозначения понятия «здоровья»: агы ак, кызылы кызыл- «здоровый(ая)» (букв.: у него белое бело, красное красно)- healthy, wholesome.

б) Совести: бетинде кызылы бар - «совестливый(ая)» (букв.: у него на лице есть красное)- conscientious, scrupulous.

в) Зависти: козу кызаруу - «завидовать» (букв.: у него глаза краснеют)- to be envious of.

г) Беспокойства: ичкени ирим, жегени желим-«горе горевать» (букв.: он пьет гной, ест клей)- woe to you.

д) Власти, управления: эки чылбыр, бир тизгин- «власть, руководство» (букв.: две веревки, один повод)- power, guidance.

е) Разграбления: кызыл уук кыл- «разграбить до чиста» (букв.: оголить унины, оставить юрты без покрытия)- to pillage, to sack.

ж) Времени: ат тезегин кургатпай- «слишком часто» (букв.: не давая лошадиному навозу высохнуть)- too often.

Карга кык чокуй электе- «рано утром» (букв.: пока ворона еще не успела клюнуть навоз)-early in the morning.

з) Пространства: иттин уну угулган жерде - «близко, совсем рядом» (букв.: на расстоянии слышимости собачьего лая)- too close, near.

Ат чабым жерде- «близко, не так далеко» (букв.: на расстоянии лошадиного пробега)- not so far.

Следует еще раз подчеркнуть тот факт, что метафорическое и метонимическое переосмысление, являясь основой основ образования фразеологических единиц, играют ведущую роль в создании фразеологической экспрессии, а другие средства создают экспрессию, накладываясь на них.

* * *

А. Оморов

«Сынган кылыч» романындагы мезгил, орун, аралыкты туюндурган фразеологизмдердин стилистикалык кызматы

1. Мезгил менен жаш куракты билдирген фразеологиздер

Мезгил менен убакыт экөө - эки башка түшүнүктү (нерсени) билдирген аталыш. Жылды климаттын өзгөрүп турганына ылайык төрт башка мезгилге бөлөбүз. Мезгил түшүнүгү убакыт түшүнүгүнө караганда, ичине көп убакытты камтыйт. Ал эми убакыт болсо, секунд менен эсептелет. Мисалы, убакыт канча болду десек, саатка карап же күндүн турган ордуна карап жооп беребиз. Ал эми мезгил канча болот? деп сурай албайбыз. Бирок, убак (убакыт

эмес) менен мезгил - синоним сөз. Жайкы **убак** кандай сонун! Жайкы **мезгил** кандай сонун! Экөө бир эле түшүнүк, бир маанини билдирди. Бир күндүн, мусулманча айтканда, багымдат, пешим, асыр, шам, куптан деп бөлүнүшү да мезгилди, убакты көрсөтөт.

Биз сөз кыла турган чыгармада жогоруда айтылган мезгилдер менен кошо адамдын жаш курак өзгөчөлүгүн туюндурган фразеологиздер да учурайт. Мисалы, жигит кездеги, бойго жеткен кездеги курагын билдирген: **тамырында кан толкуп турган кез, оозунан чыккан жел жер өрттөп турган кез.** Мезгилди убакытты билдирген: **ат кара тил бологон маал, көз байланган кез, көзгө сайса көрүнгүс, көз ачып жумганча, түн көшөгөсүн түрүү, таң таштоо, көз ирмемде ж.б.**

Мисалы:

*1. Сынбасты уста жаратпаптыр, өлбөстү кудай жаратпаптыр. **Тамырында кан толкуп турган кезде, оозундан чыккан жел жер өрттөп турган** ооматың бар кезиңде өлүм сенин алдыңда арсыз болуп сезилет экен.*

Эң күчтүү, эң кайраттуу, эч нерсени тоотпогон убак – жаш кезиң.

Мына ушундай күчкө толгон. Айбаттуу жаш куракты сүреттөөдө – ***тамырыңдан кан толкуп турган чак*** фразеологизми контексттин стилистикалык **боектуулугун** күчөтүп берди. Өлөр алдында Нүзүптүн мына ошол өлүмгө моюн сунбаган кездери, ооматтуу болуп, айтканы айткан, дегени деген болуп, эл арасында кадыр-баркка ээ болуп турган чагы – ***оозуңдан чыккан жел жер өрттөп турган кез*** деген фразеологизми аркылуу туюндурулду. Демек, күчүң ашып турган жаш куракты – ***тамырыңда кан толкуп турган чак*** фразеологизми, кадыр-баркка ээ болуп, атагы чыккан, колу узарган кезди ***оозунан чыккан жел жер өрттөп турган кез*** фразеологизми аныктап, Нүзүптүн жаш курагындагы кезин көркөм сүреттөөгө кызмат кылды.

*2. Ошол 1874-жылдын жай алдында, **ат көккө кара тил болуп күчтөнгөн кезде,** орун которуп жөнөгөн бал аарынын уюгундай дуулдап, ат туягынан жер дүңгүрөп, мыкты куралданган үч миң ашуун эрегишчи дагы Чаткалдан кара селдей каптап түштү.* Бул мисалда жылдын жай алдындагы убагын – ***ат көккө кара тил болуп күчтөнгөн кез*** туруктуу айкашы туюндурду. Демек, бул убак жаз мезгилинин аягындагы, жай мезгилинин алдындагы көк чөп аябай көтөрүлүп, күчүнө кирип, мал жандыктар да көккө тойбой жей бергенден улам тили карайып калган мезгилди түшүндүрөт. Бул фразеологизм айрыкча мал чарбачылыгы менен алектенген адамдардын арасында колдонулат. Азыркы мезгилге салыштырмалуу мурунку, Улуу Октябрь революциясына чейинки мезгилде бул фразеологизм оозеки сүйлөшүү стилинде көп колдонулгандыгы анык. Анткени ал мезгилде кыргыздар дээрлик мал чарбачылыгы менен жашаган. Ушул жагдайды эске алып, ***ат көккө кара тил болгон кез*** фразеологизмин архаикалык мүнөздөгү фразеологизм деп эсептесек да болот. Мындай архаикалык фразеологизмдин китеп стилинде келиши – айрыкча, тарыхый чыгармаларга мүнөздүү көрүнүш. Анткени автор кайсыл тарыхый доордун турмушун чагылдырбасын, ошол доордо колдонгон, ошол доорго тиешелүү лексиканы, сөзсүз түрдө билип, аны каармандын речинде, же өзүнүн речинде колдонушу зарыл.

*3..Бул түнү Маулан бек өзгөчө сак болду. Эн четки күзөттө **көзгө сайса көрүнгүс** карангыны оронуп, үкү сыяктуу түн койнуна тикирейип көз тигип, атынын жанына өбөктөп акырын бастырып жүрдү.*

Салыштырыңыз:

*-Ыя! –деп, чоочуп кыйкырып, башын көтөрдү. «Кайда жатам?» дегендей. Эки жакты абайлап карады. Эсине келди. **Көзгө сайса көрүнгүс.** Өлүктөй жымжырт. Көрдө жатып тирилгендей сезилди.*

Тегерете карап, баягы бир учу ак жиптей үлбүрөгөн шooланы издеди. Биринчи мисалда «**көзгө сайса көрүнгүс**» фразеологизми түнкү убакты билдирип жатса. Экинчи мисалда ошол эле фразеологизм – мезгилдин абалын эмес зындандын ичиндеги бир учук ак

жиптей гана нуру бар караңгылыкты билдирип жатат, ал эми сыртта болсо жарык. Демек, «**көзгө сайса көрүнгүс**» фразеологизми мезгилдин (бүтүндөй жер шарнын бир бетиндеги түндүн) караңгылыгын гана эмес нерсенин ичиндеги караңгылыкты да туюндуруп, полисемикалык[1] фразеологизмдин катарына кирери жогорудагы мисалдардан көрүнүп турат.

*4. **Түн көшөгөсүн түрүп, таң таштоого жакындап**, суук жел сыдырып калган. Эшик кар, үй тар, кычыраган суук – ким тарыбасын, ким жадабасын?! Бары көзү илинип үлдүрөп калган убак.* Түндүн батып, таңдын эми гана ата баштагандагы мезгилди, башкача айтканда, жаңы күндүн эң биринчи – багымдат маалы **түн көшөгөсүн түрүү, таң таштоо** туруктуу айкашы менен көркөм сүрөттөлдү. Бул фразеологизм кайсы гана контекстте учурабасын, дайыма өзүнүн бир гана маанисинен башка маанини туюндура албайт. Дайыма таңкы мезгилди билдирет. Ошол үчүн туруктуу айкашты бир маанилүү фразеологизм деп эсептейбиз. Ошондой эле стилдик касиетине ылайык автордун речин көркөм, экспрессивдүү чыгышын камсыз кылып, кептин китеп стилинде да, оозеки стилинде да пайдаланылат.

*5. -Тарт, -деди Мусулманкул кумсарып. Казына башынын жаны чыгып кетти, **көз ачып жумганча** Алманбеттин үстүнөн чапанды сыйрып алып бүрүшө кетенчиктеди.* Сүйлөмдө «**көз ачып жумганча**» фразеологизми – заматта болуп өткөн окуянын мазмунун чагылдырды. Башкача айтканда, Мусулманкулдун Алманбеттин үстүндөгү чапанды заматта сыйрып алганын баяндап берди. Жарым секундга жетпеген убакыт талап кылынды. Демек, бул фразеологизм мезгилди эмес, убакыттын тездигин туюндуруп, дайыма бир гана маанини алып жүрөт. Бул сөзүбүз далилдүү болуш үчүн чыгармадан дагы бир мисал келтирели: *Эми Алымбек датка эңкейип. Жез чылапчынга кол тосуп, ашыкпай жууп, суудан ууртап, ооз чайкап жаткан мезгилде килейген Чотон леп тура калып, койнунда катылуу келген шап кылыч чагылгандын отундай бир жарк дей төбөдөн шилтенип, **көз ачып жумганча** Алымбек датканын башы чылапчынга шалак деп түшүп калды.* Бул мисалда дагы биз сөз кылган фразеологизм окуянын тез убакыттын ичинде өткөнүн көрсөттү. Ушул эле туруктуу айкаштын синонимдик жуптары болгон ***көз ирмемде, каш серпилгенче*** деген фразеологизмдер да бар: *Эсинин калтыраган колу башынан сылап өтүп барып, шап тумшугун сыга кармады. Кармады да, тыбырашка үлгүртпөй, түлкүлөрдүн мойнун бурап сындырып маш болгон кол **көз ирмемде** бырс дедирип жүлүнүн үзүп салды...* Мындан да **көз ачып жумганча** болгон окуяны «**көз ирмемде**» фразеологизми сүрөттөп, болуп өткөн окуяга кеткен убакыттын ченин аныктап берди.

Романдагы мезгилди, убакытты, жаш куракты туюндурган фразеологизмдерди талдап келип, бул туруктуу айкаштар менен синонимиялык, полисемиялык, көбүнчө моносемиялык мааниде келип, автордун речинин, ошону менен бирге эле чыгарманын тилинин эмоционалдуу – экспрессивдүү чыгышына, окуяны, көрүнүштү ошондой эле калыбында окурманга жеткиришинде чоң кызмат аткарган тилдик каражат болуп берди деп айтсак болот.

2. Аралык, орунду билдирген фразеологизмдер.

Аралык – белгиленген эки орундун ортосундагы узундук. Чексиз, өтө алыскы аралык да болушу мүмкүн. Мындай фразеологизмдерге **узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына** деген туруктуу айкалыштар кирет.

Орун – нерсенин жайгашкан жери. Абстрактуу да, конкреттүү да нерсенин өз орду болот. Мисалы, күндүн, айдын жалпысынан асман телолорунун орду – асманда, ал эми жан-жаныбарлардын орду жерде болот. Жөнөкөйлөтүп алсак, килемдин орду дубалда, жерде, китептин орду – китеп текчеде жана башка. Абстракту нерсе – аба, мунун орду – мейкиндикте, аба катмарында. Кээде конкреттүү нерсе абстракту орунда болуп калат. Мисалы, курман

[1] Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясы жана фразелогия. –Б.: «Кыргызстан», 1998. 130-б.

болгон адамдын кийинки өмүрү, орду – наркы дүйнө. Чыгармада орунду билдирген: **өз үйүң, өлөң төшөгүң, канжыгадан көрүшүү, ат жалынан бүткөрүү, өз уясы** сыяктуу фразеологизмдер кездешет. *Ана, көз ача элек кызыл эт бала... Алтын бешик... Кунда жок каухар кемер... Жөн тегин адамдын баласы эмес, **узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына** кабар кылып таанып алары чыкпаган соң миң уругунун айылынан сүтү бар зайып табышып, балага алтын бешиги менен табылган бала дешип Алтын бешик деп ат коюшат.* Баланын ээсин табу үчүн, өтө алыс аралыкка чейин кабар кылуусун – ***узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына*** деген фразеологизм туюндурду. Демек, бул фразеологизм билдирген маани-белгиси алыскы аралык, чен-өлчөм. Ал эми бул фразеологизмди архаикалык фразеологизмдердин катарына кошсок болот. Ошондой эле бул туруктуу айкаш бардык эле контекстте дайыма өзүнүн бир гана маанисин сактайт. Мисалы, *Баатырга **узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына** чейин барып кызды таап келүүгө буйрук кылынды.* Мында да алыскы аралыкты билдирди. Демек, бул фразеологизм бир гана мааниге ээ.

*Мына, **өз өргөсү, өлөң төшөгү** демекчи, кызыл жалыны жалмаңдап күйгөн арча оттун кызылын тиктеп өз төрүндө олтурат.* Алымбек датканын өз өргөсүндө отурганы – **өз өргөсү (үйү), өлөң төшөгү** фразеологизми аркылуу билдирилди. Алымбек датканын өзүнүн жашаган үйү, орду – анын өз өргөсү, өлөң төшөгү. Бул фразеологизм контексте дайыма таандык категория аркылуу ишке ашырылат, башкача айтканда орунду кимдир бирөөгө таандык кылып көрсөтөт. Чыгармадан дагы бир мисал келтирели:

Искак кадалып тиктеп:

*- Алейкум – ассалом, келиңиз бек - деп, Абдрахмандын колун ордунан турбай алды да беит алдында жаткан ташты көрсөтө берди. – Келиңиз, олтуруңуз, **өз үйүбүз, өлөн төшөгүбүз** эмес кечиргейсиз.* Бул жерде Искактын өз үйү эмес экендиги, анын ордуна орундук катары ташты көрсөтүп жаткандыгы далил болду, тактап айтканда, бул сүйлөмдөгү негизги айтылган орун катары үй эмес, коончунун багындагы бир кичинекей гана жер болду. Эки мисалда тең белгилүү болгондой, ***өз үйү, өлөн төшөгү*** фразеологизмдери – дайыма турак-жай, үйдүн ордун көрсөтөт. Ошентип бул туруктуу айкаш да моносемикалык фразеологизмге жатат.

Логлоп жетелеп келген жигиттин колунан кара аргымактын сагагын алып. Колтуктан сүйөп аттандырды Бекназар.

*- Эми көрүшсөк **канжыгадан көрүшөт** окшойбуз, эмчектештерим, кайыр... - деди Мусулманкул.* Бул мисалдагы фразеологизм – ***канжыгадан көрүшүү***. Канжыга – наркы дүйнө, наркы дүйнөнүн ордун көрсөтөт. Мусулманкул туугандары болгон Абил бий, Бекназар, Алманбеттер менен эми мындан ары бу жарык дүйнөдө жүз көрүшпөстүгүнө ишенип, өлөрүн билген үчүн ушинтип айтып жатат. Ушул эле фразеологизм катышкан дагы бир сүйлөмдү мисалга келтирели:

Аргасыздын иши. Насирдин хан баланын бешенесинен сылады. Каңырыгы түтөгөндөй болду:

- Кайыр... **Канжыгадан көрүшөрбүз...**

Зайып ийилип таазим кылды да, Баланы бооруна кысып, акырын басып чыгып кетти. Бул мисалда да тиги дүйнөдөн көрүшөөрүн Насирдин хан өз наристесине айтып жатат. Демек, бул фразеологизм дайыма бир адамдын адамдар менен жарык дүйнөдө көрүшпөстүгүнө, бул дүйнөдө бар болоруна, жок болоруна ишенип айткан кебинде гана колдонулат. Ошондой эле бул фразеологизм дайыма бир гана орундун белгисин билдирет. Ошондуктан, бир маанилүү фразеологизм.

Ат жалынан бүткөрүү:

Курманжан айым карача аргымактын суулугун бура тартып, кайра окчундай жетелей басты:

- Куп жакшы! Андай болсо аттан түшпөң, ырым болсун, датка. Качуу оюңузда жок болсо, маслахат үчүн эле келген болсоңуз куп жакшы, ***ат жалынан бүткөрөлү*** *датка...* Бул контексттеги **«ат жалынан бүткөрөлү»** фразеологизми – аттан түшпөй, ат үстүндө гана сөздү бүтүрүү деген орунду билдирген маани менен кошо, ишти тез аранын ичинде бир мүнөт да убакытты текке кетирбестен бүтүрүү керек деген маанини да түшүндүрүп жатат. Бул фразеологизмдин экинчи мааниси көбүнчө зарыл болгон жумушту тез аранын ичинде, зык убакытта гана бүтүрүүдө колдонулат. Мисалы: *Абалыбыз кылычтын мизине келип турган учурда мындай ишти* ***ат жалынан бүткөрүү*** *ылазым.* Ошентип, бул туруктуу айкаш эки маанини алып жүргөндүктөн, көп маанилүү (полисемикалык) фразеологизм боло алат.

«Сынган кылыч» романындагы мезгил, орун, аралык, белгисин туюндурган фразеологизмдердин берген маанилерине карата топтолушу, бөлүнүшү, анын стилдик касиетинин аткарган стилистикалык функциясы, чыгарманын максатынын ийгиликтүү ишке ашышына эң негизги каражат, таянычы катары кызмат аткарып, окуяны окурмандын аң-сезимине, көз алдына элестүү кылып жеткириши, жалпылап айтканда, семантика-стилистикалык функциясы илимий макалабыздын мазмуну болду.

Адабияттар

1. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразелогиясы. Б., Кыргызстан-Сорос фонду, 1996.
2. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясы жана фразеологиясы. Б., Кыргызстан, 1998.
3. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Бишкек.

* * *

Р.Ю. Эмилбекова, Ы.К. Жолдошбаева

Работа над текстами на уроках английского языка

Важным фактором при обучении иностранному языку является интерес к предмету.

Преподаватель обладает большим запасом средств форм и приемов, чтобы побудить интерес у студентов и поддерживать его. В данной статье мы хотим показать работу над текстами, на уроках английского языка. Мы часто используем на уроках разные тексты, обычно преподаватель читает тексты или рассказывает сюжеты, а иногда предлагает студентам читать текст вслух, затем задает вопросы по содержанию прослушанного текста и предлагает им пересказывать текст. Эти виды работ, конечно, полезны: создает мотив для аудирования, демонстрируется ситуативное употребление изученного языкового материала и с этим происходит закрепление текста. Да конечно на старшем этапе, т.е. в вузе мы должны использовать такие приемы работы так, чтобы студенты работали над текстами самостоятельно, т.е. они сами про себя прочли текст и могли отвечать на вопросы к тексту. За последнее время среди некоторых преподавателей отрицательно относятся к работе «над чтением вслух на уроке». Большинство преподавателей считают, что чтение текста вслух во время урока отрицательно. В недавнем прошлом большая часть урочного времени отводилась чтению вслух и переводу.

На уроках иностранного языка мы должны обучать студентов речевой деятельности. Появляется мнение о том, что чтение вслух - это не плодотворный вид работы, который играет чисто служебную роль, а иногда мешает успешному усвоению чтения про себя.

Кто, как и в каком виде проводит урок, как учит студентов? Я не отрицаю, что у каждого свой опыт и своя работа. В 2000 году на Иссык-Куле мы участвовали на двухнедельном семинаре. Там мы изучали многие виды работ, с этого времени мы часто применяли такие формы работ на своих занятиях. Я хочу представить вам, как мои студенты работают над текстами на уроках английского языка.

Возьмем текст «The first American» этот текст произведено из книги «Twelve famous Americans»

Class I: Benjamin Franklin

Objectives: students will be able to

- understand and give information on Benjamin Franklin.
- Achieve the aims of the lesson.

Materials: cards, crosswords, paper.

Pre-activities:

I. Brainstorm about Franklin (ask students if they know anything about him).

1. What was he?
2. What was his first job?
3. What was he famous for?
4. What age did he die?

II. Review vocabulary: universal man, liberty, apprentice, quotation, independence, peace treaty, and constitution.

Activities:

1. Silent reading: « Benjamin Franklin,
 The first American».
2. Jigsaw (group activity). Devide the class into us many groups as can be divided by 3. Give each of the 3 groups one part of the text (group 1, Part I; group 2, Part II; group 3, Part III) and a card for each students in each groups (A, B, C, etc). After groups have read their position of the text, jigsaw groups by letter of the alphabet. So they can share their information.

Benjamin franklin

«The First American»

[Text adapted from Twelve Famous Americans, USIS]

Benjamin Franklin was a journalist, inventor, educator, politician, writer, and philosopher. His accomplishments, talents, and interests during the course of his long life - 1706 to 1790 - earned him the title of «the first American.» One of 17 children, Benjamin worked in the shop of his father, a soap and candle maker, but this work didn't appeal to a boy who loved to read and study.

When he was 12, he was sent to help his half-brother James who had a printing shop. Here Benjamin read many books and practiced writing. In 1721, James began publishing a newspaper. Benjamin, using a pen name, secretly sent articles to James. When James was arrested for criticizing the British authorities, Benjamin courageously printed a quotation from a London newspaper in defense off freedom of speech and the press.

When Benjamin was 17, he quarreled with his brother and left Boston. He failed to find work in New York, so moved on to Philadelphia where he worked as an apprentice printer. Later he married and started his own printing shop. In 1729 he purchased his own paper, *The Pennsylvania Gazette*, and wrote many articles in this popular paper.

At the same time, Franklin involved himself in community projects, founded the first subscription library, and organized the first fire fighting and fire insurance companies. As an inventor, he looked for easier and better ways to do things. But he is especially famous for his experiments in the field of electricity and his discovery that electricity and natural lightning are the same. He also did pioneer work in the field of weather observation.

In 1757 he went to London as an agent for the colony of Pennsylvania, and later agent for Georgia, New Jersey, and Massachusetts. During there years abroad he worked hard to close the division between England and her American colonies. Although he thought he was a loyal Englishman, his ideas favoring American independence became stronger.

Returning to Philadelphia in 1775 at the start of the American Revolution, Franklin worked hard for the cause of independence. In 1776 he was appointed to the committee to help write the Declaration of Independence. Next he was sent to France to seek French aid for the American cause. He was well-known in France because his experiments had made him world-famous. Money and the French fleet were soon on their way to aid America.

In 1781, the British surrendered, and Franklin was sent to England to help negotiate the peace treaty between England and America. The treaty was signed in 1783, and Franklin returned to America two years later. In 1787, Franklin performed one last task for his country; he helped to write the Constitution of the United States of America. He died three years later, at the age of 84.

Post-activities:

1. Ask each group of students to write out 2-3 questions for each paragraph, then exchange with another group who will answer the questions.

2. Put the students un groups of three and give each group$50. Tell them that some of the sentences are true and some false. In the auction that is to follow they are going to have bid for sentence the aim being to buy only true sentence. Tell them each group has $50 for buying sentence. They may not spend more than $50 in the auction: The winners of the auction are the group with the most money left.

3. Check student's comprehension: Give them the stripes and ask them to arrange them in order according to the meaning. The students will check this activity by retelling in turn.

Ask T for true and F for false. Collect the true sentences.

1. F When he was 12 he worked in the shop of his father.
2. __ In 1721 James began publishing a newspaper.
3. __ Benjamin left Boston, when he was 27.
4. __ Later he started his own printing shop.
5. __ Benjamin famous for his experiments of diesel engine.
6. __ In 1757 he was appointed to the division between England and her American colonies.
7. __ In 1776 he was appointed to the committee to help write the Declaration of War.
8. __ He was well-known in France for his experiments in the field of electricity.
9. __ Franklin was sent to England to help negotiate the peace treaty between Scotland and and England to help negotiate the peace treaty between Scotland and England.
10. __ The treaty was signed in 1783 and he returned to America 2 years later.

1. Benjamin Franklin worked…
   a) in the shop
   b) at the University
   c) at the market
2. He began publishing …
   a) a magazine
   b) a journal
   c) a newspaper
3. As a writer he using…
   a) security name
   b) a pen name
   c) a full name
4. Benjamin failed to find work…
   a) in Osh

b) in London
c) in New York

5. He purchased his own paper…
   a) in 1729
   b) in 1985
   c) in 2005
6. In 1757 he went to London as…
   a) an engineer
   b) an spy
   c) an agent
7. His ideas favoring American Independence became…
   a) a stronger
   b) a true
   c) a force
8. Benjamin's experiments had made him…
   a) Well known
   b) World famous
   c) Unknown
9. In 1791 he was sent to …
   a) England
   b) Bishkek
   c) America
10. **He helped to write the Constitution of the …**
   d) Kirghiz Republic
   e) USSR
   f) USA

Fill in the boxes

1. He was called the _______ ________ .
2. _______ worked in the shop of his father.
3. He failed to find work in ___________ .
4. Benjamin ________ as an apprentice printer .
5. He is famous for his study of __________ .
6. In 1776, he helped to write the Declaration of _________ .
7. Franklin returned to America 2 years after negotiating the Peace Treaty between __________ and America .

Answer key: Benjamin, New York, First American, worked, electricity, England, Independence.

Cross – word game.

Who fills in the first?

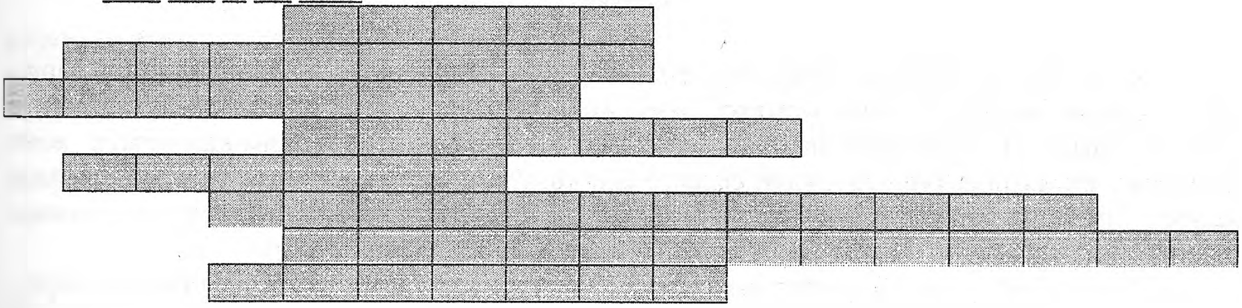

Key words: Educator worked, first, American, natural, electricity, Independence, England.

Опираясь на текстовый тест мы сделали следующий топик или мини топик. Этот тест охватывает краткое содержание текста, но составляя мини-текст по этому тесту можно добиться высокого качества обучения. Теперь мы предлагаем вам этот мини-текст.

1. Benjamin Franklin worked in the shop. He began publishing a newspaper. As a writer he is using a pen name. Benjamin failed to find work in New York. He purchased his own paper in 1729. In 1757 he win to London as an agent. His ideas favoring American Independence became stronger Benjamin's experiments hade made him world famous. In 1781 he was sent to England. He helped to write the Constitution of the USA.

Студенты могут самостоятельно делать пересказы или рассказывать текст. Мини текст отличается от самого текста по объему, но основной смысл текста остается. Студентам можно еще давать другой текст и они могут составить свой текстовой тест или мини текст к данному тесту.

Кроме этого, мы использовали несколько вариантов тестов, чтобы улучшить обучению текста и вообще иностранного языка. Один из них называется «заполняй таблицу». Здесь задаются предложения, среди предложений отсутствуют несколько предложений. В конце задается ключ к этому предложению. С помощью этого теста так называемого «заполняй таблицу» у студентов развивается мышление. Из этих трех тестов «кроссворд» отличается тем, что можно только найти слова по горизонтали. Это так просто кажется простым, по существу это сложно дается студентам. Для того, чтобы найти эти ключевые слова, они должны хорошо изучить текст. К этому тесту тоже дается ключ.

Если плодотворно используем всех видов текстового теста, то м обязательно добьемся успехов в своей трудной педагогической работе. У студентов тоже появится интерес к английскому языку.

Литература

1. Helen Prevost, Using texts in the class room Soros Foundation in Kyrgyzstan.
2. Иванов В.Г. Тексты для аудирования в 10 классе. ИЯШ, 5/83.
3. Ненко К.Г. Работа над стихами на уроках английского языка. ИЯШ, 1/87.
4. Стронин М.Ф. Нужно ли учить умению читать вслух на иностранном языке. ИЯШ, 3/86.

* * *

Ж. А. Аденов, Ж.М. Орозбаева, К.Т. Салиева, Б.М. Дыйканбаева

ЖаМУда «Химик» мугалимдерди даярдоодо селен, иод элементтерин терендетип окутуу

Ушул убакка чейинки жана учурдагы окуу материалдарын, план - программаларды карап көрсөк, мектепте жана жогорку окуу жайларында Д. И. Менделеевдин мезгилдик системасынын VI группасынын негизги подгруппасынын элементтери кычкылтек жана күкүрттүн мисалында түшүндүрүлүп селенге көп көңүл бурулбайт. Ал эми VII группасынын негизги подгруппасынын элементтерин окутканда хлор менен фтордун мисалында түшүндүрүлүп, йодко аз көңүл бурулат.

Азыркы мезгилде Жалалабат шаарында гезиттерде жазылган фактгарга таянсак акыркы үч жылда чоң адамдардан 729, жаш балдардан 6 мин. 510 богок оорусу менен ооругандар

катталган. Ал эми облус боюнча чоң адамдардын саны 19 миң 664 балдардын саны 72 миңге жетти.

Жогорудагы факторлор «йоддун жетишсиздигинен пайда болуучу оорулардын профилактикасы» жөнүндөгү Кыргыз Республикасынын закону чыккандан кийин жогорку окуу жайларында химия окуган адистер үчүн селен, йодду терендетип окутуу актуалдуу проблемалардын бири.

Макаланын максаты Түштүк регионунда йододефициттин алдын алуучу профилактикалык жумуштардын начар жүргүзүлгөндүгүнөн богок оорусу менен ооруган кишилердин санынын күндөн күнгө көбөйгөнүнөн селен, элементтери жана алардын мааниси жөнүндө терең билим берүү.

Жогорку окуу жайларында традициялык метод боюнча кычкылтек жана галогендер топчолору төмөндөгүдөй планда окутулат:

Кычкылтек топчосу.

1. Кычкылтек топчосунун элементтерине жалпы мүнөздөмө.
2. Кычкылтектин алынышы жана касиеттери. Озон. Колдонулушу.
3. Күкүрттүн жаратылышта кездешиши. Алынышы, касиеттери, колдонулушу.
4. Күкүрт кислотасы, алынышы, касиеттери, колдонулушу.
5. Селен. Теллур. Галлогендер.

1. Галлогендерге жалпы мүнөздөмө. Хлордун алынышы, касиеттери, колдонулушу жана жаратылышта кездешиши.
2. Хлордуу суутек. Туз кислотасы. Туз кислотасын алуу жана колдонулушу.
3. Фтор, бром жана йод. Алардын касиеттерин хлордун касиеттери менен салыштыруу.
4. Галогендер бирикмелери [1].
5. Студенттерге селен, йод жөнүндө билим берүүдө сабакка бир жума калганда поликлиникага, экскурсияга алып барып, эндокринолог врачтын кабыл алуусуна келген богок оорусу менен ооруган кишилерди көрсөтүп, богок оорусу жөнүндө макаласы бар газета, журналдарды, окуу китептеринин тизмесин берип, үйдөн өз алдынча окуп келүүгө тапшырма берилет. «Богок оорусу жөнүндө эмнелерди билесин», «Богок оорусу менен күрөшүү», «Кандай себептерге байланыштуу акыркы жылдары богок оорусу менен ооруган кишилердин саны көбөйдү» ж.б. темаларда студенттер менен диспут, тегерек стол өтөбүз. Сабакка келгенде студенттер профилактикалык жактан даяр, жана йод селен жетишпесе кандай оору келип чыгышы боюнча тийешелүү информацияларды билип келет.

Сабак төмөндөгүдөй суроолору бар анкеталарды студенттерге таратып берүүдөн башталат.

1 - суроо Богок оорусу эмнеден пайда болот?

2 - суроо Калкан бези деген эмне, кызматы кандай?

3 - суроо Кыргызстандагы йододефицит кимдер тарабынан,канчанчы жылдан баштап изилдене баштаган?

4 - суроо Организмдеги йодго болгон талапты рационго башка азык - заттарды киргизүү менен толуктаса болобу?

5 -суроо Селен элементинин жетишсиздиги да богокоорусунун келип чыгышына таасир этеби?

Анкетага кыскача жооп берүүгө 5-7 минута берилет. Андан кийин, мугалим анкетаны жыйнап алып, жогорудагы суроолорго берилген жоопторду студенттер менен ангемелешүү иретинде толуктоо менен селен жана йод элементтерине кенири токтолот.

Сабакка карата көрсөтмө куралдар богок менен ооруган кишилердин, Д.И.Менделеевдин элементтеринин мезгилдик системасы боюнча таблицасы, икроэлементтердин кишинин организминде кармалып жүрүшү жана алардын биологиялык

ролу боюнча таблицасы, йоддун физиологиялык суткалык керектелиши (микрограмм түрүндө) боюнча таблицасы, йоддун азык - заттарга кармалып жүрүшү боюнча таблицасы, йод эндемиясынын оорлугуна УЗИден берилген маалыматтар боюнча баа беруу таблицасы.

Окутуучу жогорудагы анкетада берилген суроолор боюнча ке□ири маалымат берет.

1 - жооп Богок оорусу - бул калкан безинин чоңоюшу. Себеби (90%) йод ефицити.

2 - жооп Йод калкан безинин гармонунун бир бөлүгү болуп эсептелет. Калкан бези 4 атом йодду карман жүргөн тироксинди (T_4) секреттейт. Перифериялык ткандарда тироксин үч атом йодду карман жүргөн биологиялык жактан бир кыйла активдуу трийодтиронинге (Тз) айланат. Организмге тамак - аш, суу менен киргенден кийин, йод калкан безине өтөт да гормон пайда кылуу үчүн колдонулат, йоддун жарымынан көбү (60%), организмден сийдик менен кошо чыгат.

3 - жооп Эндемикалык богок Кыргызстанда крайлык патология катарында, 1947 - жылга чейин изилденген эмес. 1947 - жылдан баштап, бул проблеманы изилдөө мамлекеттик мааниге ээ болду.

Эндемикалык богоктун өсүшүн, айлана – чөйрөдөгү йодат жана башка микроэлементтердин ролун эске алуу менен И.К. Ахунбаев бул проблемалардын актуалдуулугун далилдеди.[2]

Өткөн кылымдын 60 - жылдарындагы богок оорусуна каршы жүргүзүлгөн иш-чаралар калкан безинин оорулары менен күрөшүүдө чоң ийгиликтерди алып келди.

Республикалык богок менен ооругандардын саны орточо эсеп 1968 - жылы *6* %, 1980 - жылы 4,2 % түзгөн. СССРдин жоюлушу ошого байланыштуу өлкөдөгү экономикалык кризис кайрадан богок оорусунун өсүшүнө алып келди.

Азыркы биздин Республикадагы социалдык -экономикалык кырдаалда, йоддоо профилактикасынын универсалдык методу болуп, туздарды йоддоо саналат. Кыргызстанда туздарды йоддоочу бир нече цехтер бар, бирок бул продукция биздин жердин шартында аз йоддолгон болуп саналат. Бир килограмм тузга 25 миллиграмм калий йодиди туура келет. Бул концентрация жеңил йододефициттүү жерлерге туура келет. Кыргызстанга орто оор жана оор йододефицит мүнөздүү. Калий йодиди туруксуз зат. Ал күндүн нурунун, нымдын таасири астында тез эле учуп кетет. Йоддолгон туздарда йоодун сакталуу мөөнөтү үч ай.

Керектуу сандагы гармон пайда болуш үчүн керектүү сандагы йод организимге кирүү керек. Саламаттыкты сактоонун бүткүл дүйнөлүк уюму тарабынан төмөндөгүдөй йоддун суткалык дозасы сунуш кылынган. Окутуучу студенттерди таблица менен тааныштырат.

Кишилердин группасы	Йодду керектөө талабы, мкг/сутка
1 жашка чейинки балдар	50
2 жаштан 6 жашка чейинки балдар	90
7 жаштан 12 жашка чейинки балдар	120
Жаштар (12 жаштан чоң) жана чоң кишилер	150
Кош бойлуу жана бала эмизген аялдар	200
Улгайып калган кишилер	100

5-жооп. Организмдеги йодго болгон талапты рационго башка азык-заттарды киргизүү менен толуктаса болот. Таблицаны колдонуу менен түшүндүрүлөт [2].

Азык-заттар	100 грамм продуктыдагы йоддун мкг
Деңиз азык-заттары, кайрадан иштетилгенден кийин	5-400

Балык (чийки)	243
Балык (бышырылган)	74
Форель	3,5
Сүт азыктары	4-11
Эт	3
Жумуртка	10
Нан	6-9
Картошка	4
Аш-көк	6-15
Жер-жемиштер	1-10

6-жооп. Акыркы жылдары йод менен селендин биогеохимиялык жана метаболиялык аракеттенишүүсү өзгөчө кызыгууну пайда кылат. Эндемикалык богоктун профилактикасын селендин жетишпеген фонунда, бир эле йодду кошуу менен жүргүзүүгө болбойт. Бул учурда селендин дефицити 5 - деййодиазанын синтезинин төмөндөшүнө жана йоддун коррекциясына алын келет.

Селен, йоддун маанисин студенттер менен бирдикте талкуулагандан кийин, студенттерде бул элементтерге болгон кызыгуу пайда болот. Окутуучу андан кийин селен, йод элементтеринин атомунун түзүлүшү, алынышы, касиеттери, жаратылышта кездешиши, колдонулушу жөнүндөгү суроолорго токтолот.

Адабияттар

1. Ходаков Ю.В., Эпштейн Д.А., Глориозов П.А. Преподавание неорганической химии в средней школе, М., Просвешение ,1975.
2. Матыев Э.С., Аденов Ж.А., Касымова С.С., Карпачев Б.М., Менг С.В. Роль химических элементов и их соединения в экологии, биологии и медицине. Бишкек. Издательство «Технология», 2002.
3. Гулнур Омарбек кызы. Боюнду соргон богок. Фергана республикалык гезит, №67, 16-февраль, 2003.
4. Н.Л.Глинка Общая химия. Л., Высшая школа, 1988.

* * *

Б.М. Турдубаева, Н.С. Жолдошалиева, А.А. Темирова

Окутуунун учурдагы технологияларын колдонуунун айрым ыкмалары

С.Е.Повлюченканын изилдөөсү боюнча окутуунун учурдагы технологияларынын ар биринин төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрү болууга тийиш.

- Иштин жыйынтыгын алдын-ала билүүнү камсыз кылуучу диагностикалык максаттын болушу.

- Коюлган максаттан жыйынтыкка карай педагогикалык аракеттин кезеги менен аткарылышы (алгоритм).

- Адекваттык максатта билим деңгээлди текшерүү системасынын болушу.

- Окутуунун жетишкендигинин абалы, жыйынтыктын алынышы.

Жогорудагы белгилер ишке ашканда гана окутуунун технологиясы максатына жетет. Эгерде ушул белгилердин бирөө эле жетишпесе окутууда кандайдыр бир технология иштелип чыкпай эле, технологияга жакын окутуунун методикасы пайда болот.

Окутуунун технологиялары төмөндөгүдөй классификацияланат:
(Селевко Г.К.)

- **Колдонуу деңгээли боюнча**: жалпы педагогикалык, жеке методикалык (предметтик), локалдуу (модулдук).

- **Уюштуруу формасы боюнча**: окутуунун коллективдүү түрү, группалык түрү, шериги менен окутуу, жекече окутуу, дифференциялдык окутуу.

- **Методдордун басымдуулук кылышы боюнча**: программалык окутуу, модулдук окутуу, таяныч схемалык конспектини пайдаланып окутуу, оюндук окутуу, проблемалык, чыгармачыл окутуу.

- **Окутуучу менен окуучунун ортосундагы мамилелери боюнча:**

Педагогикалык кызматташтык технологиясы, инсандык ориентацияга негизделген технологиялар, адамды калыптандыруучу педагогикалык технологиялар.

- **Традициялык окутууну модернизациялоочу багыты боюнча**: мамилени демократиялаштыруу, гумандаштыруунун негизинде, окуучулардын аракетин интенсивдештирүүнүн жана активизациялоонун негизинде, башкаруу жана уюштуруунун натыйжалуулугунун негизинде, материалды методикалык жана дидактикалык жактан реконструкциялоо боюнча, альтернативдүү жана авторлордун мектебинин технологиясынын бүтүндүгүн сактагандыгы боюнча ж.б. Учурдагы окутуунун технологияларынын көбү окуу материалдарын репродуктивдүү кабыл алууга негизделген.

Педагогикалык процедуранын алгоритми мугалимдин жана окуучунун чыгармачылыгына дал келбейт. Чындап караганда оюн технологиясы, проблемалык окутуу, өнүктүрүп окутуу, педагогикалык чеберчилик технологиясы, коллективдүү окутуу, кызматташып окутуу ж.б. технология деп аталганы менен, окутуунун жалпы технологиясына кирбейт, алар автордук технологиялар.

В.П. Беспальконун оюу боюнча окутуунун технологияларынын барын колдоно албайбыз. Окуу-тарбиялык процессти ишке ашыруу үчүн мугалим жаңы технологиялардын көбүн билүү керек же бир технологиянын жактоочусу болуп, аны ишке ашырууга киришүүсү абзел.

Окутуучулардын ар бири ар кайсыл технологияны ар башка колдонушат да, алгын жыйынтыктары да түрдүүчө болот. Демек, окутуу технологиясын тандоо жеке инсандын касиетине, окуучулар менен окутуучулардын жөндөмдүүлүгүнө жараша болот.

Г. К. Селевко кыркка жакын окутуунун технологияларын топтоштуруп жазган. Алар азыр учурдагы сабактарга колдонулуп жатат жана билим берүүчүлөр өнүктүрүүчүлүк мүмкүнчүлүгү ачылган.

Учурда төгөрөгү төп келген, окуу процессинин бардык талаптарын ишке ашырган, окуучулардын билим деңгээлин жана окутуунун сапатын көтөргөн жалгыз окутуунун технологиясы жок.

Ошондой болсо дагы азыркы учурда мурдагы шаблон менен өткөрүлгөн традициялык сабактан жадаган окуучу, окутуучулар үчүн окутуунун жаңы технологиялары сунуш кылынып жатат. Алардын биз колдонгон айрым түрлөрүнө токтоло кетели.

Чакан тайпаларда иштөө технологиясы.

Кийинки учурларда мугалимдер сабакта өз алдынча иштөөнү уюштуруу максатында окуучулардын чакан тайпада иштөө аракеттерин колдонуп жүрүшөт. Чакан тайпада иштөө - интерактивдүү методду колдонуунун негизги ыкмасы. Бул ыкма окуу же турмуштук проблемаларды чечүүдө же татаал маселелердин үстүндө иштөөдө пайдаланылат. Чакан тайпанын иши жалпы группанын астында презентацияланат. Чакан

тайпада 4-6 адам болот жана курамы дайыма өзгөртүлүп турат. Чакан тайпанын ар бир мүчөсү өзүнө ылайык кызматтарды аткарышат. Мисалы: Лидер идеянын генератору, спикер хронометрист, иллюстратор (жасалгалоочу), сынчы, аналитик, секретарь(жазгыч) ж.б.

Чакан тайпага бөлүү түрдүү ыкмалар менен жүргүзүлөт: (санатып, туулган айлары боюнча, окуучу сүйгөн түсү боюнча, кыркылган сүрөттү бириктирүү боюнча, таратылган математикалык формулалардын окшоштуктары боюнча,оюн түрүндө) ж.б. Демек, чакан тайпаны түзүү – өзүнчө бир искусствону, чеберчиликти талап кылат. Чакан тайпада иштөө технологиясында окутуучу төмөндөгүдөй уюштуруучулук милдеттерди чечсе болот:

1.Чакан тайпанын курамын түзөт. Окуучулар шериги менен иштегенде пикир алмашып, бири бирине жардам берүүсү керек. Окутуучу чакан тайпа түзгөндө ошол тайпанын ичиндеги окуучулардын жетишүүсү түрдүү деңгээлде болуп, бири бирине пайдалуу карым – катнаш түзүлүшүн карайт. Ал эми бирдей өздөшүү деңгээлиндеги окуучулар бир группада болбосо, тапшырмалар дифференцияланып берилет. Эгер группанын саны көп болсо, начар өздөштүргөн окуучу көлөкөдө калышы мүмкүн.

2.Чакан тайпаларга так, даана тапшырмалар берилүүгө тийиш. Анын үчүн атайын даярдалган дидактикалык материалдар пайдаланылат. Бул тапшырмалардын максаты группанын ишин башкаруу. Эреже боюнча тайпага толук өз алдынчалуулук берилет. Мугалим жардам берүүчү гана ролду ойнойт.

3.Окутуучу тапшырмаларды иштеп чыгып жатканда тайпадагы ар бир партнердун аракетин, мүнөзүн ойлонуштуруу керек. Өзгөчө, проблемалык мүнөздөгү тапшырмалар пайдалуу. Ошондой тапшырмалар ар бир окуучунун интелектуалдык деңгээлин көтөрөт, жалпы окуучулар үчүн талкуунун предмети пайда болот, талаш тартыш келип чыгат, бири бирине далилдөө, жокко чыгаруу аракеттери болот. Группалык иште аудиторияда уу-дуу көп болот. Чакан тайпанын ичинде түрдүү пикир алмашуу болуп, иштөө мезгилинде ошончолук кызыгууну пайда кылат. Иштеп жаткандагы уу-дуу чегинен ашып кетпеси үчүн, окутуучу аларды башкарып турат.

4.Чакан тайпада иштөөдө убакыт пландаштырылат да, запастык варианттары ойлонуштурулат. Бир эле тапшырмага көп убакыт кетип калбоосу эске алынат.

5.Чакан тайпада иштөөнүн тартиби иштелип чыгат. Окуучуларга иштөөнүн алгоритми берилет. Иштөөнүн алгоритминде окуучулардын ишинин катарлулугу жана көлөмү белгиленет. Кээде, окуучулар аудиториянын бир жагынан экинчи жагына, бир орундан экинчисине өтүүгө туура келет. Бир тапшырма экинчисине алмашканда дагы иштөө учурлары, ордулары өзгөрүүсү мүмкүн.

6.Тайпаларда иштөөдө иштеп жаткан орун, аудиториянын жасалгаланышы, негизги ролду ойнойт. Отургучтар така түрүндө, уй мүйүз тартып, топ топ болуп коюлат. Окуучулар бири бирин көрүп, пикир алыша тургандай денгээлде уюштурулушу абзел.

7.Бул технологияны колдонууну эсепке алуу, текшерүү системасы иштелип чыгат. Тайпаларда иштөө жөнөкөй окутууга караганда көп эмгекти талап кылгандыктан, окутуунун формаларынын көпчүлүгүн пайдаланууга болбойт. Бир күндө эки сабак жетиштүү. Бул сабак окуп үйрөнүлүүчү материалдын өзгөчөлүгүнө, аудиториянын даярдыгына жараша болот.Чакан тайпанын иштөөдө биз төмөнкү методдорду тандап алдык.

Окуучулардын идеяларын чогултуу методорунан мээ чабуулу, карточкалык чабуул, группалык чабуул, 6* 3* 5* методу, информациялык банк, ж.б. кирет.

Ал эми чогултулган идеяларды талкулоодо объективдүү аппоненттер методу, SPAN – методу, рейтинг, светофор, эссе жазуу ж.б.

Окутуунун имитациялык (моделдик) технологиясы.

Бул окутуунун технологиясы оюн - сабактарды өткөрүү менен мүнөздөлөт. Группалык окутуунун бул түрүндө катышуучулар өзгөчө «сценарий» менен өткөрүлүп,социалдык аспекте моделдешет.

Оюн ситуациясында оюнчулар жалгыздап иштей алышпайт, топ болуп, чогуу иштешет. Оюндун жүрүшүндө катышуучулар кандайдыр бир ролду аткарышат.

Имитациялык оюндар-окуу аракетин активдештирүүнүн күчтүү стимулятору. Качан гана ар бир катышуучу активдүү болгондо, бири бири менен иштөөнү туура пландаштырганда, ошондой эле, окутуучу менен байланышын чыңдаганда сабак максатына жетет.

Бул технология ***ролдук*** жана ***иштиктүү*** оюндар болуп бөлүнөт. Аталган оюндар окуучулардын теориялык билимин практикада колдонушу менен байланыштырылат.(В.С.Конюшконун классификациясы).

Оюн сабактарды өткөрүп жаткан мезгилде чарчоо, конфиликтик кырдаал, убакыттын жетишсиздигинен кандайдыр бир чечимдерди кабыл алуу, информациянын толук эмес болушу, оюндун катышуучуларынын арасында карама каршы аракеттердин болушу уюштуруунун так эместигин жаратат.

Таанып билүүчү-дидактикалык оюндарда жалаң эле эс алдыручу, алаксытуучу материалдар болбостон, катышуучулардын деңгээлин жогорулатуучу жаңы билим да болот. Дидактикалык оюндарга викториналар, ребустар, кроссвордор, табышмактар, ж.б. кирет. Дидактикалык оюндар менен сабактагы ролдук оюндар айырмаланышат.

Ролдук оюндарда–катышуучулар кандайдыр бир ролдорду аткарышат. Окутуучу мурдатан ролдорду даярдап, окуучуларга үйрөтөт, атайын даярдыктардан өткөрөт.

Ролдорду аткаруунун төмөндөгүдөй түрлөрү бар:

1. Адабияттардагы каармандардын ролун аткаруу (инсценировка).
2. Жаныбарлардын ролун аткаруу.
3. Админстрациянын кызматкерлеринин ролун аткаруу.
4. Кандайдыр бир проблеманы чечүү үчүн чогулган комиссиянын ролун аткаруу.
5. Атайын сценарий менен түзүлгөн оюндардагы ролдорду аткаруу .
6. Ата энесинин балдарга жасалган мамилелери боюнча ролдорду аткаруу.
7. Жаратылышка жырткычтык менен мамиле жасаган броконьерлердин ролун аткаруу ж.б.

Иштиктүү оюндар - предметтик жана социалдык мазмундагы же профессионалдык, саясий, техникалык ж.б. түрдө болот. Иштиктүү оюндардын шартында жаңы билимди өздөштүрүү келечектеги кесиптик аракетке жараша жыйналат. Окутуу бирдиктүү, коллективдүү мүнөзгө ээ.

Иштиктүү оюндар үч этапта өткөрүлөт:

Биринчи этапта оюндун максаты аныкталып, алгачкы информация берилет. Бул этапта катышуучулар өзүнүн проблемаларын так, даана түшүүнүсү керек жана коюлган проблема максатка туура келүүсү абзел. Окутуучу чыгармачыл группаны түзөт. Ар бир катышуучу өз демилгеси менен проблемаларды тандап, өзү чечүүгө жетишүүсү керек.

Экинчи этапта чакан тайпаларда катышуучулар өз алдынча иштешет. Коюлган проблемаларды чечүүгө киришүүдө катышуучулар толук билимге ээ болушпайт. Окутуучунун жардамында проблеманы терең түшүнүп, ык машыгуулары пайда болуп, ситуацияларды анализдеп, жөндөмдүүлүгү артат. Чакан тайпаларда талкууга катышкан окуучулар өзүнүн жеке көз карашын, позициясын айта ала тургандай болуусу талапка ылайык.

Үчүнчү этапта - группалар арасындагы талкуу менен башталат. Ар бир тайпа өзүлөрүнүн аткарган тапшырмаларынын варианттарын айтышат. Калган тайпалардын окуучулары оппонент катары аларга суроолорду берип, сын көз менен карашат же кубатташат.

Иштиктүү оюндарды өткөрүп жатканда көбүнчө дидактикалык оюндар колдонулат. М: «Керемет талаасы», «Билгичтердин конкурсу», «Интелектуалдык морофон» жана предметтик-мазмундук моделдер «Саякат оюну», «Жомок түзүү» ж.б.

Учурдун талабы болгон интерактивдүү методдорду сабакка пайдалануу жогорудагы окутуунун технологияларында ишке ашып, өздөштүрүүнүн чегине жетет. Жогорку окуу жайларында жана мектептерде айтылган окутуунун технологияларын пайдалануу колдоого алынууда.

Адабияттар

1. Журнал «Биология в школе».
2. Конющко В.С. Как подготовить урок биологии. М., 1988.
3. Конюшко В.С., Повлюченко С.Е., Чубаро С.В. Методика обучения биологии . Мн., 2004.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М., 1998.
5. Турдубаева Б.М. ж.б. Биологиялык жана экологиялык билимдерди өнүктүрүүнүн жолдору. Жалалабат, 2002.

* * *

К.М. Ураимов, А.Э. Төрөбекова

Элдик салттар кыргыз тили сабагында
(Өзбек мектептеринде кыргыз тилин окутуу)

«Сен канча тил билсең, ошончо адамсың» деп айтылган сөздүн мааниси канчалык деңгээлде орундуу жана өз учурунда айтылган сөз экендигине ынанбай кое албайсың. Анткени мамлекетибизде жашап жаткан көп улуттун өкүлдөрү бүгүнкү күндө кыргыз тилин да үйрөнүүгө астейдил аракет кыла баштаган учуру. Мамлекетибиздин тили кыргыз тили болсо да ырасмий тил катары орус тилине да статус берилди. Бул тил илимий тилде блингвизм деген термин менен колдонулуп жүрөт. Ал эми өзбек мектептеринде да кыргыз тили окутула баштаганына он жылдан ашык убакыт өттү. Ушул мезгилге чейин өзбек мектептеринде кыргыз тилди окутуу жумуштары бир топ жолго коюла баштады десек болот. Мугалимдер үчүн атайын колдонмолор, окуу китептери жок эсепте болсо да, ийгиликтер жаралып келүүдө. Кыргыз тили боюнча өзбек мектептеринин арасында областтык, республикалык олимпиадага чейин катышып байгелүү орундарга ээ болуп кайткандардын сабы арбып баратканы бизди кубандырбай койбойт. Азыркы күндө орус жана кыргыз тилинде окутулган мектептерде кыргыз тилинен берип жаткан кесиптештердин өтө көп «тер төгүшүнө» туура келип жатат. Чындыгында да ошондой. Учур талабына ылайык улам жаңы усулдардын негизинде сабак өтүү, балдарды тил үйрөнүү өнөрүнө жетелөө, кызыктыруу эң орчундуу, актуалдуу маселелерден болуп келе жатат. Изденүү менен окуучуларга тил үйрөтүү максатын көздөп, салттык эмес сабактын формасында сабакка элдик каада-салттарды колдонуу менен элдик педагогиканын

тарбиялык маанызын камтыган сабактын бир формасын тартуу кыла кетүүнү туура таптык (өзбек мектептеринде).

I. **Сабактын темасы:** Татаал баяндооч.

II. **Сабактын максаты:**

А). Окуучуларга баяндоочтун түзүлүшү жана татаал баяндооч жөнүндө түшүнүк берүү.

Б). Сүйлөө речин өстүрүү, өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүгүн арттыруу.

В). Жаратылышты коргоого тарбиялоо.

III. **Сабактын жабдылышы:**

Түстүү плакат, оюн үчүн карточкалар ж.б.

IV. **Сабактын предмет аралык байланышы:**

Орус тили, өзбек тили, музыка, география.

V. **Сабактын түрү:**

Сабак-шерине.

VI. **Сабактын усулу:**

Индукция-дедукция,көрсөтмөлүүлүк, аңгемелешүү.

VII. **Сабактын жүрүшү:**

А). Уюштуруу.

- Ассалоом алейкум !
- Алейкум ассалоом !
- Арбаңыз балдар, бүгүн биз жайлоого келдик.
- Карагылачы кандай кооз ээ ?

1-окуучу. Айткылачы, азыр кайсыл мезгил ?

2-окуучу. Жаз мезгили.

3-окуучу. Анда жаз мезгили жөнүндө ырдабайлыкпы ?

Байчечекей.

Жашыл жазда көк көлгө,
Жамгыр төгүп өткөндө.
Байчечекей гүл ачат,
Бажырайып көктөмдө. } 2 жолу
(ыр кесе сунулат).

Ыр кесе, алтын шакек, шакек салмай, жоолук таштамай, ак чөлмөк сыяктуу атадан балага калып салтка айланып илгертен келе жаткан элдик мурастарыбыз бар. Анда элдин достугу, ынтымагы, кайрымдуулугу, айкөлдүгү сыяктуу март берешендигисыяктуу сапаттары негизги орунда туруп, чоңго да кичинеге да бирдей тарбиялык таасир берген. Мына ошолордун ичинен шеринеде уюштурулчу ыр кесени колго алсак деп окуучуларга ыр кесени сунам.

Ыр кесе демекчи, ал чыны болуп ага жаңы ачыган бээнин сүтүнөн даярдалган кымыздан толтуруп куюп коюшкан. Анан аны колуна алган киши кымыздан ооз тийип өзүнүн колунан келген өнөрүн көрсөтүп берген. Анте албаса тамашалап мөөрөтүшкөн, уяткарышкан. Ошондуктан жок дегенде макал-ылакап, жаңылмач айтып бериши керек болгон.

4-ок. Кылкылдатып ичип койгондон көрө, шаңкылдатып табышмак, макалдар айтышкан жакшы эмеспи ?

1-ок. Тептим тереке чыктым, бул эмне?

2-ок. Төө минип эчкиге жашынба.

3-ок. Эки кара күрөгү бар,

Суудан коркпос жүрөгү бар.
Меңсиз ак, кулагы сак.

4-ок. Адеби жок жигит, жүгөнү жок атка окшойт.

5-ок. Ортосунда тоосу бар,
Баш жагында «О»су бар,
Кыйын болсоң таап ал,
Татынакай кайсыл шаар.

6-ок. Эмгексиз бакыт , тузу жок тамактай.

7-ок. Кып-кызыл алма кыйын болсоң карма.

8-ок. Бекерчиден безе кач. ж.б.у.с.

Б). Үй тапшырманы суроо.

Муг. -Кана эми тойго баралы. (тосуп чыгып) чачала чачам.
-Мына силер чачалалар алдыңар, алар кангдай экен?
-Алма. –Баяндооч деп эмнени айтабыз?
-Боорсок. –Жөнөкөй баяндооч деген эмне?
-Печенье. –Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү кайсылар?
-Момпосуй. –Сүйлөмдөн баяндоочту тап.
-Алмурут. –Жөнөкөй баяндоочко мисал келтир.
-Кулпунай. –Кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү тап.
Ата, келди, чоң эне, окуду, чуркап жүрөт, ойнйп жатат.

Муг. –Эми кайтасыңарбы? Мейли анда жакшы баргыла.

1-ок. Балдар, балдар ушул үйдүн ээсине бата берип койсок.

«Бата берүү элибизде салтка айланган көрүнүш. Ар дайым адамдын ишини илгери жүрүшүнө тилек билдирилген. Мунун тескерисинче болгон учурлары да кездешет. Ак бата эң жакшы ниетте (айтылган) берилген бата»

2-ок. Манас, Курманбек аталарыбыздын арбагы колдосун!

«Бата»

«Жаш өлбөсүн, жамандык көрбөсүн, карыларыбызга ынсап, жаштарыбызга ыйманберсин. Тапкан-тутканыңа береке берсин, үйүңө ырыскы, бакыт кушу кошо келсин. Ойлогон ой-максатын ишке ашсын. Эл тынч болуп, байлыгың да ашып ташсын!»

В). Өбөлгө түзүү.

Эми тигил үйгө жеткенче ырдап баралы.

Биз <u>келдик</u>, <u>ойноп келдик</u>.
Ала-Тоонун койнуна.
Ыр <u>ырдадык</u>, <u>кирип келдик.</u>
Жаңы үйгө оюнга.

Г). Үй ачылат.

-Иий... Бул сүйлөмдө баяндооч эки сөздөн турат да?
-Мен билем бул... Жоок, муну агайдан сурайлычы.

Муг. Бул сөздөр татаал. Силер эстегилечи, жөнөкөй сүйлөмдөр канча сөздөн турчу эле?

Ок. -Бир сөздөн.

Муг. –Ал эми бул сөз эки сөздөн туруп жатат, демек бул эми
татаал баяндооч болуп калды.
-Эмесе балдар бүгүнкү числону жазгыла. Күнгө кайсыл күн?

Ок. Ишемби. Отуз биринчи март.

Жаңы тема. Татаал баяндооч.

Кыргыз үйдүн эшиги ачылып андан кезектеги жазуу окулат. **«Жаңы тема»** анда жаңы тема башталат да окуурмандар ал үйдө кайнап жаткан сүмөлөктүн үстүңн чыгат. Бул жерде сөзсүз сүмөлөк жана анын мааниси жөнүндө токтоло кетүү керек. Сүмөлөк элибиздин мурунтан эле бышырып келе жаткан тамактарынын бири. Ал жөнүндө көптөгөн уламыштар, учкул сөздөр бар. Сүмөлөктү кандайдыр бир жакшы тилек менен кайнатышкан. Аны тилегин, өз арзуусун айтып анан аралаштырган. Кимде-ким таң атканча уктабай аралаштырып, астейдил карап бышырса ошол адамдын тилеги орундалат жана ал бактылуу болот дешкен.

1-ок. –Ийй балдар бул үйдө сүмөлөк бышып жаткан тубайбы?
-Бул сүмөлөгүбүз татаал баяндооч деп аталат.
2-ок. –Мен да татаал баяндооч менен болоюнчу?
-Татаал баяндооч мени чакырып жатат окшойт.
3-ок. –Саламатсыңбы татаал баяндооч?
4-ок. - Татаал баяндоочту мен да табайынчы.
5-ок. - Татаал баяндоочко жолугайынчы.
6-ок. –Мен да ооз тиейинчи.
7-ок. –Сактыкта кордук жок, мен да барып көрөйүнчү.
8-ок. - Татаал баяндооч менен коштошоюнчу.
-Карагылачы мынча көп көпөлөктөр. Жүргүлө карайбыз. Мына мен кармадым.
1-көп. - Татаал баяндоочтун суроолору.
2-көп. –Муздак булак агып турат.(сүйлөмдү талда).
3-көп. - татаал баяндооч деген эмне?
4-көп. –Жөнөкөй баяндоочтун татаал баяндоочтон айырмачылыгы?
5-көп. –Жаз-жарыш, күз-күрөш. Деген макалдын маанисин чечмелеп бер.
6-көп. - татаал баяндоочту тап.
Көпөлөктөр топ-топ болуп учуп жүрүшөт.

VIII. Бышыктоо: -Мына балдар эми бери карагыла. Биз эмне деген тема өттүк?
-Ал кандай суроолорго жооп берет экен?
-Сүйлөмдөрдү талдадыңар ээ?
-Эми мына бул сөздөргө сүйлөм түзсөңөр, ал үчүн
доскага да иштейбиз.

1. Күлүп жатат. Айгүл күлүп жатат.
2. Жалалабат. ________________
3. Он экиде. ________________
4. Аябай кооз. ________________
5. Сен болсоң. ________________

-Демек силер байкадыңарбы мурда кыймыл-аракетти билдирген сөздөр бирөөле болсо, эми эки сөздөн туруп жатат ээ балдар?

IX. Үйгө тапшырма:
-Үйдөн 345-көнүгүүнү үлгүдөгүдөй аткарып келесиңер.
X. Баалоо:
«5» баллдык системада.
Аягында темага байланышкан боз үйлөрдүн көрүнүшүн схема түрүндө беребиз.

Татаал баяндооч үчүн тиркеме.

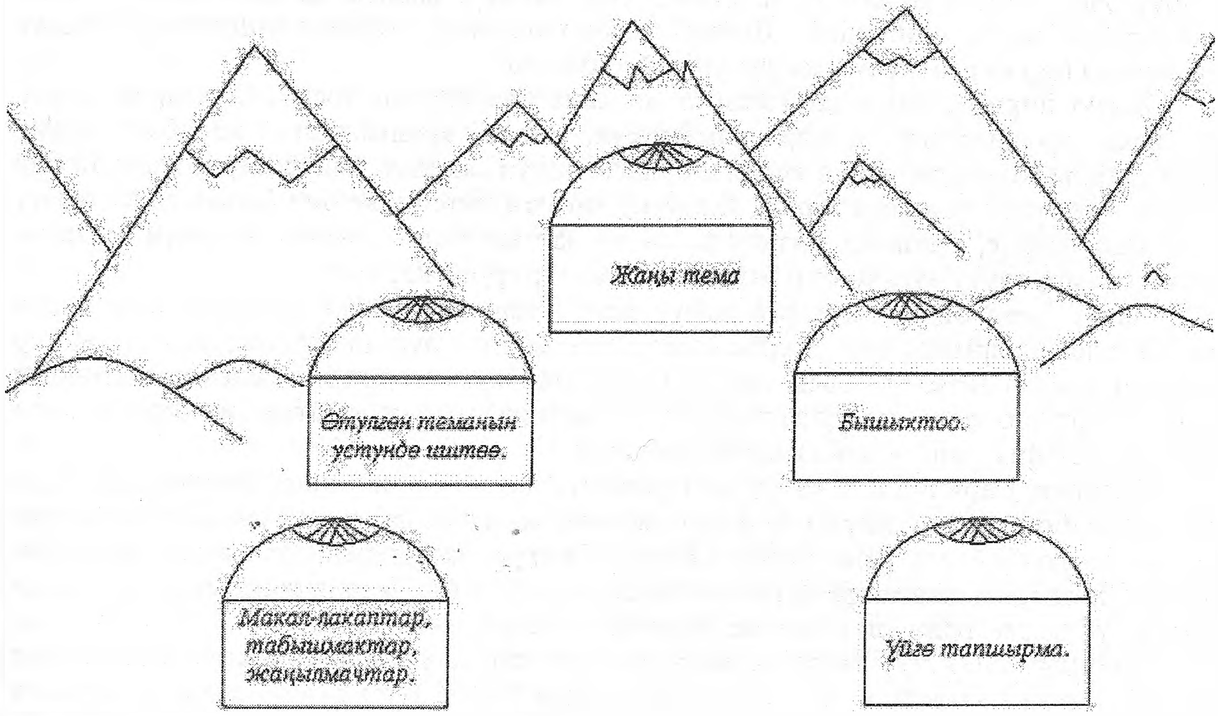

Адабияттар

1. С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. Кыргыз тилинин грамматикасы. Ф., Мектеп, 1982, I бөлүм, 171 б.
2. Ч. К. Дыйканова, Л.С. Сулайманова, Э.Т. Төлөкова. Кыргыз тилин үйрөнөбүз. Б., 1997, 160 б.
3. Ж. Мураталиева. Морфологияны синтаксистин негизинде окутуу. Б., 2003, 42-б.
4. Б. Өмүралиев. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. Ф., Мектеп, 1991.

* * *

И. Абдувалиев

Орхон-Енисей жазууларынын жазылышы жана тыбыштык түзүлүшү жөнүндө

Орхон-Енисей жазуулары деп аталган байыркы түрк жазуусу биздин эранын биринчи миңжылдык доорундагы түрк урууларынын (элдеринин) маданиятынын туу чокусу катары эсептелүүгө тийиш. Анткени, адамзаттын узак тарых өсүп-өнүгүшүндө жазуунун пайда болушунун өзү эле сөзсүз түрдө анын маданиятынын кандайдыр деңгээл бийиктик көрсөткүчү катары болгондугу белгилүү.

Улам жаңы эмгек куралдарын жаратып, өзүнүн коомдук турмушунун жогору көтөрүлүшүнө жетишип, көркүнө чыгар тиричилик-шартты түзүп алып, бири-бири

менен тынымсыз пикир алышууларды жүргүзүп, жашоо-тиричилигинин деңгээлин көтөрүү эчен кылымдардан бери адамзаттын негизги жалпы максаты болуп келет. Адамзаттын мына ушундай бийик максаттарынын орундалышынын, жүзөгө ашышынын бир көрсөткүчү - жазуунун пайда болушу.

Жазуу пикир алышуудагы мезгилдик жана узак аралык тоскоолдуктарды жоюп, бир нече муундардын пикир алышуусун, алыс аралыктарга карабай пикир алышууларды жөнгө салуунун негизги булагы болуп саналат. Ушул жерде мындай бир нерсени эске тутуп коюубуз зарыл. Жазууну кагазга, териге же бир башка затка жазуу менен таш бетине, башкача айтканда, катуу заттын бетине жазуу экөөнүн айырмабаркын баамга тутуу өзүнчө бир башкача ой жүгүртүүнү жаратат.

Кагаз, тери өңдүү заттарга жазуу менен таш бетине, катуу затка жазгандын асман-жердей айырмасы бар. Эгерде кагаз, тери сыяктуу буюмдарга жазууда кайсы бир зат менен, тактап айтканда боёк, сыр же башка бир жукма суюк зат менен из калтырып эле жаза турган болсок, катуу заттардын, мисалы жыгачтын, таштын бетине жазганда андай из калтырып жазуу пайдасыз болуп калат.

Анткени, биринчиден, катуу заттарды бүктөп же ороп кичирейтип сактап алып жүрүүгө болбойт. Алар ошол канча көлөм текст жазылса да ошол турпатында, атүгүл ордунан козголбой эле кала берет. Ошол себептүү, экинчиден, ар кандай суюк зат менен из калтырып жазганда жаратылыштын өзүндө жата берип, жамгыр, кар, шамал сыяктуу кубулуштардан улам бат эле жуулуп, жоголуп, өчүп да калат.

Ошондуктан, катуу заттарга жазууда өчүп калбас үчүн сөзсүз түрдө анын бетин оюп жазуу талап кылынат. Жыгач өңдүү заттын бетин курч буюм менен оюп тамга түшүрүүнү оңой эле элестетсек болот. Ал эми таштын бетин оюп тамгаларды түшүрүү кагаз, тери же бир башка затка из калтырып жазганга караганда канчалык кыйын, канчалык машакат жумуш экени өзүнөн-өзү белгилүү. Ташты оюу үчүн албетте андан да катуу зат, башкача айтканда, темир, болот, чоюн сыяктуу заттардан жасалган куралдардын болушу талап кылынат.

Байыркы түрк жазууларынын бир нече жүзжылдыктар бою унутулуп, аларды XVII кылымдын 20-жылдарынан бери карай гана батыш европалыктар таап чыгып, бирок эч ким окуй албагандыктан сырдуу деп аталып, сызылыштарын, сүрөттөрүн түшүрүп алып, атластарды жарыялап жүрүп олтуруп, XIX кылымдын аягында тамга белгилеринин ачкычын таап чыгышкан. Пайдаланган элдин өзү тарабынан да ошого чейин эч ким окуй алган эмес. Ошентип, бүтүндөй жазуунун өзү да элдин эсинде сактала бербей унут болгондуктан, аны жазган жазуу куралдарынын да кандай болгондугу, эмне деп аталгандыгы бизге, азыркы заманга белгилүү боло бербей келет.

Орхон-Енисей жазуулары менен жазылган эстеликтердин дээрлик бардыгынын таш бетине оюлуп, чегилип жазылгандыгы ошол оюу, чегүү өнөрүнүн мыкты куралдарынын болгондугун айгинелеп турат. Болжолу, темирдин кандайдыр мыкты сугарылган үлгүлөрүнөн сапаттуу жасалган атайын *ушку* өңдүү жазуу куралы пайдаланылган деп айтууга негиз бар. К. К. Юдахин муну «сверло, пнрка; шило для прокалывания дыр в **уук**'е (*см.* **уук** 1)»; **үшкү баш** «голова шилом, клином (*в форме редьки хвостом вниз*)»[1], деп которгон. Бул жерде *ушкунун* азыркысы тууралуу түшүнүк алып жатабыз, ал эми байыркы замандардагы, айталы мындан миң жыл, бир жарым миң жыл мурдагы *ушку* кандай болгондугу тууралуу азырынча даректүү кабар жок. Ал эми *ушку* өтө байыркы сөз, анткени, анын уңгусун монгол тилдеринен жолуктурууга болот: монг. *үзэг* «перо»[2], калм. *үзг* «буква; перо (*для письма*)»[3].

---

[1] Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. –М., 1965. 827-б.

[2] Орос-монгол толь. –Улаанбаатар, 1982. 441-б.

Катуу заттардын бетине илгери атайын *кылооч* менен жазышканы да белгилүү. Андан тышкары ар кандай темир буюмдардын сыныктарынын учтуу кырлары менен таш бетин койгулап отуруп, тамганы оюп түшүрүүгө боло турганын адамзат тарыхы жакшы билет.

Анан дагы, жазганда сөздөрдү каз-катар тизип, баарын бирдей кураштыруу жана бир да тамгасын калтырбай бардыгын өз-өз орду менен туура түшүрүү зарыл болот. Мына ушундай деңгээлде жазгандын өзү үчүн канча жылдык тажырыйба менен канча жылдык жөндөмдүн керек экенин элестетүү кыйын. Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин тушунда аны пайдаланган түрк калктарында расмий болсо да, расмий эмес болсо да окутуу, билим берүү, сабат ачуу ишмердүүлүктөрүнүн болгондугу тууралуу эч бир даректүү кабарларды жолуктура албадык. Археологиялык казуулардан деле кайсы бир жерлерден жазуу үчүн пайдаланылган деп далилденген буюмдун бар экени алигече белгисиз.

Бирок, жогоруда биз белгилегендей, байыркы түрктөрдө *үшкү, кылооч* сыяктуу таш бетин оюп тамга түшүрөр атайын куралдары болбосо, Күлтегин эстелиги, Күлүчор эстелиги, Билге каган эстелиги, Сужи эстелиги өңдүү толгон-токой жазуулардын абдан мыкты чегилип жана сабаттуу болуп жазылып, биздин күндөргө чейин окулуш жойбурларын жоготпой сакталып келиши күмөн болчу.

Демек, ар кайсы окумуштуулардын эмгектеринде Орхон-Енисей жазуулары, көктүрктөрдүн жазуулары, рун жазуулары дегендей аттар менен аталып биздин күндөргө чейин келип жеткен байыркы түрк жазма эстеликтери түрк элдеринин ошол доорлордогу маданий улуу жетишкендиктеринин бир чоң күбөсү экенинде талаш жок. Жазуунун унутулганындай эле ошол маданияттын да унутта калгандыгын окумуштуулардын моюнга алып коюшун шарт деп эсептейбиз.

Көчмөн калкта бир гана жерде отурукташкан орун-очогу болбойт. Жыл бою мал артынан жүрүп күн көрүп, жаратылыштын ысык-суугуна, кыш, жаз, жай, күз мегилдерине ылайыкташа көчүп-конуп өмүр кечирет. Бир жылда үч-төрт жолу жер которуп көчүп жүрүшү мүмкүн. Демек көчмөн турмуш шарттарында жазылгандарды сактоо түшүнүгүнө, зарылдыгына, тилекке каршы, маани берилген эмес. Көчмөн турмуш заманында көчкөнгө ыңгайлуу, улоого артканга ыктуу, жарашыктуу жана күндөлүк жашоо тиричилигине зарыл керек болгон буюмдар гана колдонулуп, кайсы жакка көчсө да ошолорду гана ала жүрүшкөн. Ашыкча буюм, башкача айтканда, күндөлүк жашоо тиричиликке зарыл керек болгон буюмдардан башка буюмдар тутулган да, кармалган да, сакталган да эмес. Анан калса, көчкөндө андай буюмдар ашыкча жүк болуп, бара-бара пайдалануудан, сактап жүрө берүүдөн калып, көпчүлүгү колдонуудан чыгып унутулуп кала берген. Ошондон улам болуш керек, көчмөндөр кайсыл жерде жашабасын айтылар акыл-ойду таш бетине түшүрүп, жеринде калтырып, эстеп коюп кете беришкен.

Ошентсе да байыркы түрктөр жазууну катуу заттардын беттерине гана жазышкан дегендей бир жактуу ой айтуудан алыспыз. Орхон-Енисей жазууларын изилдеген окумуштуулардын да таш менен жыгач өңдүү катуу заттардын бетине гана жазып калтырышкан деп таккесе айткандарын жолуктурбадык. Албетте, ошол кездердеги түрк урууларында кагаз болбосо да тери өңдүү бир башка заттардын бетине жазуу мүмкүнчүлүгүнүн болгондугун тана албайбыз.

Түрк элдеринин ичинен эң эле улууларынын бири болуп эсептелген кыргыздардын кытай тарых жазмаларында катталып, кытай эли менен үзүл-кесил болсо да кандайдыр деңгээлде мамилеге түшүп келгенине 2200 жыл болгондугун эске

---

[3] Калмыцко-русский словарь. –М., 1977. 546-б.

алсак, Орхон-Енисей жазуулары колдонулган учурларда түрк элдеринде кагазга жазуу деген түшүнүктүн бар экендигине ишенсек болот. Демек, Байыркы түрктөр кагазды билген эмес, пайдаланган эмес деп тыянак чыгарууга болбойт. Бирок, эгерде кагазга же териге жазылган жазуулар арбын болгон болсо да көчмөн турмуштун шартында алардын биздин күндөргө чейин сакталып келип жетээри белгисиз болчу. Анткени, биринчиден, көчмөндөрдө көп эле буюмдарды жылдан жылга, кылымдан кылымга сактап жүрө берүүнүн зарылдыгы, биз жогоруда белгилегендей, боло бербейт. Экинчиден, мезгил-мезгили менен болуп келген жоокерчилик жүрүштөрдөн, сырттан келген душмандар менен болгон кагылыштардан улам да кагаз, тери өңдөнгөн буюмдардын кылымдарды кечирип жүрүп олтуруп «аман» калышы сейрек болот.

Мына ошентип, байыркы түрк рун жазуулары деп аталган эстеликтердин биздин күндөргө чейин келип жеткендеринин дээрлик бардыгы таш бетинде болуп, «таш китептер» түрүндө сакталып келет. Ырас, алардын ичинен төлгө маанисиндеги «Ырк битиг» өңдүү айрымдары гана кагазга түшүрүлгөн нускада биздин заманга чейин келип жетип, Турпандан табылган[4].

Эми ошол таш бетине кынала түшүрүлгөн сөздөрдүн, тамгалардын, жогоруда биз айткандай, кооз сүреттөлүп түшүп, ар бир ойду туура чагылдырганына жетишүү үчүн кишиге не деген билимдер, не деген көндүмдөр, не деген эмгек, аракеттер керек экенин айтуу кыйын. Анткени, көп жылдык окуп-үйрөнүү тажрыйбасы, көп жылдар бою жазып жүргөн көндүмдөрү болбосо, кишинин алдагыдай кылып таш бетине жаза албасы белгилүү. Арийне, муну менен биз байыркы түрктөрдө жазуусу салттуу (традициялуу) болуп, кадимкидей окутуу, билим берүү системасы жүрүп турган деп айткыбыз келген жок.

Байыркы түрк маданиятынын, көчмөн турмуш маданиятынын, ошентип, таш жана башка катуу заттарга жазылып калгандыгы гана биздин күндөргө чейин келип жеткендигине себепкер болуп, алардын кантип жазылгандыгын, ким деген инсандар жазгандыгын далилдеген улуу маданияттын өзүнүн азыркы өркөниятка, биздин күндөргө келип жетпей унутта калгандыгы өкүнүчтүү.

Эми ошол жазуулардын тамга белгилери, алардын окулушу тууралуу да азыноолак сөз кылалы. Орхон-Енисей жазуулары орус падышасы Петр биринчинин тушунан бери карай азыркы дүйнөлүк өркөниятка белгилүү болуп, көптөгөн окумуштуулар тарабынан изилденип, иликтенип келет. Жазуунун сырын ачуу, алфавиттик ачкычын табуу үлүшү XIX кылымдын аягында күнбатыш окумуштууларынын[6] бактысына туш келген.

Батышевропалык, ал гана эмес орус чыгыштаануучулары деле, бардыгы түрк диалектилерин, түрк тилдерин Н. А. Баскаков бөлүштүргөндөй батыш хун бутагындагы диалектилерден, тилдерден окуп үйрөнүшкөн. Ал эми түрк тилдеринин батыш хун бутагындагы тилдердин чыгыш хун бутагындагы тилдерден эң негизги өзгөчөлүгү алардын «*й* тилдери» экендиги менен мүнөздөлөт. Чыгыш хун бутагындагы түрк тилдери негизинен «*ж* тилдери» болуп эсептелет.

Ошентип, байыркы түрк рун жазууларынын сырын ачып, азыркы өркөниятка тартуулаган улуу окумуштуулар Вильгельм Томсен да, Василий Васильевич Радлов да, алардын жолун жолдоочулар да, бардыгы түрк тилдеринин «*й* тилдер» тобун өздөштүрүшкөн окумуштуулар экенинде талаш жок. Башкача айтканда, алар түрк

---

[4] Древнетюркский словарь. –Л., 1969. XXXIV-XXXV.

[5] Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. –М.–Л., 1951. 11-б.

[6] В. Томсен менен В. В. Радлов экөө бир мезгилде байыркы түрк рун жазууларынын сырын ачышкан. – И. А.

тилдерин «*йаш*», «*йыл*», «*йал*», «*йай*», «*йак*», «*йе-*», «*йай-*», «*йап-*» деп айтылыш турпатынан айтып, ошол туруштан чыгып иликтөө жүргүзүшкөн.

Демек, ой келип чыгат. Орхон-Енисей жазуулары деп аталган байыркы түрк рун жазууларынын тамга белгилеринин ачкычы алгач табылганда, аны тапкан улуу чыгыштаануучулар тарабынан батыш түрк бутагына кирген түрк тилдеринин тыбыштык айтылыш өзгөчөлүктөрүнө көбүрөөк орун берилип калган. Башкача айтканда, Орхон-Енисей жазууларынын тамга белгилеринин тыбыштык маанилери батыш түрк тилдеринин, тактап айтсак, «*й* тилдери» тобунун табияты, ички деми басымдуурак болуп аныкталып калган, деп ой жүгүртүүгө толук негиз бар.

Жөнөкөй эле бир мисал алып карайлы, батыш хун бутагына кирген түрк тилдеринин дээрлик бардыгында сөз башына «*й*» тыбышы келип, ошол эле сөздөр чыгыш хун бутагына кирген түрк тилдеринин дээрлик бардыгында «*ж*» тыбышы менен айтылат.

Чыгыш хун бутагы	**Батыш хун бутагы**
жер	*йер*
жаш	*йаш*
жаз	*йаз*
жез	*йез*
жыл	*йыл*
жаа	*йай (йайа)*
жок	*йок*
жүз	*йүз*
жет-	*йет- (йетмек)*
же	*йе- (йемек)*
жол	*йол*
жар-	*йар- (йармак)*
жаз-	*йаз- (йазмак)*
жыл-	*йыл- (йылмак)*
жуу-	*йув- (йувмак)*
жүр-	*йүр- (йүрмек)*
жаак	*йаңак*
жамгыр	*йамгур*
жылан	*йылан (илан)*
жүрөк	*йүрек*
жумшак	*йумшак*
жакшы	*йакшы*
жыгач	*йыгач*
жоон	*йуган*
жети	*йети*
жыгла-	*йыла- (йыгла-)*

Түрк тилдериндеги батыш менен чыгышты айырмалап турган негизги белги, сөз башында айтыла турган *ж* жана *й* тыбыштары боюнча мына ушул эле мисалдарды жетиштүү деп эсептейбиз.

Мындан келди, Орхон-Енисей жазууларында сөздүн башында «*й*» тыбышы турса да, аны белгилеген 𐰖 , 𐰘 тамгаларынын «*ж*» тыбышы болуп окулушу толук ыктымал деген ой өзүнөн-өзү келип чыгат. Ошондо эстеликтердеги *йол* – **жол**, *йаш* – **жаш**, *йыш* – **жыш**, *йагы* – **жоо** (*жагы*), *йоллык* – **жоллык** (*жолдук, жолго коюлган*), *йарык* – **жарык** болуп окулушун акылга сыярлык болмок деп эсептээр элек.

Минтип ой таштаганыбыздын дагы бир себеби, ошол эстелик таштардын дээрлик бардыгынын күнчыгыштан табылгандыгы. Башкача айтканда, Орхон-Енисей жазуулары деп аталган байыркы түрк рун жазууларынын дээрлик бардыгынын жайгашкан аймагы чыгыш хун бутагына кирген түрк урууларынын (элдеринин) мекени болуп саналат. Ал эми, жогоруда биз белгилегендей, чыгыш хун бутагына кирген түрк тилдеринде «*й*» тыбышынын ордуна бардык учурларда, айрыкча сөз башында, «*ж*» тыбышы айтылып келет.

Ырас, тарыхый факторлор эске алыныш керек. Бул жагынан алып караганыбызда түрк тилдеринде сөз башында алгач «*й*» болгонбу, же «*ж*» болгонбу деген маселе аныктала бербей, тактала бербей келаткан маселелерден болуп саналат. Мунун чечилиши «*сөз башында алгач «й» болгон*» деп чечилген күндө деле ошол кубулуштун Орхон-Енсей жазууларынын доорунан мурда же кийин болгондугу тууралуу чечилиши талаш меселенин да баамыбызда тургандыгы тууралуу акыйкат суроону болбой койбойт деп айтыш кыйын. Албетте, мунун өзү биздин бул макалабыздын обөектисине жатпай, өзүнчө изилдөөнү, расмий чечилишти талап кылып турган маселе. Ал жөнүндө, *ж*, *й* тыбыштары жөнүндө, айтар сөзүбүз али алдыда. Бул өзүнчө башка изилдөөнүн темасы.

Айтарыбыз, байыркы түрк рун жазууларындагы , тамга белгилеринин «*й*» же «*ж*» тыбыштарынын кайсынысынын маанисин бергенинде гана болуп жатат. Бул бир гана мисал.

Мындан тышкары түрк тилдеринин байыркы учурларында сөздүн башы каткалаң үнсүздөр менен айтылганбы, же жумшак жана уяң үнсүздөр менен айтылганбы, бул маселенин чечилиши да Орхон-Енисей жазууларынын окулушуна түзөтүүлөрдү кийириши мүмкүн.

Кош эринчил «*б*», «*п*», «*м*» тыбыштарынын кайсынысы алгачкы деген өңдүү тарыхый фонетиканын көптөгөн маселелеринин акыйкатына жеткире аныкталышы деле сөзсүз түрдө Орхон-Енисей жазууларындагы тигил же бул тамга белгилеринин тыбыштык маанилерин тактоого, аныктоого салым кошпой койбойт демекчибиз.

Анан дагы «лт» М, «нч» , «нт» өңдүү катар келген үнсүз тыбыштарга бирден тамганын ыйгарылып окулушу түрк тилдериндеги кандайдыр табышмакты чечер маселеге тема болуп келет. Булардын тыбыш маанилеринин биринчилеринин (*л, н, н*) уяң үнсүздөр (сонорные) болуп келгендиги да өзүнчө кызыгууну туудурат. Түрк тилдери, негизинен, үнсүз тыбыштары менен үндүү тыбыштарынын бир сөз ичинде салыштырмалуу тең салмактуулукту сактагандык өзгөчөлүгү бар тилдер болуп саналат. Башкача айтканда, сөздө үнсүз тыбыштардын артыкчылыгы болуп, алардын катарлаша келүүлөрү түрк тилдерине анча мүнөздүү боло бербейт.

Байыркы түрк элдериндеги мына ушул касиет азыркы кыргыз тилинде өтө күчтүү сакталып келет. XX кылымдын 20-30-жылдарында кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептерди жазып, анын тыбыштык түзүлүшүнө биринчилерден болуп назар салган белгилүү тилчи Касым Тыныстанов кыргыз тилиндеги сөздөрдө үнсүздөрдүн катарлаша келгенин мыйзамченемдүү эмес деп кабыл алган. Ошондон улам ал катарлаша келген үнсүз тыбыштарга башкача мүнөздөмө берет. Катарлашып келүү мүмкүнчүлүгү барлардын *р*, *л*, *м*, *н*, *ң*, *й* тыбыштары гана экендигин аныктап, буларды сөз ичиндеги тыбыштык айкашуу өзгөчөлүктөрүнө карап, «бир муун ичинде каткаландар менен катар туруп, уруша берет (айкаша берет – И. А.), ошондуктан булар муунчулдар деп аталышат»[1], деп жазган.

Касым Тыныстанов орхон-енисей жазууларына назар салып, изилдөө жүргүзгөн эмес. Бирок, анын азыркы кыргыз тилиндеги уяң үнсүздөргө берген мүнөздөмөсү жалпы түрк тилдеринин, айрыкча байыркы доорлордогу түрк тилдеринин (*диалектилеринин* десек да болот), тыбыштык түзүлүшүнө тиешелүү маселелердин чечилиши алдыдагы маселе экендигин белгилеп тургансыйт. Чынында эле түрк тилдеринин ички табиятына үңүлүп карасак, бир сөз ичинде уяң үнсүздөр менен уяң үнсүздөр жана айрым жумшак үнсүздөр, же каткалаң үнсүздөр менен жалаң гана уяң үнсүздөр катар келип айкашат.

йр: *бөйрөк, куйрук, ийри, шыйрак, айры-* ж. б.

рм: бармак, тырмак, йегерме, йирми, кайырмак, тегирмен, ирме-, карма-, тырма- ж.б.

лт: жылдыз, ылдам, алд (алды жак), алты, балта, калтар, ултар- ж. б.

лк~лг: йылкы, жалкы, чулга-, булга-, алка-, калка, үлкер, тулга, жылга, каалга, билге ж. б.

рк~рг: кырк, үрк, үркөр, кургак, жорго, арга ж. б.

рп: турпак~топрак, торпок, урпак, арпа, тарп ж. б.

рт: арт, уурт, сырт, жорт-, тарт-, жырт- ж. б.

нг~ңг~ңк: инген, көрөңгө, шуңкар, чуңкур ж. б.

лж~лч: олжо, кулжа, алчы, калча-, болжо-, өлчө- ж. б.

нч: конч, тынч, канчык, канча, унчук-, жанч- ж. б.

нт: кант , ынтаа, кынтык, онто- ж. б.

Мындан келди, Орхон-Енисей жазууларындагы «*лт*», «*нч*», «*нт*» болуп катар келген үнсүз тыбыштарга ар бир экөөнө бирден гана тамга белгилеринин көрсөтүлүшүн биздин күндөрдөн, болжол менен, бир жарым миң жыл мурдагы түрк тилдеринин тыбыштык түзүлүшүндөгү ички колорит өзгөчөлүктөрдөн деп эсептөөгө негиз бар. Тынымсыз өнүгүп, өзгөрүп тура турган тилдин тыбыштык түзүлүшүндө да өзгөрүүлөр болбой койбойт. Көп кылымдар бою тилди алып жүрүүчүлөр тарабынан унутта калып, атактуу окумуштуулардын терең акыл калчоолорунун натыйжасы менен гана тамга белгилеринин ачкычы табылып, сөздөрү, ойлору гана эмес, тыбыштык түзүлүшү да калыбына келтирилген V-IX кылымдардагы түрк тилдеринин айрым тыбыштарынын азыркы учурдагыдан айырмаланып калышы мыйзамченемдүү көрүнүш болуп эсептелет.

Ошол байыркы Орхон-Енисей доорундагы түрк тилдеринин «*лт*», «*нч*», «*нт*» тыбыштык айкалыштарындай эле, башкача айтканда, татаал тыбыш көрүнүштөрүн азыркы ар кайсы түрк тилдеринен жолукканын окумуштуулар белгилеп келишет. Көпчүлүк түрк тилдеринде *ж, ч, ц* тыбыштарынын аффрикаттар[7] деп аталышы буга мисал. Эгерде тереңирээк үңүлө карасак, *ң* тыбышынын айтылышы менен колдонулушу да мындай көрүнүштөн алыстабайт: өзбекче *нг* (*келингиз, тонг*), кыргызча *ң* бирок, жаңгак~жаңак, Чыңгыз~Чыңыз болуп айтылыштар бар. Демек, түрк тилдериндеги айрым үнсүз тыбыштардын аффрикаттар катары жашап келиши байыркы замандардын жемиши болуш керек. А. Н. Кононов «*лт*» тууралуу сөз кылбайт да, «*нч*», «*нт*» тыбыштык бирикмелерин байыркы түрк рун эстеликтеринин тилиндеги үнсүз тыбыштардын катарына кошкон[8].

Ошентип, тамга белгилеринин тыбыштык маанилери дагы да такталып, азыркы жандуу түрк тилдеринин фонетикалык жана грамматикалык ички табиятынан,

---

[7] Караңыз: Языки мира: Тюркские языки. –Бишкек, 1997.

[8] Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. –Л., 1980. 62-б.

алардын тарыхый өнүгүп-өзгөрүш мыйзамченемдиктеринен келип чыгып, Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин алфавитинин дагы да купуя сырлары ачылыш керек деген ойду айтмакчыбыз. Бул үчүн, келечекте төмөндөгүдөй милдеттерди ишке ашыруу окумуштуулардын күнтартибинде турат.

1. Орхон-Енисей жазууларынын таш бетине, карапа, фарфор идиштерге, алтын, күмүш, жез буюмдарга эмне деген куралдар, кандай деген заттар менен чегилгендигин аныктоо зарыл.

2. Түрк тилдеринин тарыхында сөздүн башына алгач ***ж*** тыбышы келгенби, же ***й*** тыбышы келгенби? Мына ушул маселе аныкталып, тийешелүү тамга белгилеринин ***ж*** болуп, же ***й*** болуп окулушуна карата тактоолор киргизилиш керек.

3. Кош эринчил (***п, б, м***) тыбыштардын колдонулушунда кайсынысынын байыркылыгы аныкталып, ошого жараша Орхон-Енисей жазууларындагы тийешелүү тамга белгилеринин тыбыштык маанилеринде тактоолор жүргүзүлүш керек.

4. Түрк тилдеринин тыбыштык түзүлүшүндөгү аффрикаттар проблемасы лингвистиканын эксперименталдык ыкмасы менен кайрадан кылдат каралып чыгып, анын натыйжалары Орхон-Енисей жазууларындагы кош тыбыштарды билдирген тамга белгилеринин тыбыштык маанилерин тактап чыгууда пайдаланылышы шарт.

5. Бир сөз ичинде (уңгуда да, негизде да) каткалаң, жумшак жана уяң үнсүздөрдүн өз ара айкашып келүү мыйзамченемдиктери чечилиш керек дагы, анын жыйынтыктары Орхон-Енисей жазууларынын тамгаларынын каткалаң, жумшак жана уяң үнсүздөрдү билдирер касиеттерин аныктоодо негизги критерий катары каралууга тийиш, деп эсептейбиз.

* * *

А. Б. Жолдошалиева

Англис тилиндеги неологизмдердин кыргыз тилиндеги басма сөз каражаттарында колдонулушу

Тилдин тарыхый жактан мыйзам ченемдүү өсүп-өнүгүшү коомдун өсүп өнүгүшү менен тыгыз байланышта болоорун биз азыркы учурдагы өзгөрүүлөрдөн улам дагы бир жолу байкап калдык. Учурда массалык басма сөз каражаттарында бизге мурда тааныш болбогон тааныш сөздөр пайда болууда. Мына ушунун өзү биздин мамлекетибиздин ички жана тышкы саясаты менен байланыштарынын, жаңы техникалык прогрессти өнүгүүсүнүн натыйжасыннда, тактап айтканда, азыркы мезгилдин талабынын таасири астында болуп жаткандыгы байкалат. Демек, бул прогресс коомдук аң сезимдин өнүгүшү менен түздөн-түз байланыштуу. Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет болуп, чет мамлекеттер менен болгон байланышы артты.

Бул мамилелер турмушубузга ар тараптан зор өзгөрүүлөрдү алып келди. Ошентип коомдогу өзгөрүүлөр жаңы түшүнүктөрдү билдирген жаңы сөздөрдү неологизмдерди алып келди. Тил илимин изилдөөчү окумуштуу В. И. Кодухов бул туурасында «Коомдун өнүгүшүндөгү ар бир бурулуш мезгил өз мезгилинде тилдин сөздүк курамына өтө турган жаңы сөздөрдү алып келет» деп белгилеген. Окумуштуунун бул аныктамасы азыркы учурдагы лексикага кирип жаткан жаңы сөздөрдүн пайда болушуна арналып айтылгандай, бүгүнкү күн үчүн да актуалдуу.

Чындыгында эле учурда оозеки учурда жана басма сөз каражатттарында бизге окурмандарга толук түшүнүктүү болбогон англис тилиндеги сөздөрдү көп учурагууда

болот. Октябрь революциясынан кийин, орус тилиндеги сөздөр, оозеки жана жазма речибизде пайда болуп, кыргыз тилинин лексикасына кирген. Ошол кездеги коомдук өзгөрүштүн талабына ылайык орус тилинин бардык жактан кеңири колдонушунун натыйжасында кыргыз тилинин лексикасы байыган. Ал эми азыркы учурда кыргыз тилиндеги лексикалык өзгөрүш, тактап айтканда, пайда болуп жаткан жаңы сөздөр негизинен чет өлкөлүк мамлекеттер менен болгон өз ара байланыштарда эл аралык тил болуп колдонулуучу англис тилиндеги сөздөрдүн көп колдонулушунун таасири астында лексикабыздын сөз казынасы байууда. Коом турмушундагы ар кандай өзгөрүү өнүгүүлөргө байланыштуу көптөгөн жаңы сөздөр пайда болуп, кепте активдүү колдонула баштады. Ошондой болсо деле сөздөрдүн түпкү маанисин толук түшүнүп-түшүнбөй өздөрүнүн күндөлүк говорунда колдоно баштагандар арбын. Бирок айта кетүүчү ой англис тилинен кирген жаңы сөздөрдүн маанисин толук түшүнүп алып колдонгондо гана өз ордун таап, айтыла турган ойду толук чагылдырып, окурмандын, угармандын эсинен чыкпайт.

Демек бүгүнкү күндө тилдин лексикасына жаңыдан кирген сөздөр дайым колдонулуп, пайдаланып жүрүп отуруп, неологизм болуудан калат. Башкача айтканда да убакыттын өтүүсү менен күндөлүк эле оозеки жана жазма речибиздин өздүк сөз байлыгы болуп чыга келет. Бул пикирге ынануу үчүн октябрь революциясы мезгилинде сөздүк лексикабызга жаңыдан кирген сөздөрдү эстейли: электрик, завод, трактор, социал, станция, интеллект, автомобиль, ж.б. Бул сөздөрдү бүгүн биз өз сөзүбүздөй эле колдонуудабыз жана алар тилибиздин лексикасы байыды, өнүктү, өстү. Ал эми бүгүнкү күндө чет тилдерден кирип пайдаланыла баштаган сөздөр – офис, департамент, спикер, саммит, омбудсмен, амбиция, оппозиция, ж.б. сөздөр белгилүү убакыттан кийин неологизм болуудан калып, тилибиздин күндөлүк эле бир элементи катары сиңип кетерине шек жок. Илимдин техниканын, маданияттын, коомдун өсүп өнүгүүсү келечекте тилибиздин сөздүк курамына дагы жаңы сөздөрдү берери мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Айрым учурда кыргыз тилин изилдегендер же ага куйуп-бышып жан күйгүзгөндөр коомдук, доордук, кылымга тете өсүп, өзгөрүүлөрдү эсепке алгылары келбегендиктен, өздөрүнүн консервативдик, догмалык, көз караштарын тануулап, кыргыз тилин нукура колдонуу жөнүндөгү ойлорун айтып жүрүшөт ал гана эмес өз пикирлерин тануулап да көрүшөт. Мисалы: телевизор - сыналгы радио – үналгы деп кайра куруу мезгилинин алгачкы жылдарында киргизишкени менен кыргыз эли тарабынан колдоого алынган жок. Демек, ар бир доордун өз тили өз маданияты, өзүнүн үрп адаты, этикасы болоорун тарыхый өсүп-өнүгүүлөр ырастап далилдеп келет.

Кыргыз тилин сактайбыз деп аракеттенгенибиз ал үчүн күйгөнүбүз жакшы, бирок аны дүйнөлүк өсүп-өнүгүүдөн калып калуусуна мажбурлап отурганыбыз атуулдук парзыбыз болбой тургандыгын да унутпашыбыз керек .

Эмесе бүгүнкү күндө кеңири колдонулуп жаткан сөздөрдүн маанисине токтололу:

1. Презентация – (presentation) биринчи жолу эл алдына чыгарып, тааныштыруу деген түшүнүктү берген. «Презентациядан кийин ал пресс конференция өткөрдү, автограф таратты» (Ч. Айтматов «Касандра тамгасы» 10-бет, Бишкек, 1996-ж.).

2. Офис – (office) иш канааасы, контора. Вашингтондогу эл аралык билим берүү боюнча Америкалык кеңештин офисинде: АКСЕЛСтин жалпы республикалык тестирлөөсүнүн жыйынтыгынын бет ачары болуп өттү («Эркин тоо», 25. 09. 02.) Ошентип, office - иш канаасы, офис менен алмаштырып эч кандай котормосуз эле түшүнүктү болуп колдонулду.

3. Департамент – (department) бөлүм. Бул сөз учурда кепте кеңири колдонула баштады. Мисалы: айыл чарба департаменти. Айыл чарба бөлүмү дегенге караганда департамент сөзү официалдуу, даражасы бийик болуп айтылгандай сезилет. Англис тилиндеги department кафедра болуп которулуп жүрөт.

4. Компетенттүү жетекчи, жогорку квалификациялуу кадр – (manager) жетекчи, башкарма, мекеменин башчысы деген мааниде. Учурда бир мекеменин башчысы директору дегенге караганда менеджер сөзү да жаңыча болуп, ээлеген орду официалдуу салмактуу сезилгендей туюлат. Демек, менеджер деген сөз башкаруучу сөзү менен алмашылды жана ал биздин сүйлөө речибизде аралашып сиңип келип барат.

5. Мониторинг (monitoring) – сынак деген түшүнүктү берет, так котормосу жок. Мониторингге катышуу үчүн алдын ала берилген бир критерий боюнча даярдык жүрөт. Ошол критерий боюнча иштин сапатын денгээлин башка катышуучулар арасында ээлеген орду белгиленип, бааланып, талкууланат, жыйынтыкталат.

Мисалы: «Мониторингде да артынан санаганда үчүнчү орунга араң чыктыңар (Болжурова. «Агым». 21. 01. 03.)». Мында текшерүүнүн жыйынтыгын угузуп жатат.

6. Скаут (scout) – чалгынчы, изденүү, өлкөдө уюшулган уюмдун аталышы. Максаты: коомдун талабын коргоого тарбиялайт.

7. Самит (summit) – жогорку чек, бийиктик чоку. Демек, жогорку денгээлде өтүлүүчү жыйын, жолугушуу, өкмөт башчыларынын жолугуушулары.

8. Кимдин амбициясы канчалык? («Эркинтоо» Конституциялык кенешмеде. 25.09.02.) Амбиция (ambition) – мансапкордук, умтулуу, амбиция, (дарамет). Демек, бул суроодон кимдин дарамети же алы-күчү коомдо ээлеген орду, авторитети канчалык деген мааниде экендигин түшүнөбүз.

9. Каршы (opposite) – оппозиция-opposition-карама-каршылык деген маанидеги сөздү, жүргүзүлүп жаткан саясатка каршы ойду айткандарды оппозиционерлер деп айтып жатышат. Кандайдыр бир партиянын ичинде анын көпчүлүгүнө каршылык көрсөтүү саясатын жүргүзгөн топ.

10. Омбудсмен (ombudsman) – чиновник, өкмөттүн кызматчыларга болгон нааразычылыктарды кароочу атуул. Омбудсмен жөнүндөгү мыйзамдын кабыл алынышы менен Кыргызстандын омбудсмендик кыргыз институтунун тарыхы башталат. («Эркин-Тоо». 19.2003-ж). Бул сөздү чечмелегенде акыйкатчылык деген мааниге ээ болуп жатат.

11. Регион (region) – өлкө, край, область, район, зона. Дүйнөдө болуп жаткан окуялар, уюмду түзүү жөнүндө 2001-ж 21.06. Шанхайда кабыл алынган чечимдин региондогу жана дүйнө жүзүндөгү башкы өнүгүү тенденцияларына жооп берген мезгилге шайкеш чечим болгондугун ырастоодо. Мында регион өлкө менен алмаштырылып жатат.

Тенденция (tendency) – аракет, бир нерсеге карата болгон аракет.

12. Грант (grant) – белекке берүү, акысыз бекер берилүүчү акча каражаты, кайтарылып берилбөөчү ссуда. Мисалы: 43 студент КМШ студенттери үчүн «Ачык коом институтунун гранты» программасынын алкагында БААУда акысыз жогорку сапаттуу билим алышка ээ болушкан. («Эркин Тоо». 25.04. 2003).

13. Марадер (maraud) – тоноо, marauder – марадер талап тоноочу. Бул сөз жакында эле колдонула баштады. Жогоруда айтылып өткөндөй, коомдо болгон өзгөрүүлөрдүн натыйжасында келип чыкты. 2005.24.04. күнү болгон элдик төңкөрүштөн кийинки окуяга байланыштуу мисал: Шаардагы эң ири соода түйүндөрү марадерлор тарабынан талкаланган деген маалымат азыр деле айтылып келе жатат. Мында элдин кыжырдануусун, нааразычылыгын билдирген сөз, кыргыз тилинде айтылганда – кубатсыз, күчтүү, сезимсиз болуп калгандай ойду билдирет.

Кыргыз тилинин лексикасында жаңыдан кирген жогорудагыдай сөздөрдү дагы ондоп санасак болот. Бирок, биздин максат ал сөздөрдү өз орду менен пайдалануусуна жетишсек деген ойду айтуу, жаңы доорубузга ылайыктуу кыргыз тилинин лексикасына неологизмдердин киргенин белгилөө айрым учурларда, айрыкча суйлөө речинде англис тилинен кирген сөздөрдү туура эмес, орунсуз пайдаланып, ойду баса белгилөө аракети текке кеткен учурларды байкайбыз. Мисалы: саммит деген сөз жогорку, бийиктик дегенди билдирет, б.а. жогорку деңгээлде өтүлүүчү жыйынды, жолугушууну билгизет дедик. Бирок, айрымдар аны облустук маанидеги, региондук маанидеги өтүлгөн жыйындар жөнүндө айтууда деле колдонуп, пайдаланып жаткандарын көрүп калабыз.

Management дегенде, ишкана башкармасы, администрация, б.а. жетекчи иштеген ишкананы түшүнөбүз. Ал эми manager дегенде, компетенттүү жетекчини, директор, башчы, кыскасы ишкананын ээсин, жогорку квалификациялуу кадр деген маанини түшүнөбүз. Учурда бул сөздөр кээде алмашылып деле колдонулуп калат. Бул туура эмес болоорун белгилеп койгонубуз оң. Ошондуктан бүгүнкү күндө тилибизди байытып жаткан жаңы сөздөрдү терең өздөштүрүп, өз орду менен пайдалануубуз зарыл.

* * *

Р.Ю. Эмилбекова, Ы.К. Жолдошбаева

Кыргыз жана англис тилдериндеги синонимдердин колдонулушун үйрөтүү

Тилдеги синонимдик катарды түзгөн сөздөр бир түшүнүктү ар кандай аталыш менен бергендиги менен мүнөздөлөт. Кепте коннотациялуу тилдин каражат катары активдүү колдонулуу менен сезимдик маанилерди таасирлентет. Андыктан маанилеш сөздөрдү аныктоодо алардын колдонулуш өзгөчөлүгүн сөзсүз эске алуу керек. Тил илиминин лексикалык бирдигинде синоним сөздөр аткарган кызматына карай үчкө бөлүнөт:

1 Мааниси же оттенкасы боюнча айырмаланган.

2. Экспрессивдүүлүгү боюнча айырмаланган.

3 Стилистикалык жактан айырмаланган синонимдер. Демек, сөздүн тилдеги кабыл алынган колдонулушуна карап бир эле мезгилде кырдаалга жараша ар бир сөздүн доминантасын колдонууга боло тургон жөндөмдүүлүгү боюнча маанилик катышы аныкталат. Мына ушундай тилдик көркөм каражат катары саналган –маанилеш сөздөрдү окутуп үйрөтүү иши студенттердин өз оюн так, таамай айтууга, сөз байлыгынын өсүшүнө, маданияттуу кептешүүсүнө өбөлгө түзөт. Бул максатта кыргыз тилинде билим алган тайпаларга англис тилиндеги синоним сөздөрдү салыштырып окутуунун оптималдуу варианттарынын түрлөрүн сунуштайбыз. Биринчи сабакта төмөндөгү сөздөрдү доскага жазып, алардын тыбыштык түзүлүшүнө, лексикалык маанилерине көңүл бурдуртабыз: Эл-журт, калайык-калк, сымбаттуу-келбеттүү, алсыз-чабал мындай тапшырма студенттердин кыргыз тилинен алган билимдерин эске түшүртүп, оңой эле тапшырманы аткара алышат. Андан кийин төмөнкү тапшырмалар уланат.

Бул сөздөрдү биринин ордуна экинчисин колдонуп суйлөм тузсөк болобу? деген суроонун натыйжасында мисалдар менен иштетебиз.

Мисалы. 1. Ал азыр бийик бойлуу шайыр бала болгон.

2. Биздин үй алардын үйүнө караганда узунураак курулган.

3. Анын бетине уусу чыгып урушкусу келип турду.

4. Заарлуу жылан чакканда ал үйүн көздөй чуркап келе жатты.
5. Кеч киргенде алар тамдарын көздөй жөнөштү.

Бул жерде сүйлөмдөрдүн синтаксистик түзүлүшү бузулду.

Асты сызылган сөздөр сүйлөмдө жеткиликтүү маанини түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк берген жок. Анда мааниси жактан окшош келген сөздөр менен ордуларын алмаштырып түзсөк .

Мисалы. 1. Ал азыр узун бойлуу, шайыр бала болгон.

2. Биздин үй алардын үйүнө караганда бийигиреек курулган.
3. Анын бетинен заары чыгып урушкусу келип турду.
4. Уулуу жылан чакканда ал үйүн көздөй чуркап келе жаты.
5. Кеч киргенде алар үйлөрүн көздөй жөнөштү.

Мындан башка дагы мааниси жактан окшош сөздөрдү алып көрсөк туман, булут. Буларды биринин ордуна экинчисин колдонууга болбойт . Булут кандайдыр бир формадагы женил ак түстө элестетебиз . Ал эми туман болсо күңгүрт уюлгуп түрмөктөлүп чогулса жамгырга же карга айланат . Эшик -каалга. Эшикке чык, бирок калгаага чык деп айтылбайт. Калыс – тура. Туура сөздө тууган жок (макал) бирок калыс сөздө тууган жок деп айтылбайт.

Алсыз - чабал. Ичкенин кускан чабалдын иши, (макал) бирок ичкенин кускан алсыздын иши деп айтылбайт Көрктүүнү көрүп алгынча, сүйгөнүндү сурап ал (макал) ж.б.

Англис тилинде дагы мына ушуга окшогон (кыргыз - тилиндегидей) сөздөр өтө көп. Студентер үчүн ал сөздөрдун маанисин түшүнүп сүйлөм жазуу абдан көп кыйынчылыктарды туудурат. Сөздөрдун кээ бирөөлөру биз окутуп жаткан окуу китептеринде кездешет.

Бирок бул сөздөр боюнча кыскача гана тушунуктөр берилген.

Ал жетишсиз. Биз бул макалада англис тилиндеги мааниси жактан окшош сөздөрдун бир канчасы менен таанышалы .

Мисалы: Small- Little; tall- high ; house - home; big - large - great; the earth – lang - ground ; much - many ; sport - game; food - meal ; hand - arm ж.б.

Кандайдыр бир заттын (нерсенин) көлөмү, бою жөнүндө айта турган болсок, small – кичинекей деген сөз менен сүйлөм түзүшүбүз керек.

Мисалы. Akyl is a small boy, he is7 years old.

But, Meder is a little boy. He is 4 years old.

Tall- бийик (Адам, жаныбар, нерселердин көлөмү бою)

High-бийик (нерселер жөнүндө айтылганда)

Мисалы. The tallest animal is the giraffe.

The tall man is walking in the street.

What building is the highest in your town?

Өзүбүздүн тургузуп, үй-бүлөбүз менен жашап жаткан үйүбүз, house. Биздин туулган жерибиз, мекенибиз home. Экөөсү тең англис тилинен которгондо «үй» деп которуларын эске салышыбыз керек.

Мисалы. This is the house where my friend lives.

East or west home is best.

Big- чоң (көлөмү, бою айтылганда)

Large- чоң (нерсенин аянтын айтканда)

Great- чоң (улуулугун айтканда колдонобуз)

Мисалы. Asan lives in a big white house.

Our living-room is large and clean.

We have great grand father and great grand mother.

Англис тилиндеги мааниси жактан окшош сөздөрдү сүйлөм түздүрүү менен гана студенттерге кеңири түшүнүк бере албайбыз.

Жеткиликтүү түшүнүк берүү үчүн, бул сөздөргө тура келген сүрөттөрдү, текстерди, көнүгүүлөрдү, жаңылмачтарды, табышмактарды пайдаланууга аракеттерди жасайбыз.

Ошол мезгилде студенттер жаттаган мисал келтирилген сүйлөмдөрдү эске түшүрүп кыйынчылыксыз тапшырмаларды аткарууга жетишишет.

Мен өзүмдүн ар кандай кесиптеги биринчи курстар үчүн түзгөн колдонмомдо англис тилинде мааниси жактан окшош келген сөздөрдү төмөндөгүдөй түшүндүрүүгө аракет кылгам.

The earth- Жер шары, планета.

Earth- Жер.

Ground- Жер, жердин үстүңкү катмары.

Land- Жер, кургактык

Жер шарын билип үйлөнүү үчүн сабакта географилык картаны колдонобуз

I. - What is this?

- It's a map. It is a model of the earth.
- Our earth?
- Yes, the earth is the planet, we live on.

Кээбир англис жазуучуларынын чыгармаларында синонимдик катарды түзгөн сөздөр бир түшүнүктүү ар кандай аталыштар менен бергендиги кездешет.

Robinson Crusoe took all the things from the ship to the land. He threw the seeds on the ground. And the earth on the island was very good. In some weeks he was that green stalks came out the ground.

Мына ушундай маанилеш сөздөрдү аныкташ үчүн студенттер тереңирээк түшүнүк алып өз сүйлөмдөрүндө кыйналбай колдонуш үчүн ар кандай ыкмалар менен сабак өтүү керек болот.

1. Our Kyrgyz (ground, earth, land) is rich in historical monuments.
2. In spring we begin to dig the (ground, earth, land) round our University.
3. On the (ground, earth, land) there are 7 continents and 3 oceans.
4. Our first floor is called (ground, earth, land) floor in England.

Студенттер бир катар суроолорго жоопторду тура табууга аракеттерди жасашат.

1. What do you know about our earth? - Land of mountains
2. What is the ground covered in winter? - Snow
3. Have the animals their own....? - to move round the sun
4. What country is Kyrgyzstan? - Land.

Жыйынтыктоочу сабактарыбыз дагы ар кандай табышмактар, ырлар менен жыйынтыктоого аракет жасайбыз.

Two little beots with out any sails, with ten passengers on board. They don't go on river or sea, but travel on dry land.

(Shoes)

Isn't it grand Shadows thin
To sit on the sand Shadows round
And watch the clouds Shadows creeps
Drift over the land Upon the ground

Натыйжада синоним сөздөрдү салыштырып окутуу биринчиден студенттердин теориялык алган билимдерин чыңдаса, экинчиден тил үйрөнүүдө, маданияттуу пикирлешүүдө, сүйлөм түзүүдө баалуу тилдик каражат катары колдонулат.

Адабияттар

1. Г. Т. Кастенко, Р.П. Павлович. Выбери правильное слово.
2. С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, С. Турусбеков. Кыргыз тилинин грамматикасы.
3. Ш. Жапаров, К. Сейдакматова. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. Фрунзе. 1984, 5-бет.

* * *

А.Т. Абдуллина

Онлайновая технология обучения – основа дистанционного образования

Статья посвящена эффективности внедрения онлайновой технологии обучения в дистанционное образование Кыргызстана, как совокупности новых педагогических методов и приемов обучения; обзору применения этой технологии в СНГ, России и США; учебной программе подготовки он-лайн учителей и необходимости создания центров онлайнового обучения в учебных заведениях.

Современный период развития общества характеризуется сильным влиянием на него информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), которые проникают во все сферы человеческой деятельности, образуя глобальное информационное пространство. Наш Кыргызстан, как развитое государство, тоже внедряет ИКТ во все сферы жизни для личного процветания, таким образом, что неотъемлемой и важной частью этих процессов стала именно компьютеризация образования. Но внедрение компьютерной техники сейчас в республике идет неоднообразно во все школы и вузы, практически только города оснащены технически и уровень образования там выше, чем на периферии. Поэтому одной из ведущих мировых тенденций и тенденций Кыргызстана в развитии современного образования, является переход к непрерывному образованию. Но этот переход коснется опять таки больших городов, а в селах желание повысить не только свою квалификацию, но и получить новые знания путем отдаленности от других вузов, центров, остается на том же практически уровне, что и раньше.

Сегодня уже ни для кого не секрет, что учиться не только можно, но и необходимо всю жизнь [1], иначе можно отстать и потерять статус квалифицированного специалиста. Диплом, свидетельствующий об однажды полученном образовании, требует дополнительного подкрепления, следовательно, когда спрос на квалифицированных специалистов, владеющих актуальными знаниями, с каждым годом растет, развитие дистанционного образования (ДО)

использованием сети Интернет представляется одной из наиболее перспективных областей образования. Уточним: именно развитие дистанционного образования должно происходить, т. к. у нас в республике эта форма образования уже узаконена на уровне очной и заочной еще в 2003 г.

Дистанционная форма обучения, которая является реализацией дистанционного образования, представляет собой получение образовательных услуг с помощью современных информационных технологий без посещения учебного заведения [2].

Есть еще один термин, связанный с ДО - это система дистанционного образования, как и любая образовательная система включает в качестве компонентного состава цели, содержание, методы, средства и организационные формы обучения [3], в ней студент имеет возможность в удобное время обучаться без отрыва от работы и без изменения места постоянного жительства в интерактивном режиме.

А что касается педагогических технологий дистанционного обучения - совокупности методов и приемов обучения, обеспечивающих осуществление учебно-воспитательного процесса дистанционно в соответствии с выбранной концепцией обучения[3], то есть три вида, но одна наиболее эффективна – это онлайновая, составляющая основу перспектив развития образовательных услуг в мире.

Онлайновые (синхронные, проходящие по расписанию) лекции, семинары предполагают следующую схему работы: к назначенному времени учащиеся приходят на сайт, где регистрируются, после чего начинается занятие. Занятие ведет преподаватель, отвечая на вопросы "слушателей" в онлайновом режиме – либо в чате, либо с помощью звуковых приложений. Возможно применение технологий телеконференций, но это накладывает определенные требования на пропускную способность каналов связи.

Оффлайновые занятия (асинхронные, проходящие по запросу) проходят следующим образом: студенты приходят на сайт в удобное для них время, чтобы задать вопросы преподавателям по электронной почте, в интернет-конференции, и на форуме, но занимаются самостоятельно по заранее подготовленным текстовым, аудиовизуальным и мультимедийным учебно-методическим материалам. Этот набор называется кейсом.

По опыту других стан, развитие ДО не стоит расценивать исключительно как дополнительный сервис для клиента-учащегося. В этом заинтересованы и сами учебные заведения, и государство, изыскивая пути увеличения числа студентов при одновременном стремлении к общему снижению затрат. Например, для США развитие дистанционных программ — вопрос принципиальный, обусловленный совокупным дефицитом бюджета. Поскольку государственные вузы, да и большинство частных, таким образом, лишаются достаточных средств для дальнейшего развития, им все чаще приходится задумываться о переносе части учебных программ в Интернет. Онлайновые академические курсы планируют предоставить уже 90% колледжей и вузов Америки. Количество онлайновых курсов возрастает примерно на 30–40% каждый год, и в будущем эта тенденция будет сохраняться [4].

Российские вузы и учебные центры стали задумываться о переводе хотя бы части своих учебных программ в онлайновый режим относительно недавно. Определенных результатов здесь уже удалось достичь — виртуальными «филиалами» уже располагают, например, Российский университет Дружбы народов, Современный гуманитарный университет, РЭА им. Плеханова, Центр компьютерного обучения «Специалист» при МГТУ им. Баумана и т. д. [5].

В Кыргызстане осознана необходимость развития ДО, но пока опыт небольшой, в основном он основан на кейс-технологии. Но отдельные моменты по совершенствованию уже есть в КГНУ, КРСУ, МУК.

Впрочем, проводя обзор, нужно подчеркнуть, что дистанционное обучение ни в коем случае не является полной заменой традиционному обучению. Ничто не сможет в полной мере

заменить общение с живым педагогом или ту атмосферу, которая складывается на занятиях между преподавателем и обучающимся. Считается, что электронное обучение наиболее эффективно тогда, когда оно используется в качестве дополнения, обогащающего традиционный образовательный процесс и заменяющего 40–60% педагогического материала. ***При этом учитель, с его знаниями в процессе дистанционного обучения должен быть всегда, так как он является основным источником эффективности такого обучения.*** Поэтому в мире образовательных услуг появилась насущная необходимость подготовки он-лайн учителей - учителей, способных обучать различным дисциплинам через Интернет в режиме реального времени, используя мультимедийные средства [6].

В настоящее время по существу подготовка он-лайн учителей и постоянное повышение их уровня и конкурентоспособности в реальном мире образовательных услуг находится на начальном этапе, но, например, в г. Бишкек уже в 2004 году проводились семинары по их подготовке, а только лишь потом эта программа была применена в МГУ.

Всему этому способствовало в первую очередь массовое распространение и популярность Интернет. Кроме того, появились первые инструменты доставки знания до слушателей, которые положили начало разработки новых и эффективных инструментов онлайнового обучения. К числу первых инструментов для организации дистанционного образования следует отнести продукцию компании Майкрософт – NetMeeting и финляндской компании Ionastream – MiterDisk. Возросли за последние два-три года сервисные возможности популярных средств общения – ICQ, Yahoo Messenger и др. Детальное изучения этих инструментов и учет имеющих у них недостатков (с позиции онлайнового обучения) способствовали появлению нового продукта – GVEdu (Global Virtual Education – Глобальное виртуальное обучение). Данный инструмент разрабатывается ЗАО «ИНФОТЕХ – XXI» в качестве инструмента онлайнового обучения [7].

Одними из составляющих для значительного увеличения нового рынка виртуальных образовательных услуг являются учебные программы, электронные учебники и пособия, мультимедийные средства обучения, которые являются основой онлайнового учебного процесса и содержанием труда он-лайн учителей [6].

Потребность в онлайновом обучении растет по мере роста численности пользователей Интернет, поэтому качество и конкурентоспособность функционирования Центров онлайнового обучения во многом зависит от инструмента, обеспечивающего учебный процесс с мультимедийным сопровождением в реальном масштабе времени.

Наличие таких мощных и универсальных средств общения продиктовано следующими причинами:

- учебный процесс предполагает проведение занятий ученикам, имеющим право доступа к инструменту обучения;
- учитель должен вести электронный журнал, где кроме учета посещения занятий учениками и записи тем уроков, также осуществляется оценка, контроль и мониторинг знаний обучаемых;
- в процессе урока учитель обязательно использует мультимедийные заставки, исходя из того, что он должен иметь доступ в базы знаний и другие материалы учебного назначения;
- в инструменте должно быть предусмотрено использование WEB – роботов для всевозможных услуг, необходимых учителю и ученикам;
- потребность и развитие онлайновых технологий предопределяют разработку ранее не планированных сервисных услуг, определяющих качество учебного процесса[8].

Но развитие онлайнового обучения во многих странах СНГ пока еще затрудняется отсутствием признанных государственных стандартов. Тем не менее, первые шаги в этом направлении уже предпринимаются – и, прежде всего по инициативе ЮНЕСКО, совместно с

другими межправительственными организациями, видными учебными учреждениями и ИТ-корпорациями.

В России в рамках Федеральной целевой программы «Электронная Россия» проводится массовое подключение школ ко всемирной компьютерной паутине. И эта тенденция растет с каждым днем, при этом, по словам Министра образования и науки РФ, в настоящее время ежемесячно через оптоволоконную линию подключаются в среднем 400 школ [9].

Отсюда можно сделать вывод, что развитие дистанционного образования не прекращается, а идет, хоть еще не уверенными шагами, а онлайновая технология уже повсеместно становится общепринятой.

Для всего этого многое уже сделано в 2003-2004 гг. в подготовки он-лайн учителей у нас в Кыргызстане. И скоро трансляции спутникового канала единой образовательной информационной среды будут на высшем уровне как в развитых странах. Тысячи сельских школ через систему спутников получат доступ в Интернет, ученики, студенты начнут больше времени проводить в сети, показывая лучшие результаты в учебе, а взрослое население республики повысит свой уровень квалификации.

Литература

1. Кинелев В.Г. Тенденция развития высшего образования на пороге XXI века // Бюллетень АРВ, 1996, Спец. нов. выпуск.
2. Концепция создания и развитие системы дистанционного образования в России, М., Госкомвуз, 1995 г.
3. http://www.ioso.ru/distant/do/termin.htm - Термины и определения дистанционного обучения
4. Системы высшего образования стран запада. М., РУДН, 1991, 192с.
5. Состояние и развитие ДО в мире. Аналитический доклад Института ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. М., ИЧП, Изд. Магистр, 1999, 45 с.
6. Латипов Н., Закирова Е.Р. Электронное пособие для он-лайн учителей. Бишкек, Москва, 2004, CD.
7. Латипов Н. GVEdu – эффективный инструмент онлайнового обучения. В материалах Международного семинара. Москва, 2005, с. 46-51.
8. Дунаева Л.А., Латипов Н., Закирова Е.Р. Учебно-методическая программа подготовки он-лайн учителей. Москва, МГУ, 2006, 45 с.
9. Программа ОРТ. Беседа Вице-премьер министра РФ с Министром образования и науки. 20 октября 2006г.

* * *

А.О. Калмуратова

Служебные слова и категория системности дискурса

Как уже отмечалось, что дискурсивно-парадигматическая категория системности, представляющая собой структурно-композиционную упорядоченность и взаимосвязь всех компонентов дискурса, реализуется через определённое семантико-грамматическое строение дискурса. Семантико-грамматическое упорядоченное строение текста, а точнее, композиция дискурса, реализуется через наличие общей темы и зависимых от неё частных тем. Наша задача в настоящем разделе - проследить, как анализируемые наши служебные слова

принимают участие в семантическом становлении частной темы и общей темы, а через взаимодействие двух названных видов темы в конституировании текстовой композиции а, следовательно, в формировании дискурсивной категории системности.

Дискурс 1:

1)Sometimes the man would drive off into that distance in his high cart. Then the clearing was full off the whine and yelping of the red dog , left chained to a veranda post. Till in time the silence grew, and his yellow eyes watched it. Or a parrot flurried the blue air. Or a mouse glistened on the dirty floor of the house. The abandoned dog was at the service of silence at last. He was no longer attached, even by his chain, to the blunt house of the man's making.

2) The man always brought back things in his cart. He brought a scratched table and chairs, with mahogany lumps in the proper places. He brought an iron bed, big and noisy, of which the bars had been bent a bit by kids shoving their heads between. And he brought all those necessities, like flour, and a bottle of pain killer, and picked meat, and kerosene, and seed potatoes, and a packet of needles, and oafen chaff for the shaggy horse, and the tea and sugar that frickled from their bags, so that you crunched across them, almost always, on the hardened floor.

3) The dog's collar almost carved of his neck when the man came, and there was always the joy and excitement and the smell of brought things.

4) Then, once, when the man had been gone some time, longer than normal perhaps, he brought with him a woman, who sat beside him in the cart, holding the board and her flat hat. When she had got down, the dog, loosed from his chain, craned forward, still uncertain of his freedom, on trembling toes, in silence, and smelled the hem of her skirt.

Ограничимся в этом дискурсе лингвистическим анализом английского артикля, поскольку проанализировать в объёме одного дискурса все имеющиеся в нём служебные слова представляется архисложным делам, в дальнейшем в одном дискурсе мы будем рассматривать лингвистическое функционирование лишь одной служебной части речи, и это будет соответствовать нашей методологии и методике парадигматико-синтетического изучения служебных слов в дискурсе.

Приведённый выше дискурс 1 содержит четыре компонента, четыре абзаца, которые семантически один предваряет другой. Частную тему компонента 1) можно сформулировать в нижеследующем предложении, скомпрессировав смыслы всех высказываний из названного абзаца: «Отбытие хозяина и оставление собаки одной». В этом компоненте, равно и во всём дискурсе, велика роль фоновых знаний, которые представляют собой знания «фона», на котором происходит и развёртывается обозначаемое событие, а именно «... знания, расположенные в предшествующих и последующих отрезках текста, без которых невозможно понять данный отрезок текста». Употребление при первом упоминании в этом абзаце определённого артикля the - the man - имеет семантическое значение, а именно обозначаемое лицо - man в качестве хозяина собаки воспринимается в обобщённом виде, здесь наличествует «... тема обобщения, дающая возможность воспринимать данный предмет как обобщённое обозначение всех предметов данного класса». Собака же, напротив, воспринимается индивидуализировано, здесь тот же самый определённый артикль проявляет большую степень индивидуализации, здесь акцентируется значение «... индивидуализации, благодаря которой существительное, имеющее при себе артикль the, выделяется из класса однородным с ним предметов». Частная тема, связанная с одиночеством собаки, выдвигается вровень с частной темой отбытия хозяина, поскольку этому способствует в дальнейшим атрибутивные вставки между определённым артиклем и обозначением собаки: the red dog - красная собака; the abandoned dog - покинутая собака.

В компоненте 2) дискурса 1 частная тема формируется в таком виде: «Хозяин возвращается с приобретёнными вещами».

В этом абзаце о собаке нет никого упоминания. Определённый артикль the в обозначении the man выражает нейтральную категорию определённости имени существетильного.

В компоненте 3) частная тема может быть означена как: «Радость собаки при возвращении хозяина», поскольку здесь и определённый артикль, и сопровождаемое им существительное dog в притяжательной форме выступают атрибутом обозначение радости (joy).

В компоненте 4) частная подтема гласит: «Собака недоумевает прибытию вместе с хозяином какой-то женщины».

Если определённый артикль при обозначении хозяина -the man и при обозначении собаки - the dog заключает в себе нейтральное обозначение и выражает категорию определённости, то неопределённый артикль a при наименовании женщина woman актуализирует новое значение: «какая-то женщина».Этот неопределённый артикль становится как бы переходным мостом для сочленения названного дискурса 1 с каким–либо последующим.

Общая тема дискурса 1 может быть обозначена как: «Отъезд и приезд хозяина и поведение его собаки».

Названные частные темы и общая тема соответствуют системной организации дискурса: в абзаце Г) излагается вступление (зачин) в дискурс, в абзацах 2) и 3), а также и 4) происходит информационное развёртывание описания события и во второй части компонента 4) содержится концевая, заключительная часть, ради которой и был построен весь дискурс, содержащееся в смысле «недоумение собаки при виде незнакомой женщины».

И в организации частных тем и общей темы дискурса, а через них в формировании композиционной системности дискурса, как можно было наглядно удостовериться, принимают непосредственное участие английские определённые и неопределённые артикли.

Дискурс 2:

1) В Западной Европе садовые розы появились в V- VI веках, но особенный интерес к ним возник в период господства там арабских калифов, которые привезли с собой с востока в Сицилию и Испанию дамасскую, Мускусную и центифольную розы. В Европе же выращивали шиповники - обыкновенный, пашенный, ржавчинный, альпийский.

2) В 18 и 19 веках в Европу были завезены частные и бенгальские розы. Во Франции широко культивировалась прованская, или галльская роза.

3) В России уже в 12 - 13 веках выращивали обыкновенный шиповник. В 17 веке в царских садах росла роза коричная. В саду Демидова в Москве наряду с обыкновенным шиповником росли розы: Альба или белая, альпийская, пашенная, каронинская, центифольная, коричная, галльская, колючейшая.

4) Народы, населяющие Среднюю Азию, разводили розы задолго до того, как она стала царицей цветов в Греции и Риме. Но во время много численных военных набегов, навязанных завоевателями, многие исторические документы, в том числе и сведения о садоводстве тех времён, были утрачены. Из дошедших до нас исторических и литературных памятников видно, что роза широко использовалась народами Средней Азии как декоративное, лекарственное и эфиромасличное растение. Ее употребляли в пищу.

5) Среднеазиатское феодальное государство Саманидов со столицей в Бухаре в 9-10 веках торговало со странами Ближнего Востока, Русью, Китаем парфюмерными изделиями, цветочными маслами, духами и эссенцией из махровой розы, фиалки, нарцисса, апельсиновых и финиковых цветов.

В целях адекватности исследования, рассмотрим в русском дискурсе 2 предлоги, а именно, как предлоги способствуют организации системности дискурса. Абзац 1) содержит частную тему «Розы в Европе» в этом компоненте дискурса реализуются предлоги со значениями пространства: в Западной Европе; с востока; в Сицилию и Испанию; времени: в 5-

6 веках, в период, и предлоги с различными логическими значениями: цели - к ним, соучастие - с собой.

Ккомпонент 2) изучаемого дискурса обладает частной темой: «Розы в Европе в 18-19 веках». В этом абзаце предлог «в (во)» дважды встречается в пространственном значении: в Европу, во Франции - и один раз во временном: в 18 и 19 веках.

В абзаце 3) один и тот же предлог «в» употребляется четыре раза в пространственном отношении: в России, в саду, в царских садах, в саду, в Мокве; и дважды в темпоральном значении: в 12 - 13 веках, в 17 веке. Один раз предлог «с» выражает логическое значение комитативности (соучастия): с шиповником. Данному абзацу 3) можно приписать частную тему; «История розы в России».

Частную тему, наличествующую в компоненте 4) можно охарактеризовать как: «Розы в Средней Азии». В этом абзаце функционируют большей частью предлоги в логическом значении: соучастия- в том числе; квалификативное (указания на признак) - о садоводстве; исходности - из дошедших; финальности - до нас, объектности - в пищу. Также имеются два случая употребления темпоральных предлогов: до того, как; во время; и один случай употребления локативного предлога: в Греции и Риме.

Компонент 5) дискурса 2, который содержит частную тему «Розы в Бухаре», проявляет два случая употребления пространственных предлогов (в Бухаре; со странами Ближнего Востока), один случай временного использования предлога (в 9-10 веках) и два случая логических значения предлога: соучастия (со столицей) и исходности (из махровой розы).

Общая тема дискурса 2 может быть названа как: «История садовой розы в Европе и Азии»,и, вне всякого сомнения, в становление данной общей темы (равно, как и формирование частных тем, содержащихся в компонентах дискурса) вносят вклад служебные части речи «предлоги русского языка», особенно в их пространственным значении, актуализирующем различные страны Европы и Азии, и во временном значении, акцентирующем различные временные периоды истории разведения садовых роз, начиная с 10 века и по 20 век. При этом сохраняется композиционная системная структура: начало в абзаце 1), развитие сюжета и собственно информация в абзацах 2); 3), 4) и 5). Заключительная часть дискурса распределена в конечных двух предложениях абзаца 4) и во второй части абзаца 5).

Здесь следует дать некоторые дополнительные пояснения о нашем лингвистическом исследовании. Без никакого сомнения, мы никак не можем вместить все проанализированные нами дискурсы в текст настоящей кандидатской диссертации. И потому мы будем приводить в работе те дискурсы, анализ которых имеет общий, типовой характер для анализируемой служебной части речи.

Так, дискурс 1, проанализированный нами в настоящем разделе, является типичным для употребления английского определённого артикля и, следовательно, характерным для английского языка. Следует отметить, что категории артикля нет в русском кыргызском языках, но языковые средства данных языков позволяют выразить те отношения, которые репрезентируются английским артиклем. Таким образом, что является типичным для английского языка в области артикля и выражаемой им категории определённости-неопределённости является релевантным и для сопоставляемого с ним русского и кыргызского языков.

И потому когда мы анализируем дискурс 2 с употреблением русских предлогов, то мы имеем в виду, что названным предлогом в английском языке соответствуют английские предлоги, а в кыргызском - послелоги и служебные имена. Мы не утверждаем, что функционирование дискурса 2 с русскими предлогами является тождественным аналогичному функционированию английских и кыргызских дискурсов, поскольку каждый язык со своим языковым типом имеет свои особенности, но считаем, что такое рассмотрение русских дискурсов возможно в английском и кыргызском языка, а именно,

в плане семантики дискурсов. Но мы утверждаем, что для русского языка такой дискурс 2, в котором наличествуют предлоги во всех трёх возможных семантических проявлениях: локативном, темпоральном и логическом - является типичным и характерным. И потому проведенным дискурсивно - текстовой анализ одного дискурса даёт представление и о других аналогичных русских дискурсах.

Таким образом, было наглядно представлено, как английский предлог и русский предлог участвуют в образовании дискурсивно- парадигматический категории системности.

Литература

1. White, 1992: 64.
2. Москальская, 1974, 134-137; Городникова, Супрун, Фигон и др., 1987, 17-18; Nida, 1966.
3. Городникова, Супрун, Фигон и др, 1987, 10; ср.: Задорнова, 1984, 37-38.
4. Аракин, 1989, 11-б.
6. Сушков, Бессчётнова, 1973, 10.
7. Рейман, 1988, 6-9; Аракин, 1989, 116-118; Джолдошбеков, 1972, 10-13.
8. Рейман,1982, 5-8.

ТАБИЙГЫЙ ИЛИМДЕР ЖАНА МАТЕМАТИКА

Б. Мадумарова, С. Жапаров

1-класстын математика сабагында « Сан жана чондук» бөлүмүн өтүүдө макал-лакаптарды пайдалануу менен окуучулардын математикага болгон кызыгууларын арттыруу

Кыргыз элдик оозеки чыгармаларда билим берүүчүлүк жана тарбиялоочулук усулдары кылымдардан бери чагылдырылып келүүдө. Макал-лакап, табышмак, уламыш мүнөзүндөгү чыгармалар жаш муунду сүйлөөгө, кенен ой жүгүртүүгө, чечкиндикке б.а. сөз багууга үйрөтөт. Алдынкы педагогикалык тажрыйбаларды өздөштүрүү жана мектептердеги айрым тажрыйбалар көрсөткөндөй, элдик оозеки чыгармалар окуу-тарбия ишинин эффективдүүлүгүн жогорулатат. Мисалы, өз учурунда пайдаланган макал-лакаптар элдин маданиятын, дүйнөгө болгон көз карашын, каада- салтын абдан так чагылдырат. Аларды окутуу жараянында пайдалануудан окуучуларды ошол предметти окуп үйрөнүүгө болгон кызыгуусун арттыруу менен бирге, аларды ошол предметти тырышчаактык менен үйрөнүүгө тарбиялайт.

Макал-лакаптардын масштабы өтө кенен. Аларда адам баласына тиешелүү болгон түрдүү сапаттар, акыл-эс, ден-соолук, илим, билим, менен жаратылыш, жан-жаныбар дегеле турмуштук категориялардын бардык аспектилери камтылган. Түрдүү тарыхый доорлордо коомдук, саясий өзгөрүштөргө карата жаны темадагы макал-лакаптар эл тарабынан жаралып келе жатат. Ошол макал-лакаптарыбыздын ичинде математикага тишелүү болгон макалдар да арбын.

Бул макалдарды биз башталгыч класстардын математика сабагында кенири колдонсок: биринчиден, окуучулардын математика илимине болгон ышкын ойготор

элек; экинчиден, окуучулардын математикага болгон кызыгуусун арттырып, турмушка жана чөйрөгө болгон көз караштарын туура калыптандырган болор элек; үчүнчүдөн, алардын дүйнөгө көз карашын тырышчаактыгын, ойлоо жөндөмдүүлүгүн, абстрактуу түшүнүктөрүн ж.б. сапаттарын туура пайдаланган болор элек. Мисалы: 1-класста математика сабагында өтүлүүчү "Сан жана чондук" материалын өтүүдө иш тажрыйбада сыналган макал-лакаптарды колдонуунун усулдарын баяндайбыз.

1-класстын математика сабагында 1 цифрасын үйрөтүп жатканда "сынчыл ойломдун" Инсерт ЧТО (чакыруу, түшүнүү, ой-жүгүртүү) методунан пайдаланып төмөндөгүдөй сабак өткөрүүгө болот.

Сабактын темасы: 1 саны менен таанышуу.

Сабактын максаты:

а) окуучулардын түшүнүгүндө 1 санын калыптандыруу жана үйрөтүү;

б) адептуулүккө, ынтымактуулукка тарбиялоо;

в) ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү;

Метод: Инсерт ЧТО.

Жабдылышы: Сүрөттөр, таркатма материалдар буюмдар .

Сабактын жүрүшү:

а) уюштуруу убагы.

Жаңы теманы баяндоо.

1 - этап Чакыруу.

Доскага 1 саны жазылат. Балдарга суроо менен кайрылабыз

- Бүгүн биз кайсыл сан менен таанышат экенбиз? (Окуучулар ушул күнгө чейин бир сан менен тааныш).
- 1саны менен.
- Класста 1санына тиешелүү болгон кандай буюмдарды көрүп жатасынар?
- Бир стол. –1 шкаф -1 чырак
- Бир стул - 1 бала -1 китеп
- Бир доска - 1 кыз. - 1 ручка
- Бир мугалим - 1 эшик
- Демек классыбызда доска да бирөө, стул да бирөө, стол да бирөө экен. Эгерде ошол буюмдар жалгыз өзү эле болсо, биз аны бир дейт экенбиз.
- Мен эмненин сүрөтүн көрсөтүп жатам ?
- Алманын.
- Канча алма экен ?
- Бирөө.
- Эмне үчүн бирөө ?
- Жалгыз өзү турат ж.б.

2 - этап: Түшүнүү.

- Китебинердин 18-бетин ачкыла.
- Эмнелерди көрүп жатасынар ?
- Гүл.
- Канча гүл ?
- Бирөө.
- Жана эмнелерди көрдүнөр ?
- Китеп.
- Канча китеп ?
- Бирөө, ж.б

Китепке карап балдар таркатма материалдардын жардамында балдар өз алдынча иш жүргүзүшүп, бирден көбөйтүп, 9га чейин же болбосо, 1ден кемитип, кошуу жана кемитүү жөнүндө түшүнүк берилет.

Муз жаргыч оюну өткөрүлөт

\- *Физминутка* **3 - этап. Ой жүгүртүү.**

Доскада китептегидей тегерекчелер коюлат. Окуучуларды бирден доскага чыгарып, үч тегерекчени тап, 2 тегерекчени тап, 5 тегерекче каерге жайгашкан, 1 тегерекче каерге жайгашкан, 2 тегерекченин жайгашканын тап?, -деп өздөрүнө аткартабыз .

Доскада 1 цифрасын жазуу жолдорун түшүндүрөм жана үйрөтөм, жазып көрсөтөбүз.

Ой жүгүртүү жана математика сабагын турмуш менен байланыштыруу максатында окуучуларга кайрылабыз.

\- Балдар кыргыз элинде математикага тиешелүү болгон макалдар барбы? Эгер болсо, атап өтөлү.

Мисалы, **«Биринчи байлык ден-соолук»** Бул макалды ким кандай түшүнөт? Демек, макалыбыз бир саны менен башталып жатат. Мааниси, дүйнөдө биз үчүн эн кымбат нерсе ден-соолук экен. Эгер биздин ден соолугубуз чың болсо бакытка да, байлыкка да жетишебиз. Ошондуктан өз ден-соолугубуз үчүн кам көрүүбүз керек.

- Кантип кам көрөбүз?
- Таза жүрүү.
- Туура тамактануу.
- Убагында эс алуу.
- Таза абада жүрүү.
- Спортко катышуу.
- Көнүгүүлөр жасоо.
- Эмгектенүү ж.б

« Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт»

-Ким кандайча түшүнөт ? Демек, ар дайым күчтүү, коркпос баатыр болуу керек. Эл үчүн, жер үчүн кызмат кылышыбыз, керек болсо жаныбызды аябашыбыз керек.

«Миң уккандан, бир көргөн артык».

Окуучулар өздөрү талкуулашып өз ойлорун билдирет. Биреөлөрдөн уккандан көрө өзүбүз көргөнүбүз артык. Себеби, жакшы эсте калат, терең түшүнөбүз ж.б.

«Бир жигитке 70 өнөр аз»

Ар бир жигит киши көп өнөрдү билүүгө тийиш. Себеби, ал Мекен коргоочу, элдин ишеничи жана үй-бүлөнү багуучу болуп эсептелинет. Ошондуктан ар бир эркек бала кичинекей кезинен баштап эле, дилгир болууга тийиш. Эринбестен, зерикпестен көп өнөрдү үйрөнүүсү зарыл.

«Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат»

деген эл макалдарын кездештиребиз. Бул макал менен биз турмушта көп окуп, көп билим алууга керек экендигин түшүнөбүз. Билимдүү адамдын келечеги кенен болот.

Айрыкча, азыр XXI кылымда илим менен техниканын өнүккөн мезгилинде жашап жатат экенбиз, көп окуп, көптү билүүгө тийишпиз.

Ошентип, макалдардын жардамында 1 цифрасын окуучулардын түшүнүгүндө калыптандыруу менен тарбиялык багыт да берилет.

Адабияттар

1. Башталгыч класстардын программасы. Бишкек, 2000ж.
2. 1-4-класстардын математика окуу китептери. И.Бекбоев ж.б. 2001ж.
3. И.Бекбоев. Педагогикалык процесс:эски түшүнүктөр жана жанычыл көз караштар. Бишкек, 2005, 116-бет.
4. А.Акматалиевдин редакциясы астында. Балдар фольклору. Бишкек, 1998, 419-бет.
5. А.Алимбеков. Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүм. Бишкек, 1996, 67 бет.
6. А.Алимбеков. Кыргыз элинин билим берүү салттары, Бишкек, 2001, 42-бет.
7. И.Б.Бекбоев, М.И.Ибраева. Математика, 1-класс үчүн. Бишкек, Бийиктик, 2003.

* * *

К. Курбанбаева, З. Иманкулов, С. Кыдыралиев, Ү. Ажикулова

Физика – кыргыз элинин макал-лакаптарында

Кыргыздар дүйнөдөгү эң эле байыркы элдерден экендиги жөнүндө карт тарых бетинде баян этилет. Көчмөн турмуштун жана жашоонун түрдүү катаал шарттарынын кырдаалында чоң тарыхый эстелик же кооз имараттар калтырбаганы менен кыргыздар көптөгөн кылымдар бою Ата журттун эркиндиги үчүн канын-жанын аябай, Мекенди, элдин ынтымак биримдигин, ата-бабалардын нарк-нускалуу салттарын, улуттук намыс-ариетин ыйык сактап, бийик туткан тектүү, түптүү калк экендигин чагылдырган, тарыхтын түпкүрүнөн бери белгилүү. Түгөлбай Сыдыкбеков айткандай, бул улуу мурас сууга жуулбайт, отко күйбөйт, алааматтарда кыйрабайт.

Кыргыз эл педагогикасы инсандык сапаттарын билим, ык машыгууларын калыптандырууга багытталат. Ошол себептен ата-бабалардын тарыхына тарбия тажрыйбаларына карата окуучулардын сезимтал, сыйлоо мамилесин ойготуу жана аларды астейдил өздөштүрүүгө карата адамгерчиликтүү, мээнеткеч, түйшүкчүл жан дүйнөсүн калыптандыруу, кесиптик билгичтиктерин жана көндүмдөрүн камсыз кылуу. Демек, физика сабагында окуучуларды жаратылыштын кубулуштарын башкача айтканда:

1. Кубулуштун сырткы сезилип – туюла турган белгилерине байкоо жүргүзүү;
2. Кубулуштун жүрүү шарттарын аныктоо;
3. Кубулуштун аныктамасы менен таанышуу жана анын эрежесин өздүштүрүү;
4. Кубулушту сан жагынан мүнөздөөчү чоңдуктар менен таанышуу, математикалык формаларды чыгаруу;
5. Берилген кубулуш менен башка кубулуштардын ортосундагы байланышты аныктоону үйрөнөбүз жана үйрөтөбүз.

Элдик педагогиканы элдин жандуу жашоо турмушунан ажыратып кароого болбойт. Ошондуктан, атайын тапшырмалар менен студенттерди эл ичинде сакталып келе жаткан педагогикалык маданиятты изилдөө, үйрөнүү ишине тартуунун мааниси зор. Албетте, төмөнкү бир сабактын планы физика сабагында эркин ой жүгүртүүгө, кыргыз элинин макал-лакаптарын физикалык кубулуштар менен байланыштырып, илимий маанисин түшүнүүгө алып келет деген ойдобуз.

Сабактын темасы: Физика - кыргыз элинин макал-лакаптарында

Сабактын максаты:

а) кыргыз элинин макал-лакаптарынын физикалык кубулуштар менен байланышын билүү;

б) тажрыйбаны, кээ бир макал-лакаптардын физикалык мааниси менен түшүндүрүүгө үйрөтүү;

в) окуучуларды адептүүлүккө, ыймандуулукка, так сүйлөөгө, көрөгөчтүккө, чечендикке, эне тилди, таамай-таасын сөздөрдү сүйө билүүгө тарбиялоо.

Мугалим: кыргыздын макал-лакаптарын атоону сунуш кылат.

Окуучу: жооп бергенден кийин мугалим физикалык маанисин түшүндүрөт.

Мугалим, кыргыз элинин макал-лакаптарын жашоо турмушта гана эмес, сабакта да тарбияда да мааниси бар экенин сабак мезгилинде тастыктайт.

1. *«Бөксө чайнек катуу кайнайт».*

Суунун температурасы жогорулаган сайын жогорку ылдамдыктагы молекулалардын саны көбөйүп, ал суунун бетине чыгат, суунун үстүндөгү атмосфералык басым жогорулайт. Жогорку температурада каныккан буу, бууга айланат, убакыт өткөн сайын буу көбөйөт, суунун үстүндө буу көп болсо, буунун басымы көбөйөт, ал чайнектин капкагына урунуп жогору түртөт, урунуудан шуулдаган үн чыгат, же капкак шарактап үн чыгарат.

2. *Арча күйгөндө — асман ачылат,*
Карагай күйгөндө — кыпын чачылат.

Отундун күйүү жылуулугу белгилүү. Арча күйгөндө эң жагымдуу жыт чыгат, ал диффузия кубулушунун негизинде абага таралат.

3. *Арыбас ат болбойт,*
Тозбос тон болбойт.

Аттын буту менен жердин ортосунда сүрүлүү күчү бар, ал күч аттын кыймылына тескери багытталгандыктан, ат канчалык күлүк болсо да чарчайт, сүрүлүүдө тон жыртылат.

4. *Ат мүдүрүлбөй жер таанылбайт,*
Эр мүдүрүлбөй эл таанылбайт.

Сүрүлүүнүн натыйжасында ат басып жүрөт, турактуу ылдамдык менен келе жаткан аттын мүдүрүлүшүн инерциянын сакталуу законунун негизинде түшүндүрүүгө болот.

5. *Көл чайпалса көбүгү бетине чыгат,*
Эл чайпалса тентеги четине чыгат.

Көл-суюк, молекулаларынын жайланышы алыс, молекулалар белгилүү бир ылдамдыкта кыймылдайт. Көл чайпалганда молекулалардын урунуусунан көбүкчөлөр көлдүн үстүнө чыгат.

6. *Бышкан жемиш сабагында турбайт.*

Алманын оордук күчү жерге багытталган. Жердин тартуу күчү бар. Бүткүл дүйнөлүк тартылуу законун эске салуу зарыл.

7. *Бош челек катуу калдырайт.*

Ар кандай нерселер урунуудан, кагылышуудан, сүрүлүүдөн үн чыгарышат, ал эми үн толкундарынын таралуу ылдамдыгы чөйрөнүн тыгыздыгынан көз каранды. Вакуумда үн толкундары таралбайт. Биздин кулагыбыздын жыштыгы 17 Гц—20000 Гц ке чейинки үн термелүүлөрдү угат. Эгерде челектин ичинде суу, май, керосин ж.б. болсо үн толкуну азыраак болот. Бош челек үн толкундарын күчөтүп берет.

М: «Манас» эпосундагы «Жер тыңшаар Мамыт».

8. *Бир казан сүттү иритиш үчүн,*
Бир тамчы айран жетиштүү.

Суюктуктагы диффузия кубулуштарынан сүт ирийт. Диффузия—бул латын тилинен алынган, ал «таралуу», «жайылуу» дегенди түшүндүрөт.

9. *Ай – күн менен жакшы,*
Эр эл менен жакшы.

Чындыгында ай жарык чыгарбайт, а биз болсо ай жарык чыгарат деп сүйүнөбүз, сыйынабыз. Жерде караңгы болушу, жердин бетине, алкагына күн тиет, күндүн жарыгы айга тийип ай аны жерге жайылтат.

10. *Аппак карда көп жүрсөң,*
Көзүң бир күн карыгат.
Алыс жерде көп жүрсөң,
Көңүлүң бир күн тарыгат.

Күндүн жарыгы ак жарык болгондуктан кар ак жарыкты толук чагылтат. Көзгө күн жарыгынын энергиясы катуу таасир этет. Толук чагылуу закону аткарылат. Алыста жүрсөң, өз үйүндү, элинди, жериңди, бир туугандарыңды сагынып үйгө тез кеткиң келет.

Урматтуу окурман, сиздерди кыргыз эл макал-лакаптарынын турмуштук ордун сабактарда, КВНдерде, кечелерде нукура кыргыз элинин тарбиялык мааниси зор накыл сөздөрүн макал-лакаптарын колдоно билет деген ойдобуз. Начар мугалим балдарга чындыкты айтып берет, жакшы мугалим аны табуунун жолун үйрөтөт, деп бекеринен айтпаса керек. Ар бир мугалимдин өзүнө гана таандык ыкмалар болушу зарыл жана окутуу алгоритмдерин түзө билиши шарт. Бул тынымсыз окуп-үйрөнүүнүн негизинде гана ишке ашат. Мугалим окутуунун чеберчилигин өзүнүн профессионал жөндөмдүүлүгү менен да коштой билиши керек. Жогоруда айтылган сөздөрүнөн төмөндөгүдөй корутунду чыгарабыз.

Кыргыз элинин макал-лакаптарын сабакта пайдаланууда төмөнкү максаттарды эске алуу керек:

1. Окуучулардын аң-сезиминде физика боюнча билимдердин системасы, башкача айтканда, эксперименттик фактыларды, түшүнүктөрдү, закондорду, теорияларды физика илиминин изилдөө методдорун иш жүзүнө колдонушун, дүйнөнүн илимий сүрөттөлүшүн калыптандыруу.

2. Материянын түзүлүшүнүн чексиздигин жана биримдигин аны ар дайым таанып билүүгө боло тургандыгын ачык көрсөтүү.

3. Илимий-техникалык өнүгүштүн башкы багыттары энергетика, электрондук эсептөөчү техника, байланыш, космосту өздөштүрүү, эл чарбасын автоматташтыруу физика илимине негизделгендиги, физикалык закондордун техникада жана өндүрүштүк технологияда колдонушу менен окуучуларды тааныштыруу.

4. Окуучулардын билим алуусу физикалык кубулуштарды байкоосу жана түшүндүрө алуусу, басма сөз каражаттары менен иштей билүү ыкмаларын калыптандыруу.

5. Жергебизде байкалуучу жаратылыштын ар кандай кубулуштарынын элдик баяндамасын, астрономиялык байкоолордун негизин үйрөнө билүүсү.

* * *

С. Каххаров

3 – класстын математика сабактарында окуучулардын логикалык ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүнүн айрым жолдору

Башталгыч класстын алгачкы күнүнөн баштап эле, окуучулардын ойлоо, эсте сактоо, сезүү, кабыл алуу, көрүү, билүү сыяктуу жөндөмдүүлүктөрү калыптана башталышы сезилет. Окуучуларда сан түшүнүктөрүнүн калыптанышы менен алардын логикалык ойлоо жөндөмдүүлүктөрү калыптана башталат. Бирок башталгыч класстын математика окуу китептериндеги материалдар окуучулардын логикалык ой жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу жана өстүрүү үчүн аздык кылат. Ошондуктан бул багытта мугалим: биринчиден, чыгармачылык менен жаңы педтехнологиялык ыкмалардан, экинчиден, жаңы дидактикалык материалдардан, үчүнчүдөн, методикалык колдонмолордон изденүү менен пайдаланууга тийиш.

Муну менен бир катарда башталгыч класстарда окуучулардын ойлоого жөндөмдүүлүгүн калыптандырып өстүрүүдө:

I. Маселелерден туура пайдаланып, аларды окуучулар менен иштөөнү.

II. Жаңы педтехнология негизинде сабактарды уюштуруп өткөрүүнү.

III. Интелектуал оюндарды ар бир чейректе жок дегенде эки жолу өткөрүүнү.

IV. Класстан тышкары иштерди (кечээ, виктарина, квн, ж.б.) үзгүлтүксүз өткөрүп турууну.

V. Математика ааламына саякат формасында сабактарды ар чейрек сайын уюштуруп өткөрүүнү такай алып баруусу максатка ылайыктуу. Булардын айрымдарына токтолуп өтөлү.

I. Окуучулардын логикалык ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүдө башталгыч класстын математикасында ар түрдүү типтеги маселелерди чыгаруунун ролу абдан чоң. Андай маселелерден

3-класстардын математикасында кеңири пайдаланууга болот.

Мисалы:

1-маселе. Бутагында теректин
Жети бутак болсо эгер,
Канча жаңгак бышыптыр?
Экиден жаңгак бышыптыр.
Кана балдар айткылачы
Бардыгы болуп канча жаңгак бышыптыр.

Окуучулар ойлонбой туруп эле 14 жаңгак бышкан деп айтышы мүмкүн, бирок жаратылышта теректин башына жаңгак өспой турганын билишкенден кийин теректе жаңгак өспөгөндүгүн айтышат.

Миң ичиндеги сандарды өтүүгө карата да мындай маселелерди пайдаланууга болот.

2-Маселе. «Бакка чыгып өрүк тердик, себет толду кайтып келдик. 55 ти санап алып, 150 нү апама бердик, бардыгы болуп канча өрүк тердик?»

3-Маселе. «Асан айтат 10 го 100 дү көбөйтсөк 1000 болот деп, Айнура айтат, 300 гө 700 дү кошсок 1000 болот деп, кимиси туура айтат?» (1).

Мындай кызыктуу маселелерди иштөө окуучулардын логикалык ойлоолорун өстүрүүдө сабакка болгон кызыгууларын арттырат.

Ошондой эле эн жөнөкөй турмушубузда ар күнү, түнү кездешип жаткан кызыктуу маселелерди пайдалануу менен да окуучулардын сабакка болгон

кызыгууларын логикалык ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн жогорулатууга өз салымыбызды кошсок болот.

4-Маселе. «12 кабаттуу үйдүн ар бир кабатына чыгуу үчүн 12 ден ступенканы басып чыксак, 6-кабатка чыгуу үчүн канча ступенканы басып чыгабыз?»

Бул маселени чыгаруу үчүн окуучулар ойлонбостон эле $6 \cdot 12 = 72$ ступенканы басып чыгабыз деп жооп айтышат. Бирок, чындыгында 72 ступенка эмес 66 ступенканы басып чыккандыгын билгендеринен кийин өтө кызыктуу абалда калыштарын окуучулар өздөрү сезишет.

5-Маселе. «Асандын апасы бар ундун жарымынан нан жасады, калган ундун жарымынан пирожки жасады. 3 кг ун калды. Бардыгы болуп канча килограмм ун болгон?».

Мындай маселелерди чыгарууда окуучулардын логикалык ойлоо жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүүсү жана да терендешет.

Жалпысынан алганда, жогоруда көрсөтүлгөн маселелерди чыгаруу менен окуучулардын логикалык ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн калыптанышына жана өнүгүүсүнө өзүнүн оң таасирин тийгизет, натыйжада математика сабагына болгон кызыгууларын арттырат.

1. II. Жаңы педтехнология негизинде сабактарды уюштуруу азыркы учур талбына ылайык Сорос фондунун «Кадам артынан кадам» программасын пайдалануу окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн терендетет.

III. Интелектуал оюндарды уюштуруу менен окуучулардын жеке ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүү, ийгиликке умтулуу, билим алууга кызыгууларын арттыруу, математиканы терең өздөштүрүүгө чоң салымын кошот.

IV. Класстан тышкары иштерди (кечээ, викторина, КВН ж.б.) уюштуруу боюнча: башталгыч класстардын окуучуларынын математика предметине болгон кызыгуусун арттырууда жана класстан тышкаркы ар түрдүү кызыктуу иш-чараларды өткөрүп туруунун мааниси чоң. Андай жумуштарды туура жана чыгармачылык менен ыраттуу алып баруу, бир жагынан программалык материалдарды терендетип үйрөтүүгө мүмкүнчүлүк берсе, экинчи жагынан, тарбиялык милдетти да аткарат. Ошондой эле, окуучулардын логикалык ойлоосун, сүйлөө кебин өстүрөт, ортоңку жана чоң класстарда түптөлө турган кесип тандоосуна да түрткү берет. Эң башкысы, өз алдынча иштөө жөндөмүн арттырат, кошумча адабияттарды изденип пайдалануу билгичтигинин пайдубалын калыптайт. Мында математикалык кызыктуу жумуштарды өткөрүүнүн жолдору жана үлгүлөрүн көрсөтөлү.

Мисалы: «Чал кемпирин жакшы көрөт, бирок кемпири чалын жакшы көрбөйт. Чал кемпирин жакшы көрүүсү үчүн эмне кылуусу керек?»

Бул сыяктуу маселелерди викторина, кечээлерде пайдалануу өтө кызыктуу жана окуучулардын логикалык ойлоо жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүгө чон таасирин тийгизет.

Математикалык кечелер бир окуу жылында эки үч жолу өткөрүлүп, алар окуучулардын математика сабагында кызыгуусун арттыруу максатын көздөгөн класстан тышкаркы иштердин бири болуп саналат.

Математикалык кечелерди өткөрүүнүн билим берүүчүлүк жана тарбиялык мааниси өтө зор. Математикалык кечелер мазмуну боюнча эки түрдүү ыкмада өткөрүлөт.

4. Тематикалык кечелер.
5. Кызыктыруучу кечелер.

1. Тематикалык кечелер - айрым темага же белгилүү бир көрүнүктүү математиктин өмүр баяны, анын чыгармачылык иши боюнча докладдарга арналат.

2. Кызыктыруучу кечелер - адатта кызыктуу маселелерди, софизмдерди, ребустарды чечүүгө, математикалык табышмактарды табууга жана кооз номерлерди көрсөтүүгө арналат.

Викторина өткөрүү өспүрүмдөрдүн логикалык ойлонуусун тереңдетүү менен алган билимдерин жогорлотот жана кеңейтет. Викторина өткөрүүнүн кыскача планы төмөндөгүдөй болууга тийиш.

2. Класстагы окуучулар тең экиге бөлүнүп, алардан бири-бирине таймашкан эки группа түзүлөт.

3. Ар бирине даярдалган суроолор берилет.

Бир группага берилген суроонун жообун экинчи группа оңдойт, толуктайт жана тактайт.

V. Математика ааламына саякат формасындагы сабактарды уюштуруу менен окуучулардын математикага болгон көз караштарын чындоо, кызыгууларын арттырууга болот.

Бир сөз менен айтканда, окуу процессинде балдардын андап - билүү, сезүү тажрыйбасы улам байып топтолот жана ал көрсөтмөлүү - элестөө жолу менен ойлонуудан түшүнүктүк – логикалык ойлонууга өтүүгө жакшы база түзөт. Тандап алынган көнүгүүлөрдү иштетүү процессинде гана балдардын активдүү ойлонуп эмгектенүүлөрү башталат, ошондо гана алар анализдөөгө, синтездөөгө, классификациялоого, жалпылоого, салыштырууга, абстракташтырууга көнүгүшөт. (1)

Адабияттар

1. И. Б. Бекбоев. Педагогикалык процесс: эски көнүмүштөр жана жаңычыл көз караштар. Бишкек, 2005-ж.
2. И. Б. Бекбоев, Н. И. Ибраева. 1-4-класстарда математика окутуу китептери. Бишкек, 2001-ж.
3. Башталгыч класстардын программасы. Бишкек, 2000-ж.
4. Журнал. Начальная школа 2000-2006 жж.

* * *

Д.Ж.. Туралиева, З.И. Иманкулов, К. Курбанбаева, У.М. Ажикулова

Некоторые вопросы методики преподавания практических занятий физики в ВУЗе

Успешное выполнение образовательных программ возможно только при значительном внедрении инновационных подходов и новых технологий каждого преподавателя технического ВУЗа. Поэтому сейчас и в перспективе актуальным является решение вопросов, связанных с повышением квалификации педагогических кадров, согласно требованиям государства.[1]

Как известно, физика является одной из научных основ всех общетехнических дисциплин, изучаемых в высших учебных заведениях. Эта наука служит как бы мостом между физикой и всеми прикладными предметами. Изучение физики способствует формированию у будущих специалистов правильного научного мировоззрения, расширяет их кругозор, развивает логическое и аналитическое мышление. Высокий уровень фундаментальной подготовки по физике, залог успеха в овладении методами самостоятельного поиска и специальных знаний для их реализации в практической деятельности любого специалиста.

Подход к цели образования осуществляется со стороны реальных задач, ради которых осуществляется подготовка данного специалиста. Для конструктивного решения проблемы контроля качества подготовки будущего специалиста необходим деятельный подход, т.е. требуется судить не о наличии знаний, а по умению применять полученные знания при решении практических задач данной специальности. Отсюда и необходимость установления органической связи между фундаментальными и профилирующими дисциплинами.

Проверка знаний студентов по физике осуществляется следующим образом:

а) контроль наличия теоретических знаний;

б) контроль умения решать разные задачи из учебника.

Свободно анализировать реальные задачи в данной деятельности можно только тогда, когда специалист обладает качественной подготовкой в области фундаментальных наук. Качественная подготовка специалиста возможна при условии, если критериям наличия знаний является умение применять знания для решения практических задач по каждой специальности.

Соответствующий уровень фундаментальной подготовки по физике - залог успеха в овладении методами самостоятельного поиска, накоплении специальных знаний для их реализации практической деятельности любого специалиста. Это возможно только при значительном повышении уровня профессионально-педагогического мастерства каждого преподавателя вуза. Поэтому сейчас и в перспективе актуальным является решение вопросов, связанных с повышением квалификации педагогических кадров, в итоге – повышение качества преподавания учебных дисциплин.

Постоянное развитие социально-значимых личностных качеств преподавателя обусловливается, прежде всего, его стремлением к самосовершенствованию, самореализации, необходимостью усвоения новых знаний, технологий обучения, потребностью быть готовым к решению постоянно усложняющихся задач обучения, воспитания и развития студентов технического вуза.

Физика, преподаваемая в университете, тесно связана с такими дисциплинами как математика и др., и опирается на их основные положения. В свою очередь она сама является научной основой для изучения некоторых дисциплин. В связи с этим возникают проблемы качества подготовки будущих специалистов по физике. Деятельность преподавателя представляет определенную ценность. Сведения о содержании работы преподавателя, опыта работы являются важным условием не только для привнесения в сферу образования чего-то нового, но и совершенствования уже имеющегося материала по различным вопросам обучения, воспитания и развития студентов.

Для усвоения теоретического материала на практических занятиях используют различные приемы, методы. Они должны содействовать развитию самостоятельности студентов, более активному овладению учебным материалом, служить важной предпосылкой формирования профессиональных качеств будущих специалистов.

Преподавателю физики на практических занятиях необходима обширная и хорошо разработанная система заданий различного уровня сложности. Характерной особенностью физики как вузовской дисциплины является расслоение студентов по степени заинтересованности как следствие по уровню подготовленности.

Преподавателю приходится одновременно работать и со студентами, у которых надо постоянно поддерживать минимальный интерес к физике и со студентами, познания которых по ряду вопросов превосходят знаний своих сокурсников. Система заданий должна стать гибким инструментом, обеспечивающим индивидуальный подход к студентам с различными интересами и уровнем подготовки.

Важнейшей задачей обучения курса физики в университете состоит в том, чтобы добиться качества преподаваемой дисциплины. Форма организации учебных занятий по данной дисциплине предполагает совместную коллективную учебную деятельность, а

групповые формы усвоения материала основаны на общих психолого-педагогических особенностях студентов. Необходимо знать общие особенности мышления, внимания, памяти, воли, чувств и других свойств личности студентов, чтобы объяснить новое и быть уверенным, что студенты могут понять и усвоить содержание занятия. Тем не менее, каждому студенту помимо общих, присущи и индивидуальные свойства. Вышеперечисленные особенности студента могут положительно или отрицательно влиять на ход учения. Например, студент отвлекается посторонним предметом, а это не мешает ему быть внимательным, такая особенность является нейтральной по отношению к приобретению знаний по физике.

В группе еще найдется несколько студентов интересующихся кроссвордом, художественной или научной литературой. Этот студент тоже в поисках знаний и ему успешно учиться. Но если студенту труднодоступен учебный материал по данному разделу, в связи с торможением, необходимо индивидуализировать и дифференцировать обучение.

Индивидуально-организованный подход к обучению в соответствии с особенностями личности студента проводится после обоснования необходимости.

Индивидуальный подход обучения позволяет решить различные конкретные задачи, связанные с мышлением студента и совершенствованием волевых и эмоциональных качеств личности, трудолюбия. Такой подход обучения для отстающих и посредственно успевающих студентов по физике состоит в том, чтобы приблизить их к уровню хорошо успевающих. Для студентов, которые хорошо учатся, создаются условия для более продуктивной учебной работы.

Студенты в процессе обучения физики овладевают определенными знаниями, умениями и навыками. Один и тот же материал может усвоен ими различными способами, с помощью различных средств обучения. И всегда перед преподавателем стоит проблема выбора путей, которые более эффективные и продуктивные в обучении.

Наиболее эффективным является использование учебно-методического комплекса, одним из элементов которого является учебное пособие. В процессе, учебный материал предоставляется частями и для усвоения могут быть предложены приемы, действия, операции. Для усвоения последующего материала студенту необходимо твердо овладеть предыдущими знаниями.

Так, например, на кафедре Физики ЖаГУ ведется активная работа в применении эффективных методов обучения общего курса физики на практических занятиях.

Главная особенность состоит в том, что они создают благоприятные условия и возможности для самостоятельного изучения и усвоения основного учебного материала, понимания теоретического курса, развития мышления и навыков студентов к будущей профессии. Решение задач общего курса физики по разделу «Электричество и магнетизм» требует системного подхода, предусматривает включение в процесс обучения учебников, учебных пособий, методических указаний, технических средств, дидактических материалов, компьютерной технологии (материалы с Интернет), измерительных приборов, наглядных пособий, материалы для контроля качества знаний студентов (тесты и др.).

Целенаправленность практических занятий сопровождается самостоятельной работой студента, и в современных образовательных технологиях приобретает все большее значение.

На практических занятиях рекомендуем применение дидактических материалов, приложенных к учебному пособию. Они представлены в виде заданий для групповой, самостоятельной и индивидуальной работы. Задачи для решения в основном подобраны по темам из сборников задач и упражнений, указанных в библиографическом списке в конце учебного пособия.

Исходные данные представляются в виде матрицы для выполнения контрольных заданий студентами, где в каждый вариант от 0 до 9 включены по 10 задач.

Студенты знакомятся с теорией, методическим указанием, контрольными вопросами, примерами решения задач, выполняют индивидуальные и самостоятельные задания. В качестве контроля знаний по пройденным материалам, можно применить матрицы-задания, где по шифру студент определяет свой вариант.

Предлагаем следующие задания для примера:

1. Студентам раздаются методические указания по кратким теоретическим основам для усвоения, данного материала.

2. Для группового задания предоставляются ответить сначала на теоретический вопрос, а затем решить задачу:

1) Сформулируйте и поясните закон сохранения заряда.

2) Заряд электрона равен $1,6x10^{-19}$ *Кл*, а его масса – $9,11x10^{-31}$ кг. Что больше: сила электростатического взаимодействия электронов или сила их гравитационного взаимодействия? Во сколько раз?

3. Для индивидуальной работы предоставляются задачи типа:

1. Определить силу электростатического взаимодействия электрона с ядром в атоме водорода. Среднее расстояние электрона от ядра атома считать равным $1x10^{-8}$ *см* , заряд электрона $e = 4,8x10^{-10}$ СГСЭ.

2. Два алюминиевых шарика радиусами R =2 *см* и r = *см* соединены легкой непроводящей нитью длиной l=1,00 *м* . Шарики находятся на гладкой горизонтальной непроводящей поверхности. У каждых n=10^5атомов большего шарика взято по одному электрону, и все они перенесены на меньший шарик. Какую минимальную силу нужно приложить к системе, чтобы нить натянулась? Плотность и молярная масса алюминия равна соответственно $\rho = 2,7x10^3$ *кг/м*^{3} и $M = 2,7\ x10^{-2}$ *кг/моль* , заряд электрона $e = 1,6x10^{\ 19}$ *Кл.*

4. Для самостоятельной работы предоставляются задания по вариантам типа:

1-й вариант: а) АВ – равномерно заряженная бесконечная плоскость, С- одноименно заряженный шарик весом Р. Заряд шарика равен q . Натяжение нити равно $F_н$. Найти поверхностную плотность заряда на плоскости АВ.

б) Тонкий длинный стержень равномерно заряжен с линейной плотностью заряда

τ=10*мкКл/м.* На продолжении оси стержня на расстоянии. а=20 *см* от его конца находится точечный заряд q= 10 *нКл.* Определить силу взаимодействия заряженного стержня и точечного заряда

5. Для контроля знаний предоставляются матрицы-задания типа:

В вершинах равностороннего треугольника со стороной. a расположены заряды q_1 и q_2=q_3. Определить направление и величину силы, действующей на заряд q, находящийся в центре треугольника.

Матрица - задания для решения задачи

	Расчетные параметры	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Стороны равностороннего треугольника a, (м)	$6x10^{-2}$	$6x10^{-2}$	$4,24x10^{-2}$	$6\ x10^{-2}$	$6\ x10^{-2}$	$4,24\ x10^{-2}$	$6,67x10^{-2}$	$3x10^{-2}$	$6x10^{-2}$	$6x10^{-2}$
	Заряд q_1, (Кл)	$6x10^{-9}$	$6,67x10^{-9}$	$3x10^{-9}$	$2x10^{-9}$	$20,01x10^{-9}$	$6,67x10^{-9}$	$16x10^{-9}$	$6x10^{-9}$	$3x10^{-9}$	$13,34x10^{-9}$

	Заряды $q_2 = q_3$, (Кл)	$8x10^{-9}$	$8,09x10^{-9}$	$4x10^{-9}$	$2,67x10^{-9}$	$26,88\ x10^{-9}$	$8x10^{-9}$	$21,39x10^{-9}$	$8x10^{-9}$	$4x10^{-9}$	$17,8x10^{-9}$
	Заряд q , (Кл)	$6,\ 67x10^{-9}$	$6x10^{-9}$	$6,\ 67x10^{-9}$	$20,01x10^{-9}$	$2x10^{-9}$	$3x10^{-9}$	$3x10^{-9}$	$1,67x10^{-9}$	$13,34x10^{-9}$	$3x10^{-9}$

Работая с самостоятельными заданиями, студент имеет возможность осуществлять самостоятельный поиск.

Ведь прав М. Бунге, который сказал, что: «До тех пор, пока человек не сможет охватить информацию в одном обобщающем понятии, он не сможет считать, что знает и понимает ее, не может считать ее своей». [2]

В итоге, обладая теорией, полной информацией, студенты привыкают самостоятельно воспроизводить знания по основному содержанию раздела, без которых не обойтись в вузовской программе, которые являются основой данного раздела и хорошо подготовлены основным вопросам физики.

Получаемая человеком информация для запоминания и последующего хранения связывается ассоциативно с его прошлым опытом. [3]

Современные образовательные технологии отличаются тем, что большое внимание уделяется самостоятельной работе студента. Поэтому основной задачей преподавателя является консультация, и он погружается в методическую работу для повышения эффективности самостоятельной работы студента на занятиях.

Большой эффект индивидуальных и самостоятельных заданий дает их применение на практических занятиях. Необходимо отметить, что самым главным в организации практического занятия является максимальное вовлечение всех студентов в активную самостоятельную практическую работу с целью развития творчества инициативы и профессиональных навыков будущего специалиста. Это достигается обычно при условии, когда преподаватель, учитывая особенности своей учебной дисциплины и контингента, будет разрабатывать индивидуальные задания для каждого студента, в виде контрольных заданий рассчитанных на проведенное время.

Дальнейшая наша работа связана с использованием компьютеров в учебном процессе, которая приводит к созданию новой методологии и технологии обучения дисциплины, широкое применение в обучении принципов психологии и управления, также повышению степени умственной, эмоциональной нагрузки, которую испытывает студент.

Содержание процесса обучения в высшей школе наглядно представлены в работах. [4]

Практика показывает, что компьютеры в учебном процессе активизируют познавательную деятельность, повышают интерес к знаниям, технике и они требуют использования более совершенных методов и технологий обучения, способных активизировать самостоятельную работу студентов, сделать ее максимально управляемой.

Самостоятельные программы вовлекают активных студентов работать над созданием собственных программ, реализуя свои идеи, укрепляя полученные знания под руководством преподавателя. Успешная работа студента зависит от его заинтересованности, получая результат своего труда.

Работая над повышением качества преподавания физики, преподаватели кафедры физики ЖаГУ ведут работу над проблемой комплексного использования системы средств обучения, где применяемые средства обучения – учебные пособия являются одним из элементов системы средств обучения физики в ВУЗе.

Литература

1. Новые исследования в педагогических науках. М., Педагогика. 72 с.
2. Бунге М. Интуиции и наука. М., Прогресс, 1967, 187 с.
3. Беспалько В. Слагаемые педагогической технологии. М., Педагогика, 1989, 132 с.
4. Мамбетакунов Э.М. Содержание процесса обучения в высшей школе. // Наука и Образование (Сборник научно-методических трудов): Н-34. Вып. 1. Б., ИИМОП КГНУ, 1999, с. 91-101.

* * *

Э.О. Оганов, К. Исмаилов, Ч.Т. Канкулова, К.А. Эрназаров

Морфофункциональные особенности в развитии секреторных органов бройлерных уток

Как известно, тотальные и парциальные размеры тела являются фундаментальными характеристиками объектов материального мира (Шмидт Ниельсен К, 1987). Для более полного понимания процессов, происходящих в соме организма, необходимо остановиться на росте и развитии секреторных органов организма, в нашем случае, бройлерных уток пекинской породы, среди которых мы изучали железистый желудок, надпочечник, щитовидную, поджелудочную железы и копчиковую железу.

Анализируя литературные данные, мы пришли к выводу, что остаются недостаточно изученными многие вопросы самой структурной организации этих органов у бройлерных уток. Хотя, эти сведения необходимы для понимания закономерностей развития железистых органов и тканей, их взаимодействия и влияния на ростовые процессы всего организма уток, для успешного разрешения практических задач по совершенствованию селекционно-племенной работы, для разработки научно обоснованных рекомендаций по их кормлению, содержанию и эксплуатации.

Рассматривая процессы закладки и развития *железистого желудка* уток, мы отметили следующие основные процессы его гистогенеза: в антенатальном онтогенезе железистый желудок начинает дифференцироваться на 8 день инкубации. Вначале мы наблюдали развитие покровного цилиндрического эпителия, в подслизистом слое зачатков сложных желез в виде мелких округлых не дифференцированных структур, мышечной оболочки в виде тонких прослоек гладкомышечных волокон и серозной оболочки.

Рост и развитие сложных желез идет поэтапно, т.е, вначале происходит развитие зачатков сложных желез (мелких, округлой формы, в которых развита только капсула железы), расположенных в один ряд между слизистой и мышечной оболочками. Затем, к 22 дню инкубации, из зачатков развивается первый слой сложных желез, в полости которых из поверхности слизистой оболочки проникает покровный эпителий, затем начинают дифференцироваться трубчатые железы, расходящиеся радиально и представленные кубическими оксинтопептическими клетками. Секреторная функция сложных желез обнаруживается также на 22 день эмбриогенеза. Начиная с 22-24 дня инкубации, мы наблюдали активное заселение соединительной ткани органа диффузной лимфоидной тканью. Многорядную структуру (в 4-5 рядов) они приобретают, с активной дифференциацией зачатковых форм на 26-28 дни инкубации, когда начинается активное заглатывание амниотической жидкости плодом, при этом желудок приобретает округлую форму.

В постнатальном онтогенезе наблюдается рост структур всех оболочек, но большего развития достигает аппарат сложных желез. Процессы дифференциации, которых продолжаются вплоть до 120 дневного возраста, что подтверждается наличием зачатковых их

форм даже в 56 дневном, и промежуточных форм у 120 суточных уток, ростом высоты покровного эпителия и толщины мышечной оболочки. Максимальную интенсивность роста железистого желудка мы наблюдали в первые 10 дней жизни утят. Максимальной анатомической зрелости железистый желудок достигает в 56 суточном возрасте.

В гистогенезе ***поджелудочной железы*** в антенатальном онтогенезе можно отметить, что оформление ацинусов и их протоков наступает уже на 12-й день инкубации. Рост железы осуществляется за счет незрелых ацинусов, расположенных в подкапсулярной зоне, хотя по данным П.В. Макрушина (1981) за счет изменения плотности органа. С 14 дня инкубации начинаются активные процессы фагоцитоза инфильтратов крови, и бурное заселение органа форменными элементами крови лейкоцитарного ряда, продолжающийся вплоть до вылупления утенка из яйца. В период от 16 до 19 дня инкубации отмечаются максимальные показатели относительной массы, суточного прироста массы и интенсивности роста органа, что дает нам представление об уровне его дифференциации в это время. По нашему мнению, эндокринная часть железы в первые дни после вылупления еще мало функциональна. Это мы связываем с еще продолжающимся желточным питанием.

В постнатальном онтогенезе, плотность расположения и степень дифференциации ацинусов уже в 1 суточном возрасте почти соответствует взрослым уткам. Хотя диаметр ацинусов у утят равномерно увеличивается до 56 суточного возраста, высота экзокриноцитов указывает на то, что уже к 10 дневному возрасту клетки достигают дефинитивной величины равной 120 суточной утке. Этот факт свидетельствует об увеличении ацинусов не только за счет роста клеток, но и за счёт роста диаметра вставочного протока.

Вместе с этим рост поджелудочной железы продолжается до 60 дневного возраста, за счет пополнения ее развивающимися зачатковыми (мало дифференцированными ее формами) ацинусами, расположенными по периферии органа, в подкапсулярной зоне в виде широкого пласта незрелых, не функциональных их зачатков. Эта зона сохраняется до 120 дневного возраста, хотя ее площадь с возрастом сокращается.

В эндокринных островках в 1 суточном возрасте. можно дифференцировать А-и В-эндокриноциты, однако наибольшего развития они достигают к 120 дню постнатального онтогенеза. С возрастом между ацинусами и протоками увеличивается количество соединительной ткани.

В 1 суточном возрасте относительная масса ***щитовидной железы*** утят к массе тела составляла максимальную величину, при довольно высокой анатомической зрелости органа, за 120 дней постнатального онтогенеза рост массы щитовидной железы в третьей декаде.

Как известно, структурно - функциональными единицами (аденомерами) щитовидной железы являются фолликулы. Они представлены, как замкнутые шаровидные, элипсоидные, угловатые или полигональные, пузыревидные образования варьирующих размеров с полостью внутри. В связи с функциональным состоянием размеры фолликулов, отличаются, и бывают мелкими (микрофолликулы), средними и крупными.

Анализируя микро - морфометрические показатели фолликулов щитовидной железы, необходимо отметить, что их рост продолжается до 120 дневного возраста.

В это время тироциты обретают плоскую форму и отмечается уменьшение количества резорбционных вакуолей, что указывает на снижение или стабилизацию гормональной функции этой железы у уток, по-видимому, связанная с приближением яйценосного периода и достаточно высоким уровнем зрелости организма микро-фолликулы пополняют количество средних и крупных фолликулов, поэтому именно за счет этих фолликулов происходит рост органа.

Надпочечники у 1 суточных утят имеют максимальную относительную массу, и достаточно высокую анатомическую зрелость органа. Эти данные характеризуют надпочечники как орган с высокой степенью подготовленности уже при вылуплении, т.е. на

пороге постнатального онтогенеза. По данным Н.И. Коноваловой (1985) уже на 13-е сутки инкубации они имеют вид дефинитивного органа.

Анализируя данные массы надпочечников мы отметили, что интенсивность роста была максимальной во второй месяц их жизни. При этом примечательно, что начиная с 20 дня относительная масса стабильно равнялась 0,02% массы тела, и только к 120 суточному возрасту она повышалась до 0,06%, что указывает на повышение функциональной активности органа именно в эти два месяца (т.е. в период подготовки организма к репродуктивной активности).

Морфометрические показатели толщины капсулы, толщины клубочковой зоны, диаметра тяжей клубочковой зоны, диаметр тяжей пучковой зоны, высота пучковых клеток в 1с. и т.д. с возрастом изменялись незначительно, что свидетельствует о высокой степени дифференциации клеток всех зон при вылуплении утенка. Увеличение массы происходит преимущественно за счет увеличения толщины зон, тогда как показатели клеток остаются неизменными. Эти данные свидетельствуют об активных митозах в органе, несмотря на то, что сам орган вполне функционален с плодного перевода антенатального онтогенеза, что соответствует данным Н.И. Коноваловой (1985).

Исследуя ***копчиковую железу,*** мы отметили, что максимально интенсивно масса органа увеличивалась в последнюю неделю инкубационного периода (в 22, 51 раз), тогда как в постнатальном онтогенезе железа, как бы дорастает, особенно в первую декаду. В это время соответственно, отмечается максимальная относительная масса органа при достаточно высокой (14,55%) анатомической зрелости органа.

При микроскопическом исследовании данной железы мы выяснили, что она является не просто трубчатой железой, а разветвленной трубчатой многослойной железой включающей систему третичных, вторичных и первичных железистых трубочек. Секреция железы включает 4 фазы: размножение клеток, поглощение исходных продуктов, синтез и накопление секрета в секреторных вакуолях, экструзия, сопровождающаяся полным разрушением гландулоцитов. Размножение гландулоцитов осуществляется по всей длине железистых трубочек. Мы считаем, что голокриновая секреция обусловлена также ухудшением условий кровообращения гландулоцитов.

Заключение.

Анализируя полученные данные, мы отметили, что все исследуемые нами железистые органы уже при вылуплении имеют достаточно высокую степень дифференциации и функционально полноценно способны выполнять свое предназначение.

Литература

1. Коновалова Н.И. Морфофункциональные особенности гонад, щитовидной железы и надпочечников селезней в связи с породой и возрастом: Автореф. дисс.канд. вет. наук. Витебск, 1985, 24с.
2. Макрушин П.В. Линейный рост органов и его соотношение с ростом их массы у цыплят разных пород.// В кн.: Физиология и морфология с.-х. животных. Саратов, 1981, с.3-17.
3. Шмидт-Ниельсен К. Размеры животных: почему они так важны? пер. с англ. - М., Мир, 1987, 258 с.

* * *

Ж.А. Аванова, Ж. Мамадразаков

Математиканы окутууда ЭЭМ ди колдонуу

Мектептердин жана жогорку окуу жайлардын компьютерлер менен камсыз болушу аларды окутуу сферасында натыйжалуу колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн түзөт. Компютерлерди окуучулардын билимин текшерүү каражаты гана эмес методикалык жана педагогикалык жактан мугалимдин эмгегин женилдетүүчү каражат катары да кароого болот. Мында сөз компьютерлерди математикалык амалдарды аткаруунун айрым бир негизги жолдорун, алгоритмаларын үйрөтүүдө гана эмес , окуу материалын бышыктоо, зарыл болгон учурда аларды толуктоо үчүн колдонуу жөнүндө болуп жатат. Мектеп курсундагы математиканын көпчүлүк бөлүктөрүн ЭВМ аркылуу окутуу мүмкүн эмес, бирок жаны материалды өздөштүрүү үчүн өз алдынча иштерди уюштурууда, сабакта көрсөтмөлүү каражат катары колдонгон учурларда эн жакшы натыйжаларды алып келе тургандыгы анык. Математиканын айрым түшүнүктөрүн үйрөнүү окуучудан өтө терен өз алдынча ой-жүгүртүп иштөөнү талап кылса, мугалимден өтө көп көрсөтмөлүүлүктү уюштурууну талап кылат. Мына ушул учурда ЭВМ дин жардамы менен окутуу натыйжалуу болушу мүмкүн.

Математика сабактарында ЭВМ ди колдонуудагы негизги проблема - математикалык маселелерди чыгарууну окутуу болуп саналат. Мындай максатта колдонулуучу программалык-методикалык материалдар үч түргө бөлүнүшөт: алгоритмалык, жарым алгоритмалык, эвристикалык.

ЭВМ де жарым алгоритмалык жана эвристикалык маселелерди чыгаруу үчүн жарактуу болгон программалык-методикалык камсыздоолорду түзүү өзгөчө татаал маселе экендигин белгилеп кетүү керек. ЭВМди окуу процессине кийирүү жаны программалык-методикалык каражаттарды, окутуудагы кайсы бир басымдуу талаптарды аткаруу үчүн атайын усулдук ыкмаларды иштеп чыгууну талап кылат. Башкача айтканда ЭЭМ ди колдонуу математикалык мазмунду гана эмес, чыгармачыл ой-жүгүртүүгө мүнөздүү болгон эвпистикалык ык-машыгууларды калыптандырууга багытталууга тийиш. Анткени окуучулар математикалык билимдердин суммасына гана ээ болбостон, өз алдынча билим алууга, билимдерди системалаштырууга, натыйжалуу колдонуу жолдорун табууга көнүгүүсү зарыл.

Бул маселеде Эдмунд Кинг дин пикири боюнча «окуучулар аларга сунушталган окутуу системасынын маанисине баа берип, колдонуп, өздөштүрүп анын натыйжалуу болушуна ишеним көрсөткөн учурда гана билим берүүнүн келечектүүлүгү жөнүндө айтууга болот» [3]. Мындан да тагыраак ойду Дейв Сьюел жана Дейвид Роторей төмөндөгүдөй белгилешкен «окутуу процессинде окуучулар маалыматтарды жөн эле пассивдүү түрдө кабыл алуучу катары катышпастан, окутуу менен өздөрүнүн ойлоо схемаларын конструкциялоочу мамиледе болууга тийиш» [4].

Төмөндө математика курсундагы негизги түшүнүктөрдүн бири болгон функция түшүнүгүн окутуунун методикалык сценарийлерин көрсөтүүгө аракеттер жасалды. Бул сценарийлер окуучу менен компьютердин ортосундагы диалогду көрсөтүп турат. ЭЭМ де иштөөнүн сунушталган көрсөтмөлөрү мугалимдер үчүн өз компьютерлерине ылайык программаларды түзүп алууга мүмкүнчүлүктөр берет. Иштелип чыгылган методикалык материалдар боюнча окуу программаларын түзүүгө окуучуларды, студенттерди

катыштыруу зарылдыгын да белгилеп өтөбүз. Бул болсо мектеп окуучуларын келечекте мугалимдик кесипти тандап алууга багыттайт, өбөлгө түзөт.

Графикалык мазмундагы маселелер окуучулардын, студенттердин геометриялык интуицияларын өнүктүрүүнүн өзгөчө каражаты болуу менен бирге анализдин негизги түшүнүктөрүн, теоремаларын бир топ терен өздөштүрүүгө жардам берет жана аларды практикада колдонууга өбөлгө түзүп билимдердин формалдуулугун жоюуга көмөк көрсөтөт. Тилекке каршы бул маселелер мектеп практикасында тиешелүү денгээлде жайылтылган эмес жана мүмкүнчүлүктөр ишке ашырылбай келе жатат. Мындай абалдын бир себеби –окуу китептерде берилген маселелердин жетишсиздиги болушу мүмкүн. Ошондуктан графикалык мазмундагы маселелердин тобун ЭЭМ дин жардамында түзүү бул статьянын негизги максаты болуп саналат.

Ошону менен бирге алгебра курсунун негизги темалары болгон функция жана анын касиеттерин колдонуп тендемелерди жана барабарсыздыктарды чыгаруу боюнча үч типтеги маселелер сунушталды. Ар бир типтеги маселелерди окуу процессинде колдонуу боюнча методикалык көрсөтмөлөр берилди. Сунушталган маселелерди жаны материалды үйрөнүүдө, бышыктоо учурунда жана билимдерди текшерүүдө колдонууга болот. Бир эле группадагы маселелерди түрдүү мезгилдерде башкача айтканда түрдүү класстарда түрдүү максатта колдонуу мүмкүнчүлүктөрү бар.

Функция жана анын касиеттерин үйрөнүүгө берилген маселелер эки түрдүү. Биринчисинде функциялардын графиктеринин тобу берилет да алардын ичинен берилген касиеттерге ээ болгон функцияны тиешелүү аныктоолорду колдонуп бөлүп алуу маселеси коюлган. Экинчисинде тескерисинче, берилген касиеттери боюнча функциянын графигин схемалуу түрдө сүрөттөө болуп саналат.

Биринчи түрдөгү маселелер класста оозеки иштөөгө багытталган. Ал үчүн функциялардын графиктери экранга чагылдырылат. Окуучуларга көрсөтүлгөн графиктердин ичинен берилген касиетке ээ болгондорун бөлүп алуу маселеси коюлат.

Экинчи түрдөгү маселелер жазуу аркылуу иштөө үчүн сунушталат. Окуучулар талап кылынган функциялардын графиктерин чийип көрсөтүүгө тийиш.

Жогорудагы маселелерди окуу процессине кийрүү төмөндөгүдөй максаттарды көздөйт:

1) Жаны аныктоолоду кийирүү;

2) Жаны түшүнүккө геометриялык маани берүү-моделдештирүү;

3) Берилген касиеттерге ээ болгон да болбогон да функциялардын графиктерин таануу б. а. түшүнүктөрдү класстарга бөлүү аркылуу таануу;

4) Окуучулардын визуалдуу ой-жүгүртүүлөрүн өнүктүрүү.

Тажрыйбалар көрсөткөндөй окуу процессине графикалык маселелерди ЭЭМ дин жардамында кийирүү убакытты үнөмдөөгө да жардам берет. Эгерде окуучу берилген касиеттери боюнча функциянын графигин өз адынча түзө алса, анда ал окуучунун окуу материалын түшүнгөндүгү жөнүндөгү жетишээрлик далил болуп саналат.

Биз математиканын анын ичинен алгебранын негизги түшүнүктөрүн ЭЭМ дин жардамында окутуу проблемаларын изилдөөнү төмөндөгү багыттар боюнча жүргүздүк.

1. Биринчи, экинчи, үчүнчү даражалуу көп мүчө түрүндөгү каалаган коэффициенттүү функциялардын графигин түзүүнүн программасын жана аларды колдонууга карата эвристикалык маселелерди иштеп чыгуу;

2. Функциянын графиктерин которуу идеясын компьютерлештирүү б.а. $y = f(x)$ функциясынын графигин колдонуп $y = f(x+a)$ жана

$y = f(x+a)+в$ функцияларынын графиктерин алуу;

3. ЭЭМ дин жардамында функция жана анын тескери функциясы жөнүндөгү түшүнүктөрдү компьютердин жардамында окутуу;

4. Тригонометриялык, көрсөткүчтүү, логарифмалык функциялардын касиеттерин вертуалдуу окутуу;

5. Компьютердик графикаларды колдонуп айрым сызыктуу, квадраттык, кубдук жана тригонометриялык, көрсөткүчтүү, логарифмалык тендемелерди, барабарсыздыктарды чыгаруунун методикасын иштеп чыгуу.

Коюлган максатка ылайык ЭЭМ де $y=ax^3 + вx^2 + cx + d$ (a,в,c,d – чыныгы сандар) формуласы менен берилген функциялардын графиктерин түзүүнүн программасы алынды. Графиктердин өзгөрүшү a, в, c, d –коэфициенттерин тандап алуудан көз каранды болот. Ошондуктан бул учурда аз гана убакыттын ичинде бир нече функциялардын графиктери менен таанышууга мүмкүнчүлүктөр бар. Алардын ичинен окуучуларга тааныш болгон функциялардын графиктерин көрсөтүү менен программанын туура экендигине ишендирүүгө жана сабакка кызыктырууга болот. Андан ары коэфициенттерди тандоо аркылуу конкреттүү функция каралат да ал экранга чагылдырылылат. Окуучулар төмөндөгүдөй маселелерди аткарышат:

1. $y = x^3 + 2x^2 - 5x - 6$ функциясын графиги боюнча изилдөө маселесин коелу (1-сүрөт).

а) Функция каралган аралыкты жана бул аралыктагы функциянын маанилеринин областын көрсөткүлө.

б) График боюнча берилен функциянын нөлдөрүн тапкыла.

в) Өсүү жана кемүү аралыктары кайсылар?

г) Функциянын экстремалдык чекиттери барбы?

д) $[-10;10]$ аралыгында функциянын эн чон жана эн кичине маанилерин тапкыла.

е) Функциянын жуптугу жана тактыгы, мезгилдүүлүгү жөнүндө эмнени айтууга болот?

ж) $x^3 + 2x^2 - 5x - 6 > 0$ жана $x^3 + 2x^2 - 5x - 6 < 0$ барабарсыздыктарын чыгаргыла да функция он мааниге жана терс мааниге ээ болгон аралыктарды тапкыла.

2. ЭЭМ де түзүлгөн программага ылайык $[-10;10]$ аралыгында функция нөлдөргө ээ болгондой a, в, c, d –коэффициентерин кандайча тандоого болот? (Мында $ax^3 + вx^2 + cx + d = a(x-x_1)(x-x_2)(x-x_3)$ формуласы колдонулат). ЭЭМ дин жардамында бир нече функциялардын графиктерин түзгүлө.

3. ЭЭМ де түзүлгөн программага ылайык $[-10;10]$ аралыгында функция экстремалдык чекиттерге ээ болгондой a, в, c, d –коэффициентерин кандайча тандоого болот?

4. ЭЭМ де түзүлгөн программага ылайык функция так (жуп) болгондой a, в, c, d –коэффициентерин кандайча тандоого болот?

Биздин учурда функция жуп болушу үчүн x өзгөрмөсүнүн даражасы жуп болушу жана анын графиги оу огун бойлот өйдө же төмөн гана жылдыруудан алынышы зарыл, ошондуктан биз издеген функция $y = ax^2 + d$ түрүндө болот. Ал эми так функциялардын графиктери координата башталмасына карата симметриялуу болушкандыгын эске алсак, анда алардын графиктери координата башталмасы аркылуу өтүүгө тийиш, демек берилген шартты эске алганда так функциялар $y = ax^3 + cx$ түрүндө болот.

5. ЭЭМ түзгөн графиктерди пайдаланып төмөндөгү тендемелерди чыгаргыла:

а) $x^2 - 5x + 6 = 0$; б) $2x^2 + x - 6 = 0$; в) $3x^3 + 13x^2 + 2x - 8 = 0$.

6. ЭЭМ түзгөн графиктерди пайдаланып төмөндөгү барабарсыздыктарды чыгаргыла:

а) $3x^2 + x - 2 > 0$; б) $2x^2 + x - 6 < 0$; в) $x^3 - 4x^2 + x + 6 \leq 0$.

7. Каралган маселелер боюнча логикалык тыянак чыгарып, төмөндөгү түшүнүктөргө жаны аныктоо берип көргүлө:

а) тендемелерди чыгаруу түшүнүгүнө;

(Тендемелерди чыгаруу деп, барабардыктын он жана сол жагындагы туюнтмалардын графиктери ....(кесилишкен) чекиттердин ......(абциссаларын) табууну айтабыз).

б) $f(x) > g(x)$ $(f(x) < g(x)$ барабарсыздыктарын чыгаруу түшүнүгүнө.

($f(x) > g(x)$ $(f(x) < g(x))$,барабарсыздыктарын чыгаруу деп $f(x)$ тин графиги $g(x)$ тин графигинин жогору (төмөн) жагында болгон ......(аргументтин) маанилерин табууну айтабыз).

ЭЭМ де түзүлгөн прораммага ылайык $y = f(x)$ функциясы берилсе төмөндөгү функциялардын графиктерин автоматтык түрдө тургузуу мүмкүнчүлүгү түзүлдү:

1. $y = f(-x)$, (2-сүрөт). 5. $y = f(ax)$, (6-сүрөт).
2. $y = f(x) + a$, (3-сүрөт). 6. $y = |f(x)|$, (7-сүрөт).
3. $y = f(x - a)$, (4-сүрөт). 7. $y = f(|x|)$, (8-сүрөт)
4. $y = a f(-x)$, (5-сүрөт).

Бул программанын негизинде функциялардын графиктерин котоpуу, функциялардын аналитикалык формасындагы окшоштуктарды айрымалоо жана жалпылоо аркылуу билимдерди бекемдөө учурларында колдонууга болот.

Адабияттар

1. А.Я. Цукарь. Современные проблемы методики преподавания математики. М., Просвешение, 1985, с.132-139.
2. Р.Л. Грегори. Глаз и мозг. Психология зрительного восприятия. М., Прогресс, 1970.
3. Э. Кинг. Образование и компьютеры. Перспективы. 1989, №1, с. 35-37.
4. Д. Сьюэлл, Д. Ротерей. Основные направления применения ЭВМ. Перспективы. №2, с. 23-25.

* * *

Ж.А. Аванова, Ж. Б. Мамадразаков

Алгебра сабактарында визуалдуу ой-жүгүртүүлөрдү өнүктүрүү

Математиканы окутуу процессинде окуучулардын интеллектуалдуу өсүшү б. а. ой жүгүртүүнүн түрдүү жактарынын, жеке адамдык сапаттарынын өнүгүүсү иш жүзүнө ашырылат. Психологдор ой жүгүртүүлөрдү абстрактуу жана конкреттүү, сөз жана эмоционалдык, логикалык жана алгоритмалык ж.б. у.с. түрлөргө бөлүшөт. Азыркы учурда «визуалдуу ой жүгүртүү» термини да көп тармактуу колдонулуп келүүдө. Бул термин көрүү, көргөзмөлүү ой-жүгүртүү, пикирлөө деген маанини түшүндүрөт. Р.Арихеймдин жазганы боюнча ал «визуалдуу (көрүү) операциялардын жардамында

жүргүзүлгөн ой жүгүртүү» болуп саналат [1]. А.Р. Лурия таанып билүү процесстерин изилдөө менен «Көрүүнүн жардамында иштеген акыл - бул көрүү акылы» -деп белгилеген [2].

Визуалдуу ой -жүгүртүүнүн операцияларын максаттуу түрдө үйрөтүү менен алгебраны окутуунун сапатын жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүнө токтолобуз. Белгилүү психолог В.П. Зинченконун аныктоосун келтирели [3]: «Визуалдуу ой жүгүртүү – бул жаны образдарды жаратуучу, анык бир мааниге ээ болгон визуалдуу формаларды түзүүчү, билимдерди көзгө көрүнгөн түргө алып келүүчү адамдын ишмердүүлүгүнүн натыйжасы».

Мугалимдер сабакта формулаларды жана чиймелерди, сүрөттөрдү жана схемаларды, плакаттарды жана таблицаларды, моделдерди жана образдарды көрсөтмө курал катары пайдаланышат. Мында мугалимдин биринчи максаты каралып жаткан образга окуучунун көнүлүн буруу болот. Бул максатка жетүү кыйын эмес. Экинчи максат окуучунун бул образда эмнелер берилгендигин көрүп, таанып-билүүсүнө мүмкүнчүлүк түзүү. Жазуу жана сүйлөө маданиятына үйрөтүү сыяктуу эле көрүү аркылуу кабыл алуу маданиятына үйрөтүү узак жана максаттуу иш жүргүзүүнү талап кылат. Гельмгольц айткандай, «нерселерди туура көрүү үчүн окутуу зарыл» [1] .

Доскага татаал болгон алгебралык туюнтманы жазып аны жөнөкөйлөтүү талап кылынсын. Бул учурда окуучу дароо эле ручканы алып жаза баштаган болсо, анда туура болбогон болоор эле. Анткени, таанып-билүүнүн ар бир этабындагы биринчи кадам «жандуу туюум» болууга тийиш.

«Жандуу туюм» аракетке келүүсү үчүн, окуучу визуалдуу информацияларды анализдөөгө үйрөнүшү зарыл. Мындай анализдөөнүн кадамдары кандай болушу керек? Баарынан мурда сунушталган сүрөттөлүштүн (булар формула, сүрөт, чийме, график, схема болушу мүмкүн) жалпы түзүлүшүн аң-сезимдүү таануу аркылуу окуучу алдына коюлган маселе кайсы билимге, кайсы эрежеге багытталгандыгынын жообун өз оюу менен табууга аракет жасаганы маанилүү.

Андан ары информацияны көрүү аркылуу анализдөө б. а. анын айрым фрагменттерин айрымалоо, бирдей элементтерди, формасы же мааниси боюнча окшошторун теңдештирүү – иш-аракеттери аткарылат. Мисалдар келтирели.

Маселени анализдөө учурунда окуучудагы визуалдуу пикир жүгүртүүнүн мүмкүн болгон баскычтарын байкап көрөлү:

«Туюнтманы жөнөкөйлөткүлө: $\left(x^{\frac{2}{3}}\right)^{0,6}\cdot x^{-\frac{2}{5}}$ »-маселеси берилсин.

1. Туюнтма рационалдык көрсөткүчтүү даражаларды өз ичине алат – бул маселенин коюлушунун стандарттуу түрүн аныктоо болуп саналат.

2. Туюнтмага негизи x болгон бирдей негиздеги рационалдык көрсөткүчтүү даражалар катышкан – бул стандарттуу обьекттерди таануу болот.

3. Даражаны даражага көтөрүү амалын аткаруу менен биринчи көбөйтүүчүнү да негизи x болгон рационалдык көрсөткүчтүү даража түрүндө жазып алууга болот – бул бирдей элементтерди таануу.

4. Мага бирдей негиздеги даражаларды кобөйтүүнүн эрежеси белгилүү, ошондуктан, берилген туюнтманы негизи x болгон даража түрүндө жазууга болот – бул маселени чыгаруу үчүн стандарттуу $x^p\cdot x^q = x^{p+q}$ түрдөгү формулага келүү.

Жогорудагы кадамдардын тартиби түрдүүчө болуп, алардын айрымдары көмүскө ой -жүгүртүү менен аткарылышы да мүмкүн.

Стандарттуу ситуацияларды таануу маселенин берилишине жараша жаныча белгилөөлөрдөгү формуланы көрө билүү, функциянын маанисин анын кандайдыр бир чекиттеги мааниси менен тандеш кароо, белгилүү болгон жалпы түшүнүктөрдүн жекече түрлөрүн ажырата билүү ж.б.у.с. процесстерде ишке ашат. Ошондуктан окуучуларда формасы жагынан окшош ал эми мааниси жагынан өтө айрымалуу ситуацияларды алмаштырбоо, айрымалай билүү ыктарын калыптандыруу маанилүү. Мисалы, доскадан ката көчүрүүнү алдын алуу үчүн ($a^3\sqrt{d}$ нын ордуна $a\sqrt[3]{d}$ ти, $\log_2 x$ тин ордуна log2x ти ж.б.у.с. алмаштырып жазуулар) окуучуну мааниси жагынан түрдүүчө болгон туюнтмаларды бир мезгилде көрсөтүү менен алардын окшоштуктарын жана айрымачылыктарын көрө билүүгө көнүктүрүү зарыл.

Визуалдуу анализ жүргүзүүнүн негизги этабы иштөөнүн планын ой- жүгүртүү менен түзүү болуп саналат. Окуучу андан аркы иш -аракет жасоонун тартибин аныктап, өзүнө белгилүү болгон операцияларды ой менен аткарып, мүмкүн болгон варианттарды тез табууга жетишүүгө тийиш. Эсептөөлөрдү жүргүзбөстөн туруп ишти аткаруунун мүмкүн болгон варианттарын алдын –ала оозеки талкуулап алуу натыйжалуу болот. Талкуу учурунда мурда белгилүү болгон формулалар, таблица, схемалар менен салыштыруу, дал келтирүү аркылуу маселенин чечилиш жолдорун алдын ала билүү мүмкүнчүлүктрү түзүлөт.

Математика сабактарында окуучулардын визуалдуу ой -жүгүртүүлөрүн өнүктүрүү методикасын тушундүрүү максатында алгебра курсунун айрым көнүгүүлөрүн мисал келтиребиз.

1. Туюнтмада көбөйтүү амалын башкача жайгаштыгыла:

а) $\dfrac{(x^2+x)a}{2в}\cdot 15(x+1)^2$; б) $a^{\frac{5}{3}}\cdot b^{\frac{1}{6}}\cdot\left(a^{-\frac{1}{3}}b^{\frac{1}{3}}\right)^4$

2. а) c = 81 болсо, туюнтманын маанисин табуу үчүн амалдарды аткаруу тартибин аныктагыла: $(1+c^{\frac{1}{2}})^2-2c^{\frac{1}{2}}$

б) Амалдарды аткаруу тартибин аныктагыла: $\sin^2\sqrt{\cos\dfrac{\pi}{2\sqrt{tg\dfrac{\pi}{4}}}}$

3. Бирдей элементтерди тапкыла жана аларды x менен алмштырып туюнтманы жазгыла:

а) $\dfrac{b^{\frac{3}{4}}-2b^{\frac{1}{4}}}{\sqrt{b}}$; б) y^4-8y^2+15

4. Улантып жазгыла:

а) $a^2в^2=(ав)^2$; б) $a^2+2ав+в^2=(a+в)^2$

$2^2x^2=\ldots$ $x^2+2xy+y^2=\ldots$

$9a^2=\ldots$ $4x^2+4xy+y^2=\ldots$

$100в=\ldots$ $1+6в+9в^2=\ldots$

$5c^2=\ldots$ $100a^2-80a+16=\ldots$

в) $a=(\sqrt{a})^2=(\sqrt[3]{a})^3=\ldots$; г) $a-в=$

у = ... $(\sqrt{a})^2 - (\sqrt{в})^2 = (\sqrt{a} - \sqrt{в})(\sqrt{a} + \sqrt{в})$;
5а = ... х − у = ...
х-1 = ... а − 1 = ...
7+в = ... $а^2$ − в = ...

д) $f(x) = x^3 + \frac{1}{x} - \sin x$;

$f(2) = 2^3 + \frac{1}{2} - \sin 2$;

f(-x) = ...
f(3x+1) = ...
f(cosx) = ...

Ошентип, берилген көнүгүүлөрдөгү тапшырмалар аткарууну тикеден- тике талап кылбайт. Үлгү көрсөтүлгөндүктөн окуучу кыйынчылыгы жок эле аны аткарууга киришип кете алат. Мындай көнүгүүлөрдү математикага кызыгуусу начар окуучулар деле аткарууга аракет жасашып, тартынуу, кысылуудан кутулгандай болушат, өзүнө ишенүү пайда болот, математикалык билимдерди абстракташтырууга өбөлгө түзүлөт. Көнүгүүлөрдү аткаруу этаптарынын жыйынтыгы билим берүүгө багытталган болуп, көрүү аркылуу ой-жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн натыйжасында белгилүү бир математикалык ыктар калыптанат.

Математика сабактарында окуучулардын визуалдуу ой-жүгүртүүлөрүн өнүктүрүүдө окутуунун интерактивдүү усулдарынан колдонуу натыйжалуу. Эгер сабак учурунда окуучулар ортосунда, ошондой эле окуучулар менен мугалимдин ортосунда карым-катыш жогору денгээлде жүрсө, биз мындай окутууну интерактивдүү деп айтабыз. Мындай карым- катыш адата кайсы бир проблеманы кантип чечүү керек жана сунуш кылынган чечим канчалык алгылыктуу деген түрүндө болот. Окуучулардын визуалдуу ой-жүгүртүүлөрүн өнүктүрүүчү окутуу сыяктуу эле интерактивдүү окутуудагы эн башкы нерсе −маселени чечүү процесси маселенин жообун алуу сыяктуу эле мааниге ээ болуп, ал түгүл кээде андан да мааилүү экендигинде. Бул учурда интерактивдүү усулдан колдонуунун негизги максаты окуучуларга маалымат берүү эле эмес, алардын визуалдуу ой-жүгүртүүлөрүнүн негизинде жоопторду өз алдынча табуу көндүмдөрүн да калыптандыруу болууга тийиш.

Интерактивдүү усулдун өзөгүн «өз ара аракеттенүү» б.а. маселени чечүү, жаныны ачуу процесстеринде окуучулар бири- бири менен карым-катышта (эки-экиден болуп, чакан топ болуп иштөө, ж.б. аркылуу) болуу аркылуу ой-жүгүртүүнүн, билим алуунун түрдүү ык-машыгууларын өздөштүрүү түзөт.

Математикалык көрө билүүгө тарбиялоо үчүн көрүү информацияларын уюштуруунун мааниси чон. Көрсөтмөлүүлүктү сабактын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында гана колдонбостон, математикалык визуалдуу тушүнүктөрдү калыптандырууга да багыттаганыбыз он натыйжаларды берет. Анткени алар көнүмүш болуп калган сөз түрүндөгү түшүнүктөрдөн көлөмү, жалпылык даражасы боюнча да кем калышпайт. Мисалы, функциялардын касиеттерин алардын графиктери аркылуу окутуу, тендемелерди, барабарсыздыктарды график жолу менен чыгаруу, айрым алгебралык түшүнүктөрдү геометриялык моделдери аркылуу окутуу, түшүнүктөрдүн жана алардын касиеттеринин байланышын көрсөткөн маалымат-схемаларынан колдонуу ж.б.

Математикалык көрө билүүгө тарбиялоодо визуалдуу информацияларды берүүнүн жолдорун туура тандоонун маанисин белгилеп кетүү зарыл.

Берилүүчү информациялык материалды кабыл алуудагы керектүү каражат бул түрдүү түстөр менен кооздоп сүрөттөө. Түс жандуу туюуну жетектөөчү күч болуп саналат. Түстөрдүн жардамында окуучулар маалыматтын айрым өзгөчөлүктөрүн кыйналбастан айрымалоого үйрөнүшөт жана аларды эрксиз түрдө ан-сезимге жеткирүү мүмкүчүлүктөрүнө ээ болушат.

Окуу материалдарын берүүдө визуалдуу ой-жүгүртүү ишмердигин уюштуруунун жолу катары маалымат схемаларын, анын ичинен таяныч схемаларын эсептөөгө болот. Таяныч схемалары −бул өз алдынча талкуу жүргүзүүдө окуучуларга жардам берүүчү окуу маалыматтарын жазуунун формасы.

Таяныч схемалары кадимки схемалардан эмнеси менен айрымалана тургандыгын анализдеп көрөлү. Кадимки схемаларда керектүү натыйжаларды алуу үчүн талап кылынган бардык маалыматтар топтолгон болот. Мындай схемалар менен окуучулар активдүү иштей алышат, бирок бир топ өз алдынчалуулукту талап кылган этаптарга өтүүдө жардамга муктаж болушат. Бул учурда пикирди улап кетүүгө таяныч схемалары жардамга келет. Таяныч схемаларында көп нерселер көмүскөдө калтырылат, ошондуктан ал окуучулардын ишенимдүү коргоочусу боло албайт. Анда эмнелер калтырылып кеткендиги жөнүндө окуучулар өз алдынча ой- жүгүртүү менен табууга даяр болушу керек. Ушундай атайын аягына чыгарылбай калган пикирлер пассивдүү кабыл алуудан акырындык менен активдүү ой-жүгүртүүгө өтүүгө түрткү берүүгө тийиш.

Жогорудагыларды эске алганда таяныч схемаларынын мазмуну төмөндөгү талаптарга ылайык келүүсү максаттуу болот:

1. Мазмундук тыгыздык. Схема түрдүү темалардан маалыматтарды бириктирген чон бөлүмдүн теориялык материалды камтышган болуп, ал программалык материалдарды өтүүдө бир нече жолу колдонулушу мүмкүн.

2. Визуалдуу информацияларды натыйжалуу жеткирүүчү түрдүү каражаттарды бириктирүүчү схемаларды бир нече блокторго бөлүү; сөз информацияларын так колдонуу; түс жана графикалык жактан өзгөчөлөнүп берилиши; көрсөтмөлүү-образдуу тилден формулалар тилине которуу.

3. Негизгилерди бөлүп көрсөтүү. Негизги учурду чагылтуучу көрүү образын түзүү;

4. Кабыл алуунун динамикалуулугу. Өздөштүрүү учурунда окуучуларга окулуп жаткан өзгөрмөлөрдү (сандар, функциялар, геометриялык фигуралар ж.б.) сүрөттөгөн схеманын обьектилерин анын жалпы түзүлүшүн бузбастан алмаштырууга мүмкүндүк бергендей түзүлүшү.

1-таблицада маалымат берүүчү таяныч-схема көрсөтүлгөн. Бул схеманын жардамында *сан көптүктөрүн аныктоо жана белгилөө* маселелери каралат.

Биз билген сандарды класстарга (көптүктөргө) бөлүп үйрөнөбүз. Ал үчүн ар бирибиз өзүбүздүн көрүү анализаторлорубузду жана «таяныч схемасын» колдонобуз.

Берилген таблицанын 1-блогунун он бөлүгүндө математикада, турмушта колдонулган сан көптүктөрү, алардын белгилеништери жазылган, ал эми сол бөлүгүндө ал көптүктөрдү түзгөн сандардын көптүктөрү көрсөтүлгөн. Окуучулар схеманы колдонуп төмөндөгү тапшырмаларды аткаруу процессинде жаңы түшүнүктөрдү өз алдынча ачуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушат:

1-тапшырма. Таблицанын сол бөлүгүндөгү сан көптүктөрүнө аныктама бергиле.

2-тапшырма. Төмөндөгү сандардын ичинен натуралдык сандарды, бүтүн сандарды, рационалдык сандарды бөлүп, фигуралуу кашаанын ичине жазгыла (мисалы, $Z=\{36;...\}$):

36; -45; 4,2; -0,8; $15\frac{1}{6}$; $-\frac{2}{9}$; 0; 4.

Ар кандай рационалдык сандарды жазуунун формалары таблицанын экинчи блогунда көрсөтүлгөн. Таблицадагы көп чекиттердин ордун толтуруу аркылуу анда көрсөтүлгөн төрт түшүнүктүн б.а. рационалдык сан ⟷ бөлүү ⟷ чексиз ондук бөлчөк ⟷ мезгилдүү чексиз ондук бөлчөктөрдүн өз ара байланышын үйрөнөбүз.

1.Чыныгы сандар
N - …., Z - …, Q - …, I - …, R - … $\in, \notin$ – таандык, таандык эмес белгилери

1. 1, 2, 3, 4, 5, 6, … (саноо…)	1. Натуралдык сандар -N; …..
1. Натуралдык сандар; 2. Натуралдык сандарга карама -каршы сандар; 3. Нөл саны.	2. Бүтүн сандар -Z: …..
1. Бүтүн сандар 2. Бөлчөктүү сандар	3. Рационалдык сандар (катыш, бөлчөк- $\frac{m}{n}$) -Q : …..

2.Рационалдык сандарды ондук бөлчөк түрүндө жазуу

Рационалдык сан	бөлүү	Чексиз ондук бөлчөк	мезгилдүү чексиз ондук бөлчөк
$\frac{1}{8}$	1 : 8	0,125000…	0,125(0)
$\frac{8}{37}$	……	0,216216…	0,(216)
……	7 : 12	0,58333..	…
……	-3 : 1	……	-3,(0)

3.Чыныгы сандар –R	
Рационалдык сандар	Иррационалдык сандар (жөнөкөй эмес же ынгайлуу эмес)
Чексиз…… ондук….	Чексиз …..ондук бөлчөк.
Жөнөкөй бөлчөк түрүндө жазууга ….	Жөнөкөй бөлчөк түрүндө жазууга ….

Визуалдуу ой-жүгүртүүнүн математиканы окутуудагы ролун абсолютташтыруу туура болбос эле. Сөз окуучулардын көрүү сезимдерин ой-жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууда максаттуу пайдалануу, көрүү образдарын жардамчы гана эмес негизги методикалык каражат катары пайдалануу жөнүндө болуп жатат. Бул учурда визуалдык жана вербалдык ыкмаларды айкалыштырып колдонуунун мааниси чоң. Мисалдар келтирели.

1. Графиктерди окуу.

Окуучуга мурда даярдалган график берилип, графикте берилген функция жөнүндө, аны менен байланышкан тендемелер жана барабарсыздыктарды чыгаруу жөнүндө түрдүү суроолор сунушталат.

2. Бир топ касиеттеринин негизинде функциянын графигин түзүү.

Мисалы, аныкталуу областы кандайдыр бир кесинди болуп, маанилеринин областы берилсе жана монотондуу болгон аралыктары, экстремум чекиттери, ж.б.у.с. шарттар берилсе функциянын графигин түзүү.

3. Байланыштарды визуалдаштыруу.

- Графиктердин тобу берилсе аларды бөлүү «функция – тескери функция», «жуп-так функция», «өсүүчү- кемүүчү» ж.б. .
- Графиктердин тобу берилсе, алардын тиешелүү формулаларын аныктоо.

4. Графиктерди аягына чыгаруу.

Бул учурда талап кылынган касиет аткарылгандай кылып берилген бөлүгү боюнча функциянын графигин аягына чыгаруу (жуптугу, мезгилдүүлүгү, он же терс белгилери ж.б. боюнча) маселеси каралат.

5. Сүрөттөлүштөрдү сөз түрүндө айтып берүү.

Сүрөттөлүштөргө карата суроолор берилет. Мисалы, «Бул сүрөттөн эмнелерди көрүп турасынар?». Сөттөрдө теоремалардын далилдөөсү, формулалардын геометриялык сүрөттөлүшү, жаны түшүнүктү кийирүү ж.б. болушу мүмкүн.

Адабияттар

1. Арихейм. Р. «Визуальное мышление» (Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления). Изд-во МГУ, 1981.
2. Лурия А. Р. «Ум мнемониста» (Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления). Изд-во МГУ, 1981.
3. Зинченко В.П. «Современные проблемы образования воспитания» (Вопросы философии). 1973, №11.

* * *

А. Саадабаев, Ш. Биримкулов, Д. Эрматова

Приближенное решение интегрального уравнения первого рода в равномерной метрике

Рассмотрим линейное интегральное уравнение первого рода

$\int_0^1 K(t,s)z(s)\,ds = u(t),\ \ t\in[0,1],$ (1) где $K(t,s)$– непрерывная функция в квадрате $0\le t,$ $s\le 1,$ u (t) - заданная непрерывная функция, z(s)- искомая функция. Левую часть уравнения (1) обозначим через K(z), она является интегральным оператором. Решение уравнения (1) будем искать в пространстве непрерывных функций. Пусть ядро $K(t,s)$ – является симметричным и положительным и обозначим через $\{\varphi_k(t)\}_{k=1}^{\infty}$ ортонормированные собственные функции ядра, соответствующие характерическим значениям $\{\lambda_k\}_{k=1}^{\infty}$, причем $\lambda_k > 0$, и $\lambda_k \to \infty$ при $k\to\infty$.

Известно [3], что решение уравнения (1) не является устойчивым от заданной функции u (t), т.е. нахождение решения уравнения (1) является некорректной задачей. Для нахождения устойчивого решения наряду с уравнением (1) рассмотрим интегральное уравнение второго рода [2]

$$\alpha z + K(z) = u(t), \ t \in [0,1], \quad (2)$$

где α – положительный действительный параметр.

Используя теорему Гильберта- Шмидта [1], из уравнения (2) получим

$\alpha z = u(t) - \sum_{k=1}^{\infty} \frac{z_k}{\lambda_k} \varphi(t)$, (3) где $z_k = \int_0^1 \varphi_k(t) z(t) dt$ – неизвестные числа. Обе части (3) умножим на функцию $\varphi_i(t)$ и проинтегрируем от 0 до 1. Учитывая ортонор-мированность собственных функций $\varphi_k(t)$, получим

$$\alpha z_k = u_k - \frac{z_k}{\lambda_k}.$$

Отсюда $z_k = \frac{\lambda_k u_k}{1 + \alpha \lambda_k}$.

Подставляя последнее значение z_k в (3), получим

$$z_\alpha(t) = \frac{u(t)}{\alpha} - \frac{1}{\alpha} \sum_{k=1}^{\infty} \frac{u_k}{1 + \alpha \lambda_k} \varphi_k(t). \quad (4)$$

Покажем, что при $\alpha > 0$ z_α является непрерывной функцией.

Рассмотрим функциональный ряд в (4)

$$\left| \sum_{k=1}^{\infty} \frac{u_k}{1 + \alpha \lambda_k} \varphi_k(t) \right| \le$$

$$\le \left[\sum_{k=1}^{\infty} \left[\frac{\lambda_k}{1 + \alpha \lambda_k} \right]^2 u_k^2 \right]^{1/2} \left[\sum_{k=1}^{\infty} \left[\frac{\varphi_k(t)}{\lambda_k} \right]^2 \right]^{1/2}. \quad (5)$$

Здесь мы использовали неравенство Коши-Буняковского для суммы. Для любого k справедливо неравенство $\frac{\lambda_k}{1 + \alpha \lambda_k} \le \frac{1}{\alpha}$. Тогда первое произведение в неравенстве (5) удовлетворяет неравенству $\left[\sum_{k=1}^{\infty} \left[\frac{\lambda_k}{1 + \alpha \lambda_k} \right]^2 u_k^2 \right]^{1/2} \le \frac{1}{\alpha} \left[\sum_{k=1}^{\infty} u_k^2 \right]^{1/2} \le \frac{1}{\alpha} \left[\int_0^1 u^2(t) dt \right]^{1/2} < \frac{1}{\alpha} C_0$, так как в силу неравенства Бесселя $\sum_{k=1}^{\infty} u_k^2 \le \int_0^1 u^2(t) dt$, т.е. ряд является сходящимся.

По определению собственной функции она удовлетворяет уравнению $\varphi_k(t) = \lambda_k \int_0^1 K(t,s) \varphi_k(s) ds, \ k = 1,2,...$ или $\frac{\varphi_k(t)}{\lambda_k} = \int_0^1 K(t,s) \varphi_k(s) ds.$

При фиксированном t функции $\varphi_k(t)/\lambda_k$ является коэффициентами Фурье ядра $K(t,s)$ как функции от s. Собственные функции образуют полную систему в пространстве $L_2(0,1)$.

Тогда имеет место равенство Парсеваля $\sum\limits_{k=1}^{\infty}\left[\frac{\varphi_k(t)}{\lambda_k}\right]^2 = \int\limits_0^1 K^2(t,s)ds.$

Каждый член функционального ряда слева является положительной и непрерывной функцией. Тогда в силу теоремы Дини [1] ряд слева сходится равномерно. Из этого и неравенства (4) следует равномерная сходимость ряда справа в (4), т.е. функция $z_\alpha(t)$ является непрерывной функцией и удовлетворяет уравнению (2).

Введем степень положительного оператора

$$A^\theta z = \sum_{k=1}^{\infty}\frac{z_k}{\lambda^\theta}\varphi_k,\quad 0<\theta<1.$$

Пусть оператор $A^\theta : L_2(0,1)\to C(0,1)$. Функцию $u(t)\in C(0,1)\subset L_2(0,1)$ разложим в ряд Фурье по функциям $\{\varphi_k(t)\}$, т.е.

$u(t)=\sum\limits_{k=1}^{\infty}u_k\varphi_k(t),\quad u_k=\int\limits_0^1 u(s)\varphi_k(s)ds;$ причем ряд Фурье сходится к $u(t)$ по норме пространства $L_2(0,1)$. Поставляя это в (4) и преобразуя, получим

$$z_\alpha^*(t)=\sum_{k=1}^{\infty}\frac{\lambda_k u_k}{1+\alpha\lambda_k}\varphi_k(t).$$

Пусть $u(t)\in L_2(0,1)$, тогда при любом $\alpha>0$ функция $z_\alpha^*(t)\in L_2(0,1)$. Действительно,

$$\left\|z_\alpha^*(t)\right\|^2_{L_2(0,1)}=\left\|\sum_{k=1}^{\infty}\frac{\lambda_k u_k}{1+\alpha\lambda_k}\varphi_k(t)\right\|^2_{L_2(0,1)}==\sum_{k=1}^{\infty}\left(\frac{\lambda_k}{1+\alpha\lambda_k}\right)^2 u_k^2\le\frac{1}{\alpha^2}\sum_{k=1}^{\infty}u_k^2\le\frac{1}{\alpha^2}\int_0^1 u^2(t)dt<\infty.\quad(6)$$

Функция $z_\alpha^*(t)$ удовлетворяет уравнению (2) в смысле $L_2(0,1)$. Подставляя $z_\alpha^*(t)$ в левую часть (2), получим

$$\int_0^1\left[\left[\sum_{k=1}^{\infty}\frac{a\lambda_k}{1+a\lambda_k}u_k\varphi_k+\frac{1}{1+a\lambda_k}u_k\varphi_k\right]-u(t)\right]^2 dt=$$

$$=\int_o^1\left[\sum_{k=1}^{\infty}u_k\varphi_k(t)-u(t)\right]^2 dt=0.$$

Из неравенства (6) получим оценку $\left\|z_\alpha^*(t)\right\|_{L_2}\le\frac{1}{\alpha}\|u\|_{L_2}$, Отсюда $\left\|(\alpha E+K)^{-1}\right\|_{L_2\to L_2}\le\frac{1}{\alpha}$.

Покажем, что $\left\|(\alpha E+K)^{-1}\right\|_{L_2\to L_2}=\frac{1}{\varepsilon}$. (7)

В качестве функции $u(t)$ возьмем ортонормированную систему $\{\varphi_k(t)\}_{k=1}^{\infty}$. Тогда

$$\left\|(\alpha E+K)^{-1}\varphi_k\right\|_{L_2(0,1)}=\sup_{\|\varphi_k\|=1}\left\|(\alpha E+K)^{-1}\varphi_k\right\|=$$

$$=\sup_k\frac{\lambda_k}{1+\alpha\lambda_k}=\sup_k\frac{1}{\lambda_k^{-1}+\alpha}=\frac{1}{\alpha}$$

так как $\lambda_k^{-1}\to 0$ при $k\to\infty$.

Левую часть в (4) можно написать в следующем виде $z_\alpha(t)=\dfrac{u(t)}{\alpha}-\dfrac{1}{\alpha}K(\alpha E+K)^{-1}u,\ u\in C(0,1)$, (8) причем коэффициенты Фурье элемента $(\alpha E+K)^{-1}$ равны $\dfrac{\lambda_k u_k}{1+\alpha\lambda_k}$. Используя теоремы Гильберта-Шмидта, из (8) получим

$$|z_\alpha(t)|\le\frac{|u(t)|}{\alpha}+\frac{1}{\alpha}\left[\sum_{k=1}^{\infty}\left[\frac{\lambda_k u_k}{1+\alpha\lambda_k}\right]^2\right]^{1/2}\left[\sum_{k=1}^{\infty}\left[\frac{\varphi_k(t)}{\lambda_k}\right]^2\right]^{1/2}\le$$

$$\le\frac{u(t)}{\alpha}+\frac{1}{\alpha^2}\left[\int_0^1 u^2(t)dt\right]^{1/2}\max_{o<t,s<1}|K(t,s)|\le\left[\frac{1}{\alpha}+\frac{C_0}{\alpha^2}\right]\max_{o<t<1}|u(t)|.$$

Отсюда $\left\|(\alpha E+K)^{-1}\right\|_{C(0,1)\to C(0,1)}\le\dfrac{C_0^*}{\alpha^2}$. (9)

Пусть $u(t)\in R(K)-$ область значений интегрального оператора K, т.е. существует $z(t)\in C(0,1)$ такая, что $u(t)=K(z)$. Для этого $u(t)$. используя (8), приходим к равенству

$$|z_\alpha(t)|=\frac{K(z)}{\alpha}-\frac{1}{\alpha}K(\alpha E+K)^{-1}Kz=$$

$$=\frac{K(\alpha E+K)^{-1}}{\alpha}(\alpha E+K-K)z=K(\alpha E+K)^{-1}z.$$

Отсюда, используя теорему Гильберта-Шмидта и коэффициенты Фурье для элемента $(\alpha E+K)^{-1}z$, получим $z_\alpha(t)=\sum\limits_{k=1}^{\infty}\dfrac{z_k}{1+\alpha\lambda_k}\varphi_k(t)$. (10)

Рассмотрим ряд Фурье $\sum\limits_{k=1}^{\infty}z_k\varphi_k(t)$ для функции $z(t)$. Пусть ряд Фурье от непрерывной функции $z(t)$ сходится равномерно. Составим разность

$z_\alpha(t)-z(t)=-\sum\limits_{k=1}^{\infty}\dfrac{\alpha\lambda_k}{1+\alpha\lambda_k}z_k\varphi_k(t)$, причем в силу признака Абеля ряд справа сходится равномерно по α и t и сумма ряда является непрерывной функцией [1]

Тогда равномерно по t

$\max\limits_{o<t<1}|z_\alpha(t)-z(t)|\to 0$ при $\alpha\to 0$. (11)

Класс непрерывных функций, ряд Фурье которой по системе функций $\{\varphi_k(t)\}$ сходится равномерно к этой функции, обозначим через M. Таким образом, для любой функции $z(t)\in M$, которая является решением уравнения (1) выполняется предельный переход (11).

Предположим, что вместо функции задана u(t) задана функция $u_\delta(t)$, удовлетворяющая неравенству $\|u(t)-u_\delta(t)\|_{C(0,1)}\le\delta$. (12)

С заданной функцией $u_\delta(t)$, уравнение (1), вообще говоря решения не имеет, т.е. $u_\delta(t)\notin R(K)$. Решение уравнения (2) при $u=u_\delta(t)$ обозначим через $z_\alpha^\delta(t)$, оно представимо в виде $z_\alpha^\delta(t)=(\alpha E+K)^{-1}u_\delta(t)$. (13)

Если параметры α и δ независимо друг от друга стремятся к нулю, то $z_\alpha^\delta(t)$, вообще говоря, стремится к бесконечности. Покажем, что существует зависимость α от δ, при которой $z_{\alpha(\delta)}^\delta(t)$ стремится к точному решению уравнения (1).

Оценим разность $z_\alpha^\delta(t)-z(t)$ по норме пространства $C[0,1]$. Используя неравенство треугольника, получим

$$\left\|z_\alpha^\delta(t)-z_\alpha(t)\right\|_{C(0,1)} \le \left\|z_\alpha^\delta(t)-z_\alpha(t)\right\|_{C(0,1)} + \left\|z_\alpha(t)-z(t)\right\|_{C(0,1)} \quad (14)$$

Используя неравенства (9) и (12), получим

$$\left\|z_\alpha^\delta(t)-z_\alpha(t)\right\|_{C(0,1)} \le \left\|(\alpha\mathrm{E}+K)^{-1}(u_\delta(t)-u(t))\right\|_{C(0,1)} \le \le \left\|\alpha\mathrm{E}+K^{-1}\right\|_{C(0,1)\to C(0,1)}\left\|u_\delta(t)-u(t)\right\|_{C(0,1)} \le \frac{C_0^*\delta}{\alpha^2} \quad (15)$$

Пусть точное решение $z(t)$ истокообразно представимо с помощью оператора $B:L_2(0,1)\to C(0,1)$, оператор B интегральный и перестановочный с оператором K, т.е.

$z(t)=\mathrm{B}\vartheta,\quad \vartheta\in L_2(0,1)$, Используя это, оценим разность

$$\left\|z_\alpha(t)-z(t)\right\|_{c(0,1)} = \left\|(\alpha E+K)^{-1}Kz-z\right\|_{C(0,1)} =$$

$$= \left\|(\alpha E+K)^{-1}(K-\alpha E-K)z\right\|_{C(0,1)} =$$

$$= \alpha\left\|(\alpha\mathrm{E}+K)^{-1}\mathrm{B}\vartheta\right\|_{C(0,1)} = \alpha\left\|B(\alpha\mathrm{E}+K)^{-1}\vartheta\right\|_{C(0,1)}.$$

Пусть в частном случае оператор B = K. Тогда получим

$$\left\|z_\alpha(t)-z(t)\right\|_{c(0,1)} \le \alpha\left\|\mathrm{K}^\theta\mathrm{K}^{1-\theta}(\alpha E+K)^{-1}\vartheta\right\|_{C(0,1)} \le$$

$$\le \alpha C_1\left\|\mathrm{K}^{1-\theta}(\alpha\mathrm{E}+\mathrm{K})^{1}\vartheta\right\|_{L_2(0,1)},\ \text{где}\ \left\|\mathrm{K}^\theta\right\|_{C(0,1)\to L_2(0,1)} \le C_1.$$

Используя неравенство момента [3] $\left\|A^\theta\vartheta\right\|_{L_2(0,1)} \le \left\|A\vartheta\right\|^\theta_{L_2(0,1)}\left\|\vartheta\right\|^{1-\theta}_{L(0,1)}$, из последнего неравенства получим

$$\left\|z_\alpha(t)-z(t)\right\|_{c(0,1)} = aC_1\left\|K(\alpha E+K)^{-1}\vartheta\right\|^{1-\theta}\left\|(\alpha E+K)^{-1}\vartheta\right\|^{1-(1-\theta)}_{L_2(0,1)} \le \quad (16)$$

$$\le \alpha C_1\left\|\vartheta\right\|^{1-\theta}_{L_2(0,1)}\frac{1}{\alpha^\theta}\left\|\vartheta\right\|^\theta_{L_2(0,1)} = \alpha^{1-\theta}C_1\left\|\vartheta\right\|_{L_2(0,1)}.$$

Здесь мы использовали равенство (7) и неравенство $\left\|K(\alpha\mathrm{E}+K)^{-1}\right\|_{L_2(0,1)\to L_2(0,1)} \le 1$.

Учитывая неравенство (15) и (16), из неравенства (14) получим оценку

$$\left\|z_\alpha^\delta(t)-z(t)\right\|_{c(0,1)} \le C_0^*\frac{\delta}{\alpha^2}+\alpha^{1-\delta}C_1\left\|\theta\right\|_{L_2(0,1)}. \quad (17)$$

Параметр $\alpha=C_2\delta^j$. Подставляя это в неравенство (17) приравнивая степени δ, получим $1-2j=j(1-\theta)$, отсюда $j=\dfrac{1}{3-\theta}$. Тогда из неравенство (17) получим

$\left\|z^\delta_{\alpha(\delta)}(t)-z(t)\right\|_{c(0,1)} \le C_2^*\delta^{(1-\theta)/(3-\theta)}$, где постоянная C_2^* зависит от C_0^*, C_1 $\left\|\vartheta\right\|_{L_2(0,1)}$. В последней оценке постоянная C_2^* неравномерно ограничена от $\left\|\vartheta\right\|_{L_2(0,1)}$, т.е. существует последовательность $\vartheta_n\in L_2(0,1)$ такая, что $\left\|\vartheta_n\right\|\to\infty$ *и* $C_0^*\to\infty$. Рассмотрим в пространстве $L_2(0,1)$ ограниченный шар

$S_r = \{\vartheta \in L_2(0,1) : \|\vartheta\|_{L_2(0,1)} \le r\}$, и $M_r = K(S_r)$ – образ шара при отображении K, причем [1] M_r компактное множество в C (0,1). Тогда любого решения уравнения (1), принадлежащего множеству M_r, справедлива оценка

$$\left\|z^{\delta}_{\alpha(\delta)}(t) - z(t)\right\|_{c(0,1)} \le C_2^{*}\left(C_0^{*}, C_1, r\right)\delta^{(1-\theta)/(3-\theta)}. \quad (18)$$

ТЕОРЕМА 1 Пусть : 1) уравнение (1) имеет единственное решение; 2) ядро $K(t, s)$ непрерывно в квадрате $0 \le t,\ s \le 1$ и симметрично; 3) оператор K, $0<\theta<1$, действует из пространства $L_2(0,1)$ в C(0,1). Тогда для любого решения (1), принадлежащего множеству $M \subset C(0,1)$

$M = \{z(t) \in C(0,1) : z = K\vartheta, \vartheta \in L_2(0,1)\}$ выполняется предельное равенство $\lim\limits_{\alpha \to 0}(\alpha E + K)^{-1} K z = z(t)$ и справедлива оценка

$$\left\|(\alpha E + K)^{-1} K(z) - z(t)\right\|_{C(0,1)} \le C_1 \|\varphi\|_{L_2(0,1)} \alpha^{1-\theta}.$$

ТЕОРЕМА 2 Пусть выполняются все условия теоремы 1 и задан элемент $u_\delta(t)$, удовлетворяющий неравенству (2).

Тогда для любого решения уравнения (1), принадлежащего множеству $M_r \subset C(0,1)$ справедлива равномерная оценка

$$\left\|(\alpha E + K)^{-1} u_\delta - K(\vartheta)\right\|_{C(0,1)} \le C_2^{*}\left(C_0^{*}, C_1, r\right)\delta^{(1-\theta)/(3-\theta)}$$

для любого $\vartheta \in S_r$.

Таким образом, показали, что функция $(\alpha E + K)^{-1} u_\delta$ является приближенным решением уравнения (1) при заданном $u_\delta(t)$.

Литература

1. Колмогоров А.Н., Фомин С.В. Элементы теории функций и функционального анализа: Учеб. для мат. спец. ун-тов.4-е изд., перераб. М., Наука, 1976.
2. Лаврентьев М. М. Об интегральных уравнениях первого рода. Док. АН СССР.1959, Т.127, № I, с.31-33.
3. Тихонов А. Н., Арсенин В.Я. Методы решения некорректных задач. М., Наука, 1986.

* * *

Т.Р. Рахманов, К.Ж. Усенов, З.А. Асилова, А.А. Рахманова

Обвально-оползневые процессы в бассейне реки Майлуусуу

Одним из главных объектов комплексных исследований обвально-оползневых процессов является бассейн реки Майлуусуу и его притоков общей площадью 2,5 тыс. км^2. Эта горная территория юго-западного склона Ферганского хребта характеризуется большим разнообразием комплексов горных пород, геолого-геоморфологических, тектонико-сейсмических структур, четкой климатической поясностью, разнообразием типов и парагенетических сочетаний оползней, обвалов, селей, наводнений и других геодинамических процессов.

Так, например, изучению рельефа и слагающих их поверхности горных пород уделяется особое внимание, так как именно литогенная основа является перераспределителем тепла и влаги на земной поверхности и оказывает непосредственное влияние на формирование почвенного покрова, растительно-животного мира, и тем самым на формирование обвально-оползневых процессов. Поэтому в горных районах Средней Азии в целом, и в частности в бассейнах рек Караункур и Майлуусуу, в местах развития мощного лёссового покрова, нередко формируются оползневые процессы.

Среди оползней-потоков в лёссах необходимо различать три разновидности: 1) возникающие при постепенном атмосферном и совместном с подземными водами увлажнении ранее смешанных оползней скольжения блокового строения; 2) формирование при быстром поступлении подземных вод в подошву лёссовой толщи, но смещающиеся с умеренными скоростями (до 3-4 км/ч); 3) такие же по условиям образования, катастрофически смещающиеся, и те, которые разжижаются при землетрясениях (оползни «внезапного» разжижения).

Непременное условие формирования оползней второй разновидности -резкое усиление насыщения лёссов в зоне контакта с быстрым возрастанием парового давления, уменьшением сопротивления сдвигу и в целом скачкообразным изменением напряженного состояния. Бурный процесс разрушения структуры лёссов сопровождается выносом частиц, отрыв которых облегчается в момент спада высокого парового гидростатистического давления при оттоке воды. Типичным примером образования такого типа оползневого процесса является оползень напротив микрорайона Каражыгач на левом берегу реки Майлуусуу, где на крутом склоне (25-30°) в лёссовидных суглинках сформировался оползень-поток объемом около 2,5-3,0 млн. м^3, который на небольшое время перекрыл русло реки Майлуусуу по длине до 300-350 м и после прорыва образовавшейся плотины превратился в грязевой селевой поток. Поток имел пульсационно- поступательный характер на всем транзитном пути протяженностью до 5 км, им переносились глыбы скальных пород. Поэтому не случайно в литературе отмечается, что многие оползневые явления не опасны в отдельности, но в сочетании с другими экзогенными процессами могут создать очень сложную обстановку. Они редко обуславливают возникновение мощных селевых потоков, служат очагом для оврагообразования.

Такие природные явления катастрофического характера нами обнаружены во время исследований наиболее деятельных крупных оползней весеннего характера на левом борту реки Майлуусуу вблизи завода «Изолит», сложенного в цоколе водопроницаемыми глинистыми сланцами, известняками, песчаниками мезозойского возраста и прикрытыми рыхлыми водопроницаемыми делювиальными отложениями четвертичного возраста (рис. 1). Здесь длина оползневых тел колеблется от 45 до 55 м, крутизна склона гор 40-42°. Объем оползневых тел составляет 800-950 тыс. м^3 . Склоны осложнены глубокими эрозионными вырезами, к которым приурочены оползневые срывы с высотой стенок срыва в 5-6 м, при ширине 150-175 м. Оползень полностью перекрыл русло реки Майлуусуу длиной 110-115 м.

Сформировалось озеро, которое прорвалось с образованием грязекаменных селей, образуя новое русло р. Майлуусуу, подвергая опасности завод «Изолит». В связи с этим разрушено подвальное помещение завода. При этом основные бедствия были вызваны не землетрясением, а оползнями, земляными лавинами и селями.

Такие оползни - течения возникли на наш взгляд при постепенном атмосферном и совместно с подземными увлажнениями, формируемыми при быстром поступлении подземных вод в подошву делювиальных отложений, а также разжижении увлажненных суглинков, возможно и при сейсмической вибрации.

Способность верхней части делювиальной толщины четвертичного возраста давать при увлажнении просадки с образованием глубоких до 5-6 м трещин является фактором,

способствующим смешению пород на склонах. По таким трещинам атмосферные осадки фронтального характера проникают вглубь склона до водоупорного горизонта, в результате чего образуются подземные воды, что приводит к потере его устойчивости. Каражыгачский оползень, происшедший 30-апреля 1993 г. в северо-восточной части г. Майлуусуу, является типичным примером оплывин верхнего 3-5 метрового слоя делювиальных пород вследствие чрезмерного увлажнения при выпадении обильных атмосферных осадков и таянии снежного покрова.

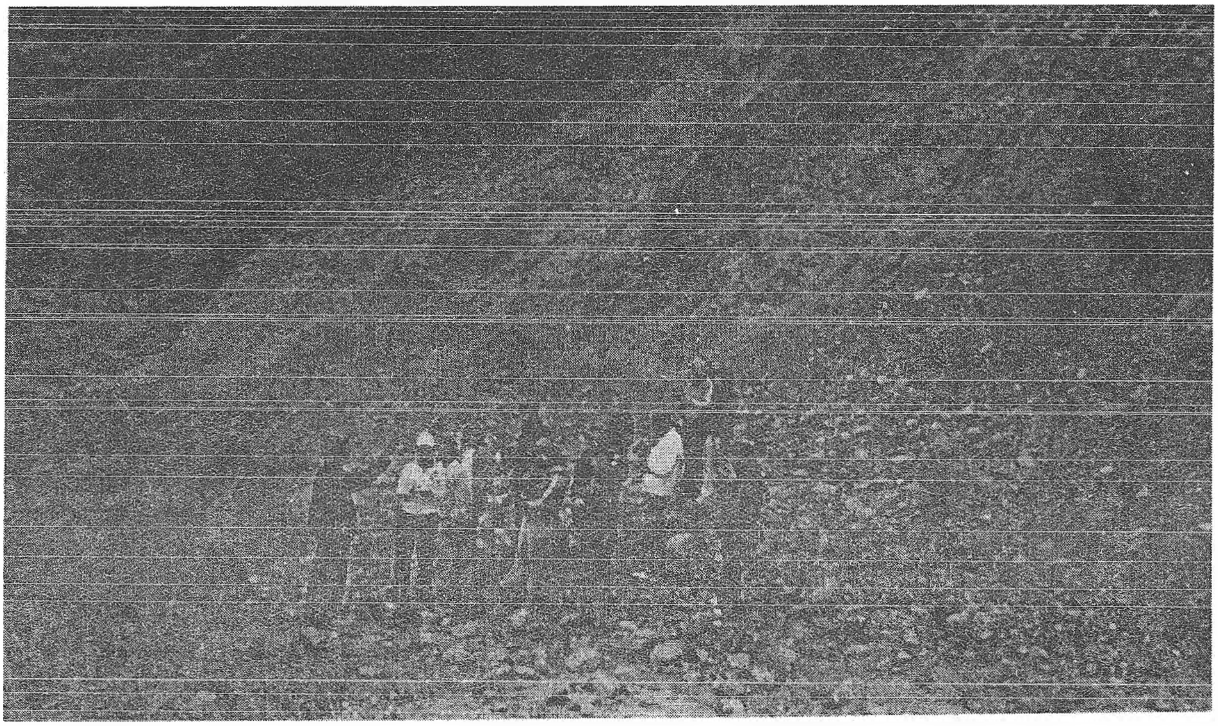

На северо-восточном склоне правого борта реки Майлуусуу на абсолютной высоте 1250 метров современным оползнем был охвачен участок, где расположено с. Каражыгач (около 1200 жителей) протяженностью по простиранию склона 250 м. Ширина оползневых тел колеблется в пределах 35-40 м, мощность делювиальных отложений составляла 2,5-3,0 м. Общий объем оползня составляет около 800-850 тыс. м.

Причинами образований оползней явились: неустойчивое состояние, делювиальных супесей и суглинков, песчаников, сильно увлажненных продолжительными атмосферными осадками, значительная крутизна склона (28-38 °), а также выходы грунтовых вод и микросейсмические колебания, вызванные движением автомобильного транспорта, а также землетрясениями. Обследование склона показало, что здесь имеются многочисленные следы медленных подвижек маломощных четвертичных отложений. Дерновый покров на многих участках разорван открытыми зияющими трещинами, видны ступенчатость, бугристость, наплывы и другие характерные микроформы рельефа, угрожающие микрорайону Каражыгач. При заезде в долину Сарыбие на высокой речной террасе, на левом борту речных долин на абсолютной высоте 1300 м, мы обнаружили 5 средних оползневых очагов, так называемые оплывины. Они возникли, как правило, в глинистых грунтах, лёссах при насыщении их поверхностного слоя водой, при весеннем таянии снежного покрова, а также выпадении многодневных атмосферных осадков фронтального характера.

Они непрерывной полосой протягиваются на расстояние 150-175 метров. Ширина отдельных оползневых тел колеблется в пределах 40-45 метров, а длина достигает 80-85

метров, мощность рыхлых отложений четвертичного возраста 2,7-3,5 м. Общий объем оползней составил примерно от 750 тыс. до 850 тыс. $м^3$.

Формирование столь мощных оползневых процессов явилось результатом нарушения устойчивости делювиально-пролювиальных отложений четвертичного возраста вследствие их увлажнения атмосферными осадками (годовое количество более 1000 мм), залегающими на крутом склоне речных долин и присутствии нескольких трещин сейсмического характера.

Действительно, по словам местных жителей выше перечисленные оползневые процессы произошли в марте-апреле месяцах. Здесь мы также наблюдали везде выходы грунтовых вод, и по склонам гор обнаружили трещины, по видимому сейсмического характера.

В настоящее время некоторые оползни покрыты зарослями кустарников и пышным растительным покровом. В связи с этим они приостановлены и находятся на стадии затухания.

Результаты по обследованию оползневых процессов в окрестностях г.

Майлуусуу позволили выяснить также комплекс причин, способствующих проявлению оползневых смещений. Это следующие причины:

- появление динамических нагрузок, создаваемых проходящими автотранспортными средствами
- кроме того, оползни происходили в результате ошибок при проектировании и строительстве завода «Изолит» в частности:

В процессе проектирования не предусмотрены сооружения для предупреждения от оползней или предусмотрены, но не в достаточном количестве и требуемого качества;

- не учтена возможность развития отраслей народного хозяйства вдоль трассы как выше, так и ниже ее по склону;
- в процессе эксплуатации - отсутствие профилактического ремонта и ухода за сооружениями, построенными для защиты транспортных коммуникаций от оползневых смещений.

В заключение можно сказать, что до сих пор об оползневых, селевых и других склоновых процессах Кыргызской Республики в целом и,. в частности, в бассейне реки Майлуусуу имелись весьма скудные и отрывочные сведения. Отсутствие опыта подобных работ поставило ряд вопросов, ответы на которых пришлось искать, выполняя исследования конкретных объектов и одновременно оказывая посильную помощь производству.

Бассейн реки Майлуусуу и ее притоков характеризуется большим разнообразием комплексов пород, тектонических структур, геоморфологических, сейсмических условий, четкой климатической поясностью, разнообразием типов и парагенетических сочетаний горных оползней. Всем известно, что в последние годы оползневые процессы по югу Кыргызской Республики активизируются в целом и. в частности в пределах бассейна реки Майлуусуу.

Действительно, до настоящего времени оползневые, селевые и другие склоновые процессы по данному региону практически не изучались в указанных аспектах с необходимой детальностью.

Поэтому для выявления факторов формирования оползневых, селевых и других процессов и их динамики, а также для выработки рекомендаций эффективных мероприятий по защите от выше названных природных явлении катастрофического характера и их прогнозирования сотрудники полигона пришли к следующим выводам и заключениям:

- необходимо всемерно расширять фронт теоретических, методических и региональных научных исследований;
- разрабатывать теорию и методы научного прогноза природных и антропогенных изменений и природных условий региона;
- для ликвидации негативных последствий хвостохранилищ и отвалов горных пород

предпринять безотлагательные эффективные мероприятия;

-расширять стационарные наблюдения за природными и антропогенными изменениями окружающей среды и развитием геодинамических процессов и явлений.

Литература

1. Алексеев Н.А. Стихийные явления в природе. М., Изд-во Минск, 1988.
2. Гинько С.С. Катастрофы на берегах рек. Л., 1977.
3. Катлов Ф. В.Изменение геологической среды под влиянием деятельности человека. М., Изд-во Недра, 1978.
4. Петров В.Ф. Оценки селевой опасности территории при изменениях. М., 1970.
5. Рахманов Т.Р. и др. Факторы формирования обвально-оползневых процессов в пределах бассейна реки Кокарт. ВЕСТНИК ЖаГУ, Жалалабат, 2005, №1.
6. Федоренко В.С. Горные оползни и обвалы их прогноз. М., 1998.

* * *

Т. Рахманов, Д. Курманбекова, К. Асанова

Закономерности формирования техногенно-природных катастроф в бассейне Кокарт

Характер и направление современных экзодинамических рельефообразующих процессов в горных странах в целом, и в частности на склонах Ферганского хребта определяются, прежде всего, геолого-геоморфологическим строением и особенностями климатических условий (циркуляционная и инсоляционная экспозиция склонов, а также солнечной радиации и др.) изучаемого региона. Действительно, горный регион в целом состоит по существу из совокупности склонов различной крутизны и различного литологического состава горных пород. Поэтому любое проявление современных экзодинамических рельефообразующих процессов так или иначе получает свое отражение в склоновых процессах (горные обвалы, оползни селевые потоки и др. склоновые явления). Однако, до сих пор многие из них, такие, как процессы комплексной денудации и некоторые склоновые процессы (процессы выветривания, обвально – осыпные, оплывно – оползневые, снежные лавины, селевые и др.) остаются почти неизученными. В связи с этим в предлагаемой работе на основе научно – полевых исследовательских наблюдений и литературных картографических источников анализируются характер и направление современных рельефообразующих экзодинамических процессов в пределах юго-западного склона Ферганского хребта (в бассейне реки Кокарт и ее притоков Кызылсуу, Урумбаш, Каралма, Большой Уртак и Ачи) и др.

Обвально-осыпные и оползневые склоны целиком расположены в зоне интенсивных новейших тектонических движений, начавшихся в неоген – четвертичное время. Как правило, обвально-осыпные оползневые склоны очень крутые (65 - 75^0), их уклон иногда превышает угол интенсивного откоса слагающих их пород.

В данной зоне развитию осыпей и обвалов в пределах описываемой территории благоприятствует, прежде всего, интенсивное физическое выветривание, охватывающее все развитые здесь на разных геоморфологических поясах горные породы – кремнистые и глинистые сланцы, песчаники, а также известняки палеозойского возраста. В зависимости от объема и площади распространения выветривших горных пород формам склона характерны два типа осыпей: шлейфы и одиночные конусы. Шлейфы осыпей приурочены во многих

случаях к прямым, слабо расчлененным склонам, одиночные конусы осыпей – к расчлененным склонам горных массивов.

Район обвально-осыпных целиком расположен также в области интенсивных новейших тектонических движений, начавшихся в неогеновые время, судя по значительной активности современных эндогенных процессов, можно предположить, что 9-балльные землетрясения должны сопровождаться перемещением по склонам гор огромных количества обломочного материала. Действительно, наблюдения показали, что кратковременные перемещения больших глыб коренных пород наблюдается на крутых обрывистых склонах и происходит по трещинам оседания, связанных с гравитационным воздействием самого хребта. Скальные обвалы, должны занять особое место в анализе склоновых процессов как малоисследованные, но широко распространенные природные явления в ущельях реки и ее притоков.

Действительно, исследования показали, что оползневыми территориями южного региона Кыргызстана следует считать склоны гор и примыкающие к ним участки предгорья – адыры, где выклиниваются подземные воды и высокие речные террасы, расположенные на высотах 1500 – 2500 м над уровнем моря. Они главным образом приурочены к сильно выветривающимся породам, палеозойским сланцам и песчаникам; мезо – кайнозойским и красноцветным глинам, сланцам; четвертичным лёссовым и лёссовидным суглинкам, деливиально – элювиальным отложениям.

Оплывно – оползневые процессы оказываются весьма сложными и обусловлены разнообразными причинами, чрезвычайно трудно поддающимися изучению. Поэтому, здесь представлен некоторый синтез геолого – геоморфологических наблюдений, сделанных нами на основе полевых исследований обвально – оползневых явлений на разных высотных геоморфологических поясах и ландшафтах с разнообразными почвенно – растительными покровами.

В этом районе выступают пологие склоны ряда мелких хребтов второго порядка, которые отходят от главного в виде отрогов на запад и юго-запад. Все отроги носят характер средневысотных гор (абс. выс. 2200 – 3000 м), с мягким с полого – холмистым рельефом при вершинных частей и более крутыми склонами по бортам речных долин с достаточным атмосферным увлажнением (от 600 – 800 мм до 1500 мм в год).

Развитие оплывно – оползневых явлений зависит прежде всего, от наличия различных литологических комплексов пород (палеоген – неогеновых четвертичных отложений), обладающих неодинаковой подвижностью, однородностью, податливостью к разрушению и от климатических условий.

Большая часть оплывно – оползневых явлений приурочена к нижним и средним течениям бассейна реки Кокарт и ее притоков, редко к искусственным насыпям железных и автомобильных дорог.

Оползни могут сходить в любое время года. Однако оползневые смещения приурочены в основном к определенным сезонам, так как их активизация сопряжена, прежде всего, с интенсивностью питания подземными и поверхностными водами. Например, анализ оползней исследуемого района за несколько лет показал, что 85% их смещений приходится на февраль – май, 6% - на летний период, 9% - на осень.

Наиболее деятельные крупные оползни весеннего характера встречаются на северных склонах массивов Джалгызкыр, Сюрентюбе, Каду и Каракыр. Например, на северном склоне хребта Джалгызкыр, сложенного в цоколе глинистыми сланцами палеозойского возраста, нами обнаружен оползень консеквентивного типа. Здесь длина оползневых тел составил более 3 млн. $м^3$. склоны осложнены глубокими эрозионными врезами, к которым и приурочены оползневые срывы с высотой стенок срыва в 17 м при ширине 37 – 40 м.

Причиной такого мощного проявления оползневых явлений послужил, на наш взгляд, мощный снеговой покров, достигающий 2,0 – 3,0 м и многодневные дожди весной при резком

потеплении. В результате этого, рыхлый элювиально-делювиальный покрыв интенсивно пропитывается водой вплоть до водопроницаемой толщи палеозоя. При этом уменьшается способность к сцеплению между частицами грунта, ослабляется трение между коренным цоколем и рыхлыми грунтами, образуются срывы отдельных участков со значительно нарушенной поверхностью, опирается на речные террасы р. Каралмы.

Так, другой пример, 14 апреля 1994 года 9^{30} часов местного времени на северном склоне Сюрентюбе около с. Мазарбулак, произошел оползень асеквентного типа. Объем оползневого тела составил 43 тыс. $м^3$ и внезапно сползли делювиальные супесчано-глинистые отложения в виде языка длиной до 275 м., шириной 73 – 75 м. Стенки оползневых тел составили 27 м. Причинами возникновения такого рода оползня явились нарушения устойчивости продуктов выветривания на крутом (40^0) склоне вследствие их увлажнения, значительных макросейсмических колебаний земной коры и др. Обследования склона показали, что здесь имеются многочисленные разломы тектонического характера, видны ступенчатость, бугристость и другие микроформы рельефа. На много сотни метров ниже по течению на пути потока все было разрушено. Были снесены 9 домов и погибли 7 человек.

Большой оползень произошел 8 апреля 1994 года на левом берегу реки Ачы, в с. Алчалуу в Сузакском районе (по данным местных жителей). Объем оползневого тела составил 1 млн. 440 тыс. $м^3$. Здесь поражались склоны крутизной 35 – 40^0, высота стенки срыва 18 м. Его длина около 350 м., ширина 150 – 175 м. Им было перекрыто русло реки Ачы на протяжении 250 – 275 м. Этот оползень образовался после продолжительных дождей в делювиальных суглинках и глинах четвертичного возраста. вся поверхность оползня сильно деформирована, ступенчато-бугристая.

Обследование района показало, что оползневые подвижки на склонах р. Ачы наблюдается повсеместно.

Наиболее подробно оползневые процессы изучены в среднем течении реки Кокарт, где расположен «Научный полигон по изучению природных катастроф и экзогенных процессов» ЮО НАН КР. Вероятно, бассейн реки Кокарт можно рассматривать как типичный геодинамический полигон не только данного района, но и других горно-складчатых областей Юго-Западного Тянь-Шаня.

Стационарные наблюдения показали, что на левобережья реки Кокарт (от левых притоков Аккия до Кульдамбес) на участке Сарыбулак, граничащей с территорией с/управы «Ийрисуу» Узгенского района на абсолютных высотах 1200 – 2200 м, каждый год появляются не менее 3 – 4 новых оползней и имеется прямая угроза ближайшим домам и возможность перекрытия русла р.Кокарт.

В заключение отметим, что разрушительная деятельность селевых потоков в пределах бассейна реки Кокарт представляет большую опасность. Наиболее важным объектом, подвергшимся гибельному воздействию селей в горах юго-западного склона Ферганского хребта, являются предгорные и адырные зоны, занятые ценными садово-пашенными угодьями; кроме того, опасности разрушения подвергаются предприятие, электростанции, мосты, дороги, гидромелиоративные устройства и т.д.

В целях борьбы с селями рекомендуются следующие мероприятия:

1. Организационно-хозяйственные мероприятия по улучшению состояния левобережья на юго-западном склоне Ферганского хребта.

а) правильная организация хозяйственного использования территорий, обеспечивающая восстановления растительного покрова и, в первую очередь, леса наиболее активного средства в борьбе с эрозией почв и селевыми потоками;

б) прекращение не плановых вырубок горных лесов и резкое сокращение лесозаготовок. Проводить лесозаготовки только для санитарного ухода на площадях, подверженных эрозии и в селеопасных бассейнах;

в) усиление охраны лесов от пожаров, самовольных вырубок; расширение борьбы с вредителями и болезнями лесных культур; рубки в этих лесах следует допускать только в порядке мер ухода; для обеспечения надёжного возобновления леса следует ограничить место и сроки выпаса скота, а на участках с необеспеченным естественным лесовозобновлениям периодически прекращать выпас на срок не менее пяти лет.

2. Охрана почв от эрозии на площадях сельскохозяйственного пользования:

а) применять систему земледелия и агротехнику выращивания сельскохозяйственных культур, предотвращающих эрозию почвы и формирование селевых потоков, производить обработку почвы на склонах по горизонталей;

б) широко внедрить в горных районах почвозащитные севообороты, посев многолетних трав и посадку полезащитных лесных полос.

в) ограничить распашку под однолетние сельскохозяйственные культуры склонов крутизной более 12 – 15^0.

В целях борьбы с селями необходимо также использовать комплексный метод защиты от селей. Он включает в себя организационно хозяйственные (административные), агротехнические, лесомелиоративные, гидротехнические мероприятия.

ТЕХНИКА ЖАНА ТЕХНИКАЛЫК ИЛИМДЕР

А. Каримов, Ч.О. Төлөшов, И.Р. Рыскулов, С.Б. Тагаев

Основные признаки механизмов переменной структуры

Впервые сведения о механизмах переменной структуры приведены в работе В.В. Добровольского «Теория механизмов» (1946), где имеется специальный раздел «механизмы переменной структуры». В.В. Добровольский отмечает: «В практике довольно часто встречаются механизмы, структура которых изменяются в процессе действия их, - некоторые звенья останавливаются, другие приходят в движение, третьи изменяют закон своего движения», [1, С. -88].

Дальнейшее развитие теория механизмов переменной структуры получила в работе Н.В. Еремеева «К теории механизмов переменной структуры» (Ученые записки МГУ, 1954, вып. 172). В дальнейших исследованиях Н.В. Еремеев предлагает механизмы переменной структуры называть «регулируемыми механизмами». Н.В. Еремеев дает следующее определение: «Регулируемыми механизмами мы называем механизмы, в которых при постоянстве законов движения входных звеньев можно на ходу последовательно получать целый ряд как количественно, так и качественно различных законов движения их выходных звеньев…

Возможность изменения на ходу законов движения выходных звеньев регулируемых механизмов обусловлено тем, что каждый механизм имеет переменную структуру, определяемую числом его подвижных звеньев и числом кинематических пар. Поэтому если в ходе движения механизма изменятся число его подвижных звеньев и число кинематических пар, такой механизм имеет переменную структуру».

По Н. В. Еремееву, механизм переменной структуры состоит из исходного механизма с одной степенью подвижного и «регулируемых звеньев» или «регулируемых механизмов»,

которые могут объединяться со стойкой во время движения механизма с помощью дополнительного привода.

Механизмы переменной структуры по способу регулирования разделены на геометрические и кинематические. При геометрическом способе регулирования изменение структуры осуществляется изменением положения «звено регулирования», а при кинематическом способе, входное звено регулируемого механизма совмещается с выходным звеном исходного механизма.

В работе С.Н. Кожевникова «Теория механизмов», при рассмотрении основных видов механизмов, так же рассматриваются механизмы переменной структуры: «Среди используемых в рабочих машинах исполнительных механизмов можно отметить довольно широкий класс механизмов переменной структуры. Эти механизмы могут быть как «чистые», т.е. рычажные, зубчатые и др., так и комбинированные.

Механизмы переменной структуры применяют, если необходимо: предохранить звенья механизмов от случайных перегрузок, осуществить требуемые перемещения ведомых звеньев в зависимости от наличия или отсутствия полезных нагрузок; изменит скорость или направление движения ведомого звена без остановки двигателя и во многих других случаях», [2, С. -28].

Продолжая работу С.Н. Кожевникова, Е.Я. Антонюк в работе «Динамика механизмов переменной структуры» дает следующее определение: «К механизмам переменной структуры относятся такие, у которых в процессе движения дискретно (скачкообразно) изменяются некоторые характеристики, в совокупности определяющие их как динамические объекты, количество степеней свободы механизма, от которых зависит порядок системы дифференциальных уравнений движения, все коэффициенты и функции, входящие в дифференциальные уравнения, уравнения связей, начальные и краевые условия. С физической точки зрения это означает, что при работе механизмов переменной структуры в зависимости от их типа наступает мгновенное изменение количества звеньев, кинематических пар и их подвижности, геометрических размеров, инерционных и упругих параметров звеньев, кинематических передаточных функций отдельных контуров механических цепей, вырождение и последующее восстановление структуры цепей».

А.Н. Дровников к механизмам переменной структуры относит адаптивные механизмы. Он пишет: «Адаптивные механизмы можно отнести к группе механизмов переменной структурой, если имеет в виду, что по числу структурных связей они являются системами с двумя степенями свободы, но при заданном движении ведущего звена, движения их ведомых звеньев определяются адаптирующими связями, которые могут иметь различную физическую природу. При определенных силовых соотношениях на ведомых звеньях такие механизмы меняют свою структуру и превращаются в системы с одной степенью свободы», [3, С. -61].

Теория анализа и синтеза механизмов переменной структуры наиболее полно разработаны под руководством С. Абдраимова. В работе О.Д. Алимова и С. Абдраимова «Теория механизмов с переменной структурой и новые области их применения» отмечается: «…При выявлении этих механизмов была высказана гипотеза о том, что существуют устройства, которые при определенном соотношении параметров становятся механизмами переменной структуры, т.е. если имеется такой параметр системы, при котором изменяется закон движения ведомого звена, то данная система при наложении ограничения на движение звена может перейти в другую структуру», [4, С. 29-33]. После опубликования работ С. Абдраимова, Т.О. Невенчанной и М.С. Джуматаева, многие известные исследователи начали изучать механизмы переменной структуры.

У.А. Джолдасбеков, Ж.Ж. Байгунчеков, С. Ибраев и М.Б. Измамбетов в работе «Синтез и анализ кинематической схемы двухкоординатного манипулятора переменной структуры» в качестве критерия принимают наличие в механизме звено с изменяемой длиной [5, С.19-20].

К.С. Иванов и Н.А. Дмитриев в работе «Синтез механизмов переменной структуры с использованием САПР» принимают: «в качестве механизмов переменной структуры с высокими функциональными возможностями используются механизмы с упругими звеньями, регулируемые механизмы, механизмы с автоматически изменяющейся и с управляемой кинематической схемой» [5, С. 79-80].

И.И. Вульфсон в работе «Подавление параметрических импульсов в цикловых механических системах переменной структуры», пишет: «Если в определенные моменты кинематического цикла происходит изменение структуры механизма или привода (например, за счет присоединения или отключения дополнительных кинематических цепей, фиксации положения звеньев, взаимодействия рабочих органов с обрабатываемым изделием и т.п.) то имеет место скачкообразные изменения «собственных» частот и нестационарных коэффициентов формы» [5, С. 36-38].

А.М. Ярунов в работе «Анализ и синтез кулачковых механизмов переменной структуры ручных машин ударно-поворотного действия из условия улучшения виброзащиты» рассматривает «…кулачковый механизм, изменяющий число подвижных звеньев и кинематических пар в зависимости от величины внешних сил»…[5, С. 43-46].

В.А. Мамедов, Т.А. Гаджиев и Э.Б. Искендеров в работе «К анализу и синтезу плоского зубчато-рычажного механизма переменной структуры», рассматривают механизм с изменяемой длиной стойки, [5, С. 46-48].

В.И. Пожбелко в работе «Динамическая структура механизмов» пишет: «В настоящее время этот термин характеризует изменение набора входящих в подвижную кинематическую цепь звеньев и кинематических пар, т.е. переменную геометрическую структуру. Тогда под механизмом переменной динамической структуры будем понимать такой, в котором регулировочное звено позволяет настроить его на различные наборы приведенных моментов инерций», [5, С. 69-73].

С.М. Ибраев в работе «Механизмы переменной структуры и функциональный синтез манипуляционных устройств со многими степенями свободы», исходя из функциональных потребностей отмечает: «С этой точки зрения рычажные механизмы со многими степенями свободы относятся к механизмам переменной структуры, поскольку характеризуются способностью получать не один простой режим (диапазон) преобразования движения, а качественно многообразный режим или нескольких режимов. Сказанное в первую очередь справедливо в отношении регулируемых механизмов», [5, С. 100-104].

Л.Т. Дворников в работе «Предпосылки к теории организации механических систем», на основе анализа термина «механизм переменной структуры» предлагает использовать термин «механизм переменной подвижности», [5, С. 9-17].

В теории механизмов так же имеются понятия «инверсия звеньев», «конструктивное преобразование механизма», «регулируемого хода механизм», «стремления шатуна механизма» [7].

Инверсия звеньев в механизме – прием получения вариантов механизма и его компоновок путем замены функции одного звена функциями другого звена; возможной перестановки звеньев; выполнением охватываемой детали из охватывающей; остановленного звена из подвижного и т.п. При этом на основе заданной структурной схемы механизма получаются новые варианты, но это разные, между собой не связанные механизмы.

Конструктивное преобразование механизма – изменение соотношений размеров, формы, расположения звеньев, приводящее к качественно иным техническим решениям при сохранении структурной схемы или вида механизма. При этом получаются отдельные механизмы, не связанные с основным.

Преобразование четырехзвенного механизма – процесс получения разновидностей четырехзвенного механизма из одного его вида путем изменения длин звеньев и

конструктивного изменения элементов кинематических пар. При этом получаются другие механизмы, никак не связанные с основным.

Регулируемого хода механизм – устройство, в котором при движении или остановке может быть изменена величина хода или смещены границы хода при неизменной его величине. В этих механизмах, в процессе работы механизма без разрыва кинематической цепи, включения новых звеньев или кинематических пар, происходит изменение движения выходного звена за счет изменения длины звеньев. Во всех режимах движения это один механизм, но с разными параметрами.

Спрямления шатуна механизма – устройство, обеспечивающее включение в работу кривошипного процесса блокировка шарнира, соединяющего части его шатуна. Эти исполнительные механизмы, применяемые в кузнечнопрессовом машиностроении [8]. Все эти механизмы в процессе движения, без разрыва кинематической цепи, за счет изменения количества подвижных звеньев, числа кинематических пар позволяют управлять движением выходного звена. Во всех режимах движения это один механизм.

Как известно, основной признак существования механизма, т.е. назначение механизма, это преобразования движения, если нет этого преобразования, то и нет механизма. Следовательно, и при определении термина «механизм переменной структуры» необходимо исходить из этого положения.

Механизмы имеют определенную структуру, обеспечивающий преобразование заданный вид движения в требуемый. В практике конструкторы и инженеры всегда ставили вопрос о возможности получения различных движений с помощью одного и того же механизма, не изменяя заданное движение.

Как известно, элементами образующих механизмы являются: подвижные и неподвижные звенья, кинематические пары и их элементы. В процессе движения механизма могут изменяться, с последующим восстановлением: число подвижных и неподвижных звеньев, относительные расположения звеньев, кинематические параметры звеньев (траектории, скорости, ускорения заданных точек, углы поворота, угловые скорости, ускорения) и их геометрические размеры.

На основе обзора и анализа исследований, посвященных механизмам переменной структуры, установлены следующие признаки МПС:

1. Изменение кинематических параметров выходных звеньев механизма осуществляется за счет изменения:
- геометрических размеров звеньев;
- количество звеньев и кинематических пар;
- направления движения звеньев;
- остановки и движения звеньев;
- кинематических параметров: траекторий, перемещений, скоростей и ускорений заданных точек звеньев;
- кинематических параметров: траекторий, угловых перемещений, угловых скоростей и ускорений звеньев;
- кинематических передаточных функций механизма.
2. Изменение кинематических параметров выходных звеньев механизма осуществляется без остановки ведущего звена механизма.
3. Изменение кинематических параметров выходных звеньев механизма осуществляется без разрыва кинематической цепи механизма.

Литература

1. Добровольский В.В. Теория механизмов. М., ГНТИ Машиностроение, 1946, с.439.
2. Кожевников С.Н. Теория механизмов и машин. М., Машиностроение, 1973, с. 592.
3. Дровников Л.Н. Адаптивные структуры механизмов и машин. Ростов, из-во Ростовского унив-а, 1984, с. 128.
4. Алимов О.Д., Абдраимов С. Теория механизмов с переменной структурой и новые области их применения // Изв. АН Кирг. ССР, физ.-техн. и матем. науки. Фрунзе, Илим, 1987, №2, с. 29-33.
5. Материалы второй международной конференции «Механизмы переменной структуры и вибрационные машины». Бишкек, октябрь 1995, с.357.
6. Материалы совещания по безмуфтовым прессам с механизмами переменной структуры. Фрунзе, октябрь 1989, тез. докл. Фрунзе, Илим, 1989, с. 121.
7. Крайнев А.Ф. Словарь-справочник по механизмам. М., Машиностроение, 1987, с. 560.
8. Кожевников В.А., Лазерев Р.В., Трегубов А.И. Модернизация кривошипных процессов. Ленинград, Машиностроение, 1988, с. 176.

* * *

А. Каримов, Т.Э. Белеков, А.А. Кошбаев, Ж.Ж. Паязова., З.К. Ташиев, М.К. Алиев

Методика тарировки тензодатчиков для измерения усилий на опорных узлах механизма переменной структуры

Ударный механизм переменной структуры, который применяется в ручных ударных инструментах является наиболее простым, технологичным, может развивать неограниченную энергию удара, поэтому является наиболее перспективным. Особенностью ударных механизмов переменной структуры является то, что ударные импульсы формируются коромыслом - бойком, совершающим качательное движение. В результате резкого изменения направления движения коромысла - бойка действуют значительные ударные нагрузки на опоры шарнирно-четырехзвенного механизма. В результате лабораторных и промышленных испытаний ручных ударных машин с ударным МПС наблюдаются следующие виды разрушений деталей ударного механизма: поломка колец подшипников, разрыв шатуна, поломка осей шарниров коромысла и кривошипа, поломка опоры коромысла.

Конструкции ручных ударных машин были созданы по результатам теоретических расчетов. Проведение экспериментальных исследований, возникающих при динамических нагрузках на опоре коромысла-бойка, явилось бы проверкой достоверности полученных теоретических результатов. Для этой цели был выбран ударный механизм электромеханического отбойного молотка МОМ-7, коромысло-боек которого опирается на двух опорах. Расчетная схема двухопорной оси коромысла-бойка при ударном нагружении представлена на рис1.

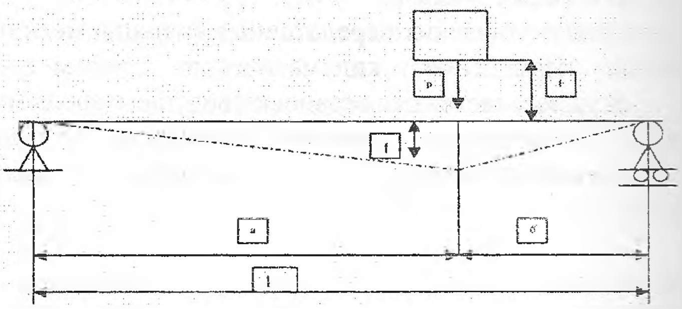

Рис1. Расчетная схема двухопорной оси коромысла-бойка при ударном нагружении.

Построенный тарировочный график тензадатчика при ударном нагружении

При тарировке тензадатчиков статическом усилием была применена методика предложенная в работе[2]. Схема тарировки измерительной системы при статическом нагружении представлена на рис.4.

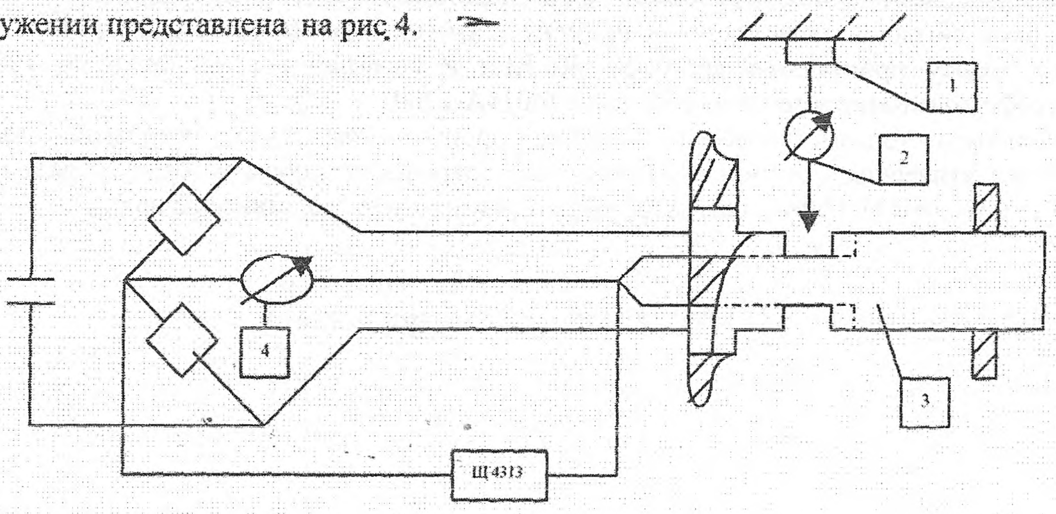

представлен на рис. 3, где Р – сила, действующая на опору; Х -отклонение гальванометра на осциллографе.

Рис.4 . Схема тарировки измерительной системы при статическом нагружении

Тарировочное приспособление состоит из нагрузочного устройства 1, динамометра сжатия 2 типа ДОСМ , оси коромысла-бойка 3 с наклеенными тензометрическими датчиками и милливольтметра 4. Усилие от нагрузочного устройства передается динамометром на ось коромысла - бойка через подшипники. Напряжение на выходе из датчиков измерялось двумя приборами: милливольтметром М 2018 с ценой деления. 0,1 мВ и цифровым и комбинированным прибором Щ4313 с точностью измерения 0,1 мВ. Нагрузочное усилие определялось по образцовому динамометру

ДОСМЗ -3 с пределом измерения 1000 Н и ценой деления 1 Н. Напряжение питания датчика составило 12 В. Результаты тарировки датчика представлены в табл. 1 и на рис.5.

Таблица 1

Показание милливольтметра, мВ					Р,Н	Показание Щ4313,мВ				
1	2	3	4	5		1	2	3	4	5
0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	1000	0,2	0,3	0,25	0,3	0,2
0,4	0,5	0,5	0,4	0,5	2000	0,5	0,6	0,5	0,6	0,5
0,7	0,8	0,8	0,7	0,8	3000	0,8	0,9	0,8	0,9	0,8
1,0	1,1	1,1	1,0	1,1	4000	1,1	1,2	1,1	1,2	1,1
1,2	1,3	1,4	1,2	1,3	5000	1,3	1,5	1,4	1,5	1,3
1,4	1,5	1,6	1,4	1,4	6000	1,6	1,7	1,6	1,7	1,6
1,6	1,6	1,7	1,6	1,6	7000	1,8	1,9	1,8	1,9	1,8
1,8	1,9	1,9	1,8	1,9	8000	2,0	2,1	2,0	2,1	2,0
2,0	2,1	2,1	2,0	2,1	9000	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3

2,28	2,28	2,28	2,28	2,28	10000	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5

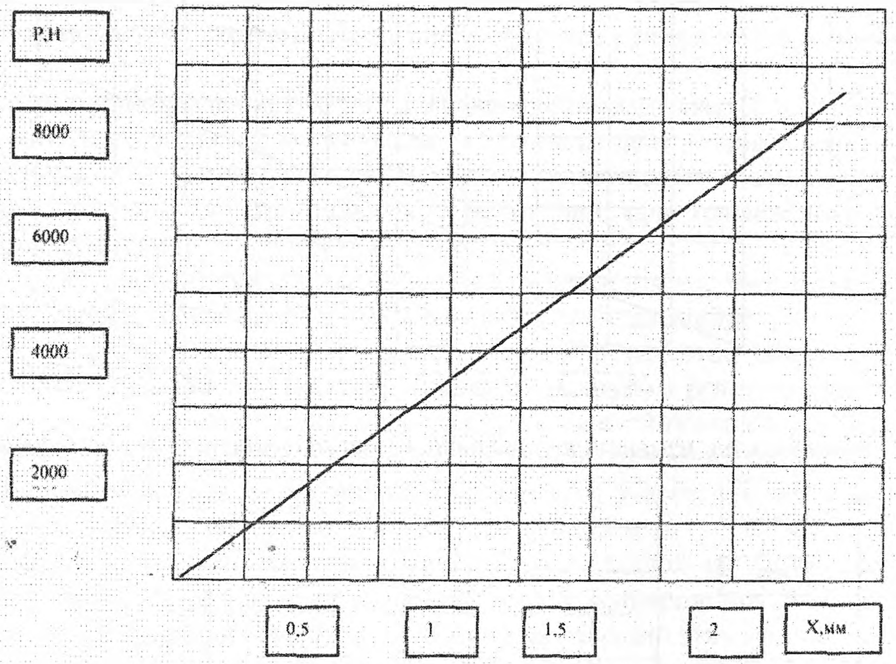

Рис.5. Зависимость сигнала тензодатчиков (мВ) от усилия (Н)

На втором этапе проводилась тарировка осциллографов. Целью данной операции является определение масштаба показаний осциллографа НI 17. Тарирование проводилось с использованием генератора ГЗ-53, комбинированного цифрового прибора Щ4313.Тарирование осциллографа НI 17 проводилось в следующем порядке. Была собрана измерительная схема, показанная на рис. 6.

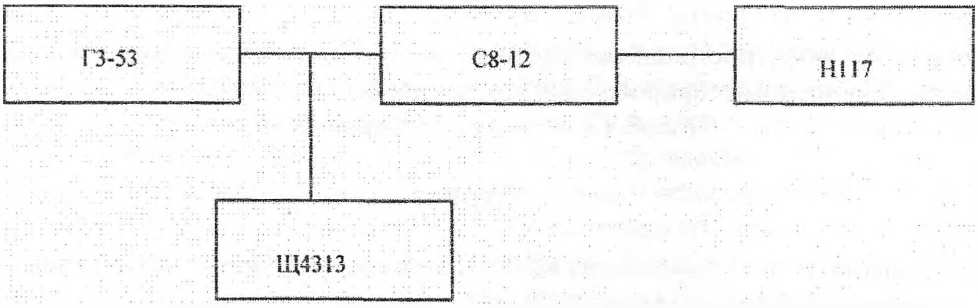

Рис.6. Измерительная схема

Сигнал от генератора ГЗ-53 пропорциональный тарировочному усилию подавался на вход усилителя осциллографа С8-12 и на вход прибора Щ4313. С выхода усилителя синусоидальный сигнал подавался на вход осциллографа НI 17, где и он фиксировался на экране отклонением луча гальванометра.

Напряжение сигнала изменялось от генератора, и фиксировались показания вольтметра Щ4313 и отклонения луча гальванометра шлейфового осциллографа. Напряжение на генератора изменялось в диапазоне от 0,25 мВ до 2,5 мВ. По полученным данным был построен тарировочный график зависимости изменения отклонения луча гальванометра осциллографа НI 17 от подаваемого на вход измерительной системы напряжения (рис.7).

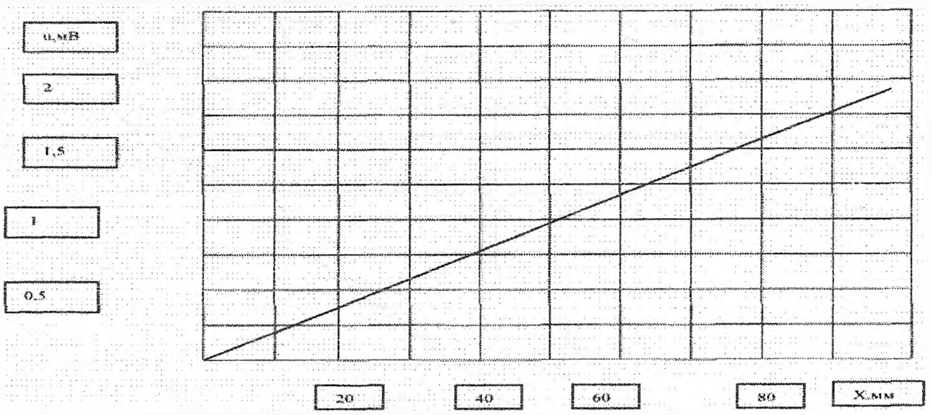

Рис.7. Зависимость изменения отклонения луча гальванометра от подаваемого сигнала.

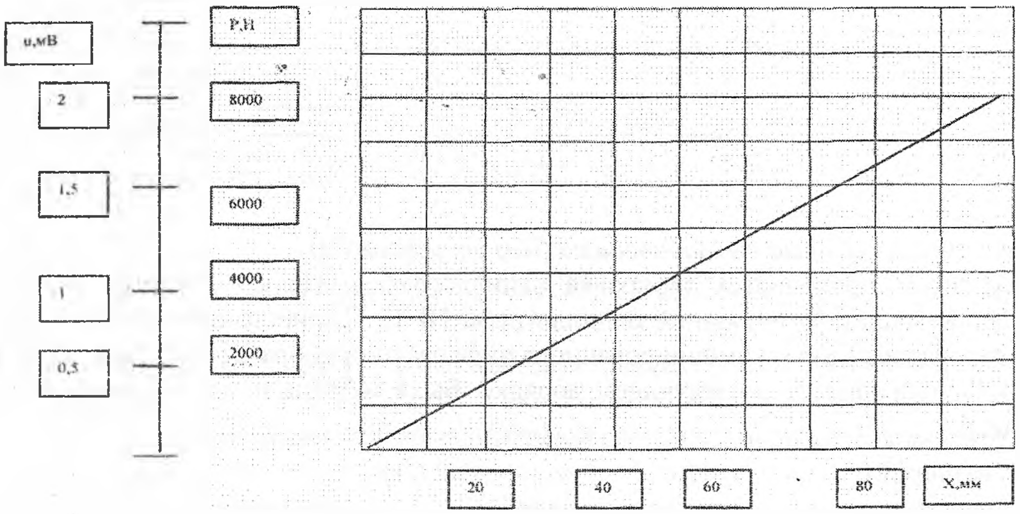

Тарировочные графики, построенные ударным способом и статическим усилием примерно коррелируют. Обобщенный тарировочный график представлен на рис 8 .

Рис.8. Обобщенный тарировочный график

Литература

1. Абдраимов С. Джуматаев М.С. Шарнирно-рычажные механизмы переменной структуры. Бишкек, Илим , 1993, 173 с.
2. Еремьянц В.Э., Демидов А.И. Экспрементальные исследования ударных систем неторцевым соударением элементов. Фрунзе, Илим , 1981, 68 с.
3. Каримов А., Белеков Т.Э. Тарировочный стенд для тарировки тензадатчиков на опоре коромысла-бойка отбойного молотка. Материалы международной конференции «Механизмы переменной структуры и виброударные машины». Бишкек, Кыргызстан, 1999, с. 236-240.

* * *

Т.Э. Белеков, А.А. Кошбаев, Ж.Н. Паязова, З.К. Ташиев, М.К. Алиев

К вопросу тарировки тахогенератора электропривода ручных ударных машин

В Институте машиноведения НАН КР и Инженерной академии КР на протяжении ряда лет проводятся работы по созданию и совершенствованию ручных ударных машин с ударным механизмом переменной структуры (МПС) для разрушения бетонных, каменных, асфальтобетонных, кирпичных строительных конструкций при проведении строительно-монтажных, реконструкционных и ремонтных работ.

Особенностью ударного механизма этих машин является то, что ударные импульсы формируются коромыслом-бойком, совершающим качательное движение.

Благодаря простоте и надежности в эксплуатации в качестве привода этих машин применяются асинхронные электродвигатели с короткозамкнутым ротором малой мощности. Асинхронные двигатели дешевле и значительно легче двигателей постоянного тока, и главное они выпускаются в нашей Республике – заводом «Кыргызэлектродвигатель».

Выявление взаимосвязи и закономерностей изменения энергетических и динамических процессов происходящих в составных частях этих машин и проверка достоверности теоретических исследований является актуальной задачей. Одной из таких задач является экспериментальное определение частоты вращения ротора асинхронного электродвигателя и учет полученных результатов при совершенствовании конструкций этих машин.

Объектом исследования был выбран электромеханический отбойный молоток с асинхронным электроприводом. Крутящий момент от электродвигателя к исполнительному механизму передается посредством гибкого вала. Для измерения частоты вращения вала электродвигателя подобран тахогенератор Д-205. Тарировочный стенд тахогенератора приведен на рис.1.

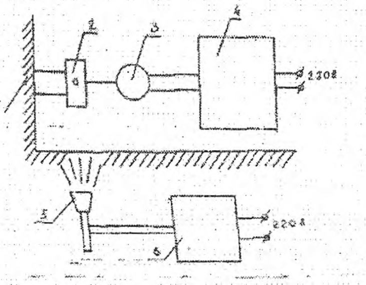

Рис.1. Схема тарировочного стенда тахогенератора

Тарировочный стенд состоит из токарного станка 1, патрона 2, в котором зажимается переходник с валом датчика 3, светолучевого осциллографа 4, лампы 5 и стробоскопического тахометра 6.

Тарировка осуществляется следующим образом. Включается токарный станок. Вместе с патроном вращается вал датчика. На датчике возбуждается ЭДС, которая затем выпрямляется выпрямителем и фиксируется на светолучевом осциллографе отклонением луча гальванометра. В это время включается стробоскопический тахометр и параллельно включается лампа. На стробоскопическом тахометре фиксируется импульсный сигнал определенной частоты, которую мы задаем ориентировочно. За счет импульсных сигналов лампа будет освещать патрон импульсной порцией света. Если частота вращения патрона опережает частоту света лампы, то риска, нанесенная на патроне, начинает вращаться по направлению вращения патрона. Если частота вращения патрона, наоборот, отстает от частоты вращения, то риска начинает вращаться против направления вращения патрона. При совпадении частоты вращения патрона и частоты освещения, риска на патроне будет неподвижна. После совпадения частоты вращения патрона и частоты освещения лампы искомая величина фиксируется на светолучевом осциллографе.

При тарировке тахогенератора Д-205 частота вращения патрона изменялась в пределах от 640 об/мин до 1600 об/мин, что включает в себя ориентировочную частоту вращения электродвигателя ($n_н$=1400об/мин).

Направление вращения патрона против часовой стрелки, означает, что при работе отбойного молотка электродвигатель вращает тахогенератор против часовой стрелки.

Полученные записи при различных скоростях вращения вала тахогенератора представлены на рис.2, где: 1-нулевая линия; 2-запись при скорости 640 об/мин; 3-запись при скорости 1000 об/мин; 4-запись при скорости 1250 об/мин.

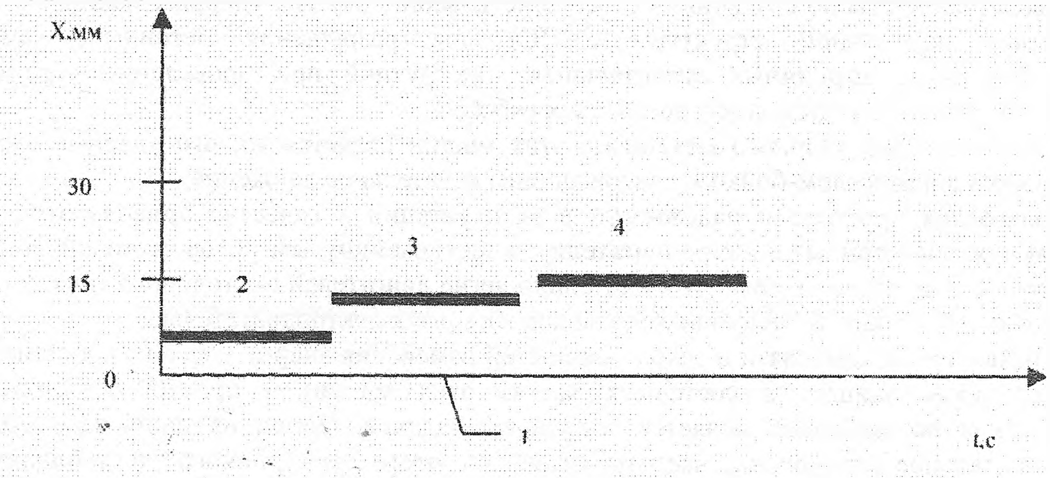

Рис.2 Тарировочные записи тахогенератор.

Результатом тарировки датчика является тарировочный график, построенный по фиксированным данным измеряемого параметра и отклонением луча гальванометра на светолучевом осциллографе (рис.3).

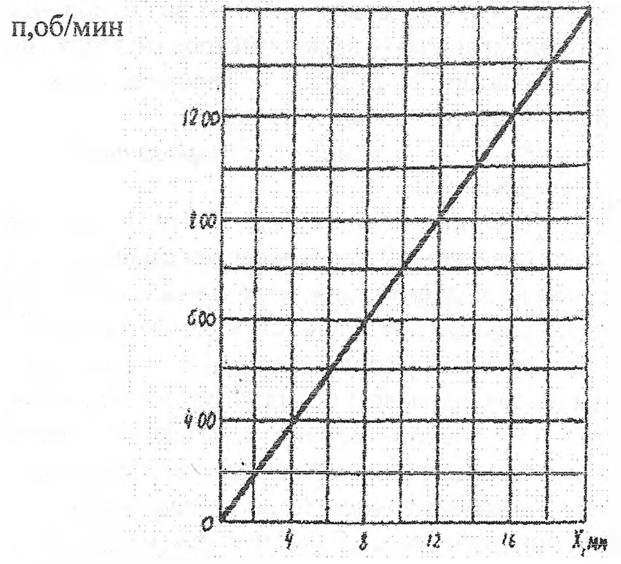

Рис.3 Тарировочный график тахогенератора

Схема экспериментального стенда для определения частоты вращения ротора двигателя представлена на рис.4, где: 1-отбойный молоток; 2- электродвигатель; 3-гибкий вал;4-тахогенератор Д-205; 5-диодный мост; 6-фильтр; 7-делитель; 8-светолучевой осциллограф.

Измерения частоты вращения двигателя производят следующим образом: угловая скорость ротора электродвигателя с помощью тахогенератора типа Д-205 преобразуется в электрический сигнал, который выпрямляется диодным мостом и через фильтр передается

светолучевому осциллографу 8. Для уменьшения сигнала применен делитель 7 (R_1=R_2=100Ом; R_3=40Ом).

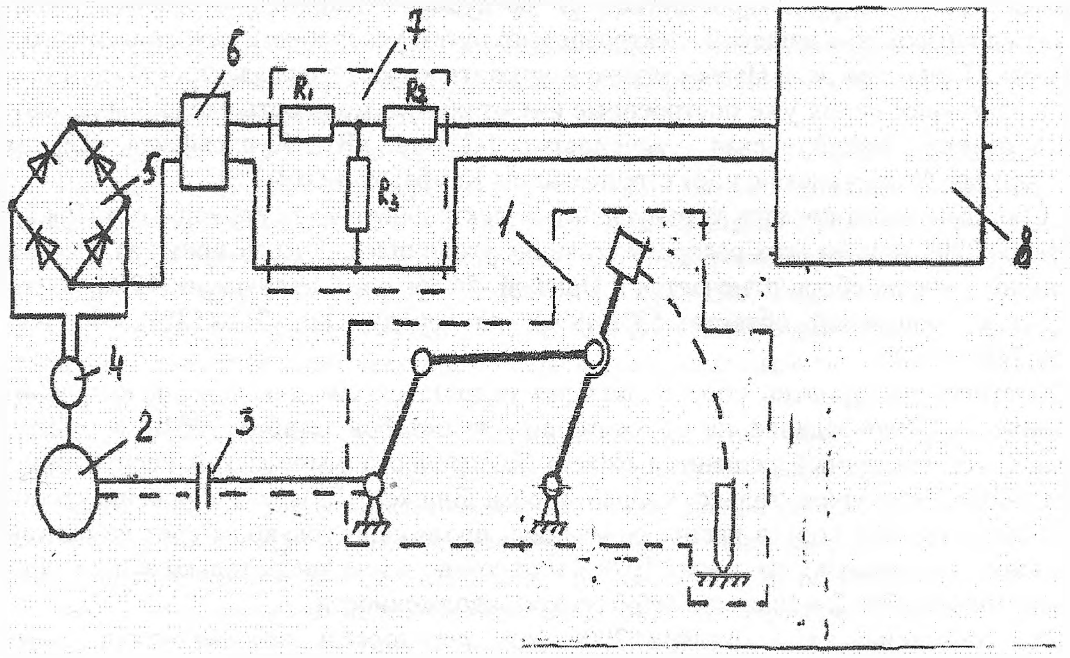

Рис.4 Схема экспериментального стенда

Литература

1. Абдраимов С., Джуматаев М.С., Шарнирно-рычажные механизмы переменной структуры. Бишкек, Илим, 1993, 178 с.
2. Измерения в промышленности. Справочник. Под ред. проф. П.Профоса. М., Металлургия, 1990, 286 с.
3. Алиев Т.М., Тер-Хачатуров А.А. Измерительная техника. М., Высшая школа, 1991, 223 с.

* * *

Н.Т. Абдураимова

Экономическое состояние в топливно-энергетическом комплексе

Народное хозяйство Кыргызской республики потребляет большое количество топлива и энергии. Создан мощный топливно-энергетический комплекс. Он объединяет угольную, газовую, нефтяную промышленность, электроэнергетику. Топливная промышленность имеет не только местное значение, но и республиканское значение. Решающая роль принадлежит угольной промышленности. Почти весь уголь добывается в Ошской и Джалалабадской областях, в небольших количествах для местных нужд- в Иссыккульской и Нарынской областях. Вся добыча нефти и газа ведется также в Ошской Баткенской и Джалалабадской областях, в республике их запасы ограничены. Поэтому приходится ежегодно завозить

большое количества топлива: газ и нефть –из других республик Средней Азии, каменный уголь - из Караганды и Кузбасса.

Производство электроэнергии в Кыргызстане росло высокими темпами. Построены как тепловые, так и гидроэлектростанции. В республике имеются огромные возможности увеличить производство дешевой электроэнергии путем ускоренного освоения энергоресурсов горных рек. Только на реке Нарын можно построить каскад гидроэлектростанций из 18 ГЭС, из них в настоящее время уже построенные имеют общую мощность около 3 млн. кВт. Самые крупные из них: Токтогульская - мощностью 1,2 млн. кВт., Курпсайская -800 тыс. квт., Ташкумырская, Учкурганская, идёт строительство Камбаратинской ГЭС.

Сбор денежных средств за отпущенную электроэнергию за период с октября 2004 года по сентябрь 2005 года во всех распредкомпаниях увеличился. В то же время за 9 месяцев 2005 года низкий уровень сбора отмечается в Ошской -54 %(в.т.ч.-наличными-45%), Баткенской - 58%(43%) и Нарынской областях-63%(49%), по городу Ош -71%(53%), Иссыккульской области -74%(46%).

Достигнутый уровень сборов оказался недостаточным для сокращения дебиторской задолженности. План-задание по ее снижению на октябрь-декабрь 2004г. в размере 950,0 млн.сомов, установленный решением Совета безопасности Кыргызской Республики 4 от 25 октября 2003г., выполнен только мэрией города Бишкек. В целом снижение дебиторской задолженности в 2004 году в распредкомпаниях произошло только за счет ее списания, как безнадежной к взысканию, на сумму 1078,7 млн.сомов, в том числе только за IV квартал 2003 года было списано 794,2 млн.сомов дебиторской задолженности.

По состоянию на 1 октября 2004 года дебиторская задолженность в целом по распредкомпаниям составила 21801 млн.сомов. В текущем году во всех регионах республики, за исключением города Бишкек, продолжается рост дебиторской задолженности, который составил 764 млн.сомов. Наибольший рост дебиторской задолженности отмечается в Джалалабадской области (35%), Баткенской области(33,0%) и Ошской области (30,9%).

При этом кредиторская задолженность распредкомпаний перед ОАО «Электрические станции» и «Национальная электрическая сеть Кыргызстана» составила 3887,3 млн.сомов и превысила дебиторскую задолженность на 1707,3 млн.сомов. Это в свою очередь увеличивает финансовые обязательства производящей и передающей компаний перед государственным бюджетом и Социальным фондом Кыргызской Республики.

По итогам 2005 года общие потери электроэнергии в распределительных сетях составили 36,4%, в том числе технические потери – 16,0%, коммерческие потери-20,4%. Из-за сверхнормативных потерь в 2005 году недополучено 498 млн.сомов товарной продукции.

Фактический уровень системных потерь за 9 месяцев 2005 году составил 41% от общего внутреннего потребления электроэнергии против запланированных-39%.

Среднесобранный тариф за 1 кВт отпущенной электрической энергии, который показывает результаты финансовой деятельности компаний, в 2002 году по РЭКам составил 44,8 2003 году-44,2 и за 9 месяцев 2004 года -47,2 тыйын/кВтч. И хотя данный показатель в текущем году возрос, он недостаточен для обеспечения финансовой жизнеспособности электроэнергетического сектора.

В электроэнергетических компаниях продолжает оставаться высоким удельный вес бартерных операций и взаимозачетов, что снижает объем сбора платежей за потребленную электроэнергию денежными средствами. Операции взаимозачета и бартера сокращают поступления денег в расчетно-сберегательную компанию (РСК) и, тем самым, затрудняют достижения планируемого уровня квазифискального дефицита в электроэнергетике (КФД). По итогам I полугодия 2004 года фактические параметры КФД составили 12,3% от ВВП, при этом сверхнормативный уровень потерь по системе составил 35%.

На сегодняшний день серьезную тревогу вызывает технико-эксплуатационное состояние электрических сетей. Оборудование и линии электропередач морально и физически устарели, более половины трансформаторных подстанций и распределительных щитов требует срочной замены и капитального ремонта. Около180 тыс. потребителей не имеют электрических счетчиков. Все это и другие технические причины приводят к частым авариям на сетях, выходу из строя оборудования и несанкционированным срывам энергоснабжения, вызывая справедливые нарекания населения.

Крайне низкое техническое состояние сетей является одной из основных причин высокого уровня технических потерь электроэнергии. Научно доказано, что воздушные алюминиевые электрические линии через 15-20 лет эксплуатации теряют электропроводящую способность до 30%, нарушения режима эксплуатации трансформаторов и распределительных щитов приводят к потере энергий до 20 %. Изучение показало, что около 2/3 электрических сетей находятся в эксплуатации от 20 до 35 лет. Как показывают расчеты, для технического перевооружения и модернизации электрораспределительных систем потребуется не менее 250 млн. долларов. США.

Между тем, Правительством Кыргызской Республики, распределительными компаниями не принимаются эффективные меры по инженерно -техническому переоснащению и модернизации электрических сетей, внедрению новых, нестандартных форм и методов управления электроэнергетической системой, отвечающей рыночным отношениям. В результате растут потери электроэнергии, в системе не изжиты элементы коррупции и взяточничества, несвоевременно пересекаются факты хищения энергоресурсов.

Пущена на самотек реализация мероприятий по реформе энергетической отрасли. Вся работа по реформе системы практически остановилась на начальной стадии, ограничившись преобразованием АО «Кыргызэнерго» в акционерные общества «Электрические станции», «Национальные электрические сети Кыргызстана» и четыре распределительные компании. Все эти факты нынешнее состояние электроэнергетической отрасли вызывает у общественности страны негативное отношение к стратегии реформы.

Такое же положение дел в системе АО «Кыргызгаз». Магистральные газопроводы, большая часть подводящих и газораспределительных систем имеют срок эксплуатации в среднем 30-35 лет, морально и физически устарело газотехнические оборудование, 22% потребителей газа необеспеченны газовыми счетчиками. В то же время крайне медленно осуществляется инвестирование в газовую отрасль, в том числе и за счет зарубежных источников. Несмотря на коммерческую привлекательность, практически не принимаются меры по реформе системы газоснабжения.

Для решения ключевых проблем, стоящих перед топливно-энергетическим комплексом необходимо упорядочить все виды деятельности на территории республики в соответствии с законами Кыргызской республики « Об электроэнергетике»

1 Решение проблем самофинансирования энергетических отраслей топливно-энергетического комплекса, в том числе, в первую очередь, электроэнергетики. Принятие действенных мер по совершенствованию тарифной политики и привлечению иностранных инвестиций.

2 Необходимо проводить глубокий анализ по вопросам тарифообразования с учётом интересов как производителей, так и потребителей, а также малоимущих слоёв населения. Ведь проблема повышение тарифов имеет как положительные, так и отрицательные стороны воздействия. Большая часть населения имеет низкие уровни доходов и платёжеспособности. Существующие тарифы не покрывают всех затрат энергосистемы, в результате- её техническое состояние продолжает ухудшаться. Повышение сбора оплаты за энергию – одно из составляющих в решении этой задачи.

3 Также необходимо не допускать дебиторской задолженности более 60 дней и коренным образом изменить техническую политику в части уменьшения технических (до 12%) и коммерческих (до 2%) потерь, введения дифференцированных тарифов для того, чтобы потребители могли снизить, свои расходы на электроэнергию путём изменения схемы потребления.

4 В тарифную политику не должны включаться элементы для перекрёстного субсидирования между различными группами потребителей. Однако, настоящие основы тарифной политики не исключают прямое субсидирование малоимущих слоёв населения по государственным и региональным программам. Тарифы необходимо корректировать с учётом изменения рыночных цен на энергоносители, в том числе включая наличие гидроресурсов по данному году.

5 И наконец, также необходимо изучать опыт других стран в государственном регулировании энергетических проблем.

Литература

1. Ошская область. Энциклопедия. Фрунзе, 1987 г.
2. Экономическое районирование Киргизкой ССР. Фрунзе, 1986 г.
3. География Республики Кыргызстан. Бишкек, 1992 г.
4. ИПС «ТОКТОМ Юрист»

* * *

А.П. Алибаев

Способы отбойки и выпуска руды под гибким разделяющим перекрытием

Анализ способов отработки подкарьерных запасов [1,2,3,4,5,6,7,8,9,10] показывает, что в последнее время на ряде рудниках после полного завершения открытых горных работ применяют систему подэтажного обрушения для отработки залежей полезного ископаемого под дном карьера. Система подэтажного обрушения применяется в самых различных горно-геологических условиях и имеет чрезвычайно большое многообразие вариантов и модификаций. Из них выделяется две группы ее вариантов: с донным выпуском руды; с торцевым выпуском руды. Вариант с торцевым выпуском руды обеспечивает эффективность использования комплексов высокопроизводительного самоходного оборудования, как на очистных, так и на подготовительных работах. Достоинством этой технологии являются также одностадийность выемки, простота конструкции, небольшой объем подготовительно-нарезных работ. Вариант с торцевым выпуском имеет разновидности: со сплошной (прямой) и конической (треугольной) подсечкой.

При применении торцевого выпуска с прямой подсечкой показатели извлечения руды улучшаются, число подэтажных выработок сокращается. Однако создается жесткая взаимозависимость во времени бурения, взрывания и доставки руды. Работы ведутся под рудной консолью, поэтому в целях обеспечения безопасности этот вариант приемлем лишь при очень устойчивой руде и малом диаметре взрывных скважин.

При неустойчивой руде наиболее приемлемым является вариант с конической подсечкой, так как в этом случае консоль будет поддерживаться рудным выступом в интервале между выработками.

При разработке подкарьерных запасов системой подэтажного обрушения в целях уменьшения количественных и качественных потерь используют гибкое перекрытие, которое разделяет

отбитую руду от налегающих пород [10,11,12]. Как показывает анализ литературных источников [1,4,5,6,7,11 и др.], до настоящего времени вопросы отбойки и выпуска руды под гибким перекрытием в условиях комбинированной разработки остаются малоизученными.

Часто на практике горных работ из-за сложной морфологии рудных тел монтаж гибкого перекрытия осуществляется на неровной почве (например, почва выпуклая, вогнутая или наклонная). Неравномерный выпуск отбитой руды из выпускных выработок может привести к разрыву сплошности перекрытия и внедрению налегающих пород в отбитую руду.

В связи с этим разработан способ отбойки и выпуска руды под гибким разделяющим перекрытием. Сущность способа заключается в следующем. При отбойке и выпуска руды системой подэтажного обрушения с торцевым выпуском руды слой отбивают двумя ярусами (Рис.1.а) Отбойку слоя начинают с секции, разбуренной из выработок верхнего яруса и имеющей по направлению отбойки обнаженную поверхность. Затем производится частичный выпуск руды отбитой секции в объеме, обеспечивающем качественной разрыхление отбитой руды, но не допускающем разрыва перекрытия и внедрения налегающих пород. После произведенного частичного выпуска отбиваются секции, расположенные у контуров рудного тела. Расположение выпускных выработок у контуров с учетом их пересечения телами выпуска руды обеспечивает максимальные скорости истечения руды непосредственно у контура очистного пространства. Это способствует полноте извлечения отбитой руды у контура руды и создает качественной разрыхление обрушенных пород в приконтурной части слоя.

Секционная отбойка слоя с частичным выпуском руды, кроме качественной отбойки приконтурных запасов, обеспечивает равномерное разрыхление отбитой руды в слое и плавное опускание гибкого разделяющего перекрытия без повреждений. При этом исключается возможность внедрения налегающих пород в отбитую руду. Качественному разрыхлению отбитой руды в нижней части подэтажа способствует также наличие свободного компенсационного пространства в объеме 5-20% от общего объема, создаваемое сближенными буро-выпускными выработками.

В случаях, когда гибкое перекрытие расположено выпуклостью вверх (Рис.1. б), после отбойки I секции, разбуренных из выработок верхнего яруса, производится частичный выпуск руды в объеме, соответствующем объему фигуры, ограниченной гибким перекрытием и линией АС. Затем после произведенного частичного выпуска производится взрывание и выпуск руды из боковых секций II, разбуренных из выработок нижнего яруса. При этом с целью предохранения гибкого перекрытия от разрыва выпуск руды из всех выпускных выработок осуществляется одновременно.

В случае, когда почва монтажного слоя расположена вогнутостью вниз (Рис.1. в), после отбойки первоочередных секции, расположенных у контуров панели и разбуренных из буровых выработок нижнего яруса производится выпуск руды из обеих секций в объеме, соответствующем, объемам фигур ОАВ и ОСД. Затем взрываются скважины секции II очереди, разбуренные из выработок верхнего яруса. После отбойки последней секции осуществляется одновременный выпуск руды из всех выпускных выработок.

В случае наклонного положения перекрытия (Рис.1. г) отбойка слоя производится из нижних и верхних ярусов в три очереди. Первым отбиваются скважины, расположенные в I секции у контуров панели и находящиеся под вершиной наклонной плоскости. После произведенной отбойки производится частичный выпуск руды в объеме, соответствующем объему треугольника ОАВ. Затем взрываются скважины II секции. Вначале выпускают руду из II секции, а затем – из I секции. Общий объем выпускаемой руды при этом должен соответствовать объему треугольника ОАС. В последнюю очередь отбиваются скважины III секции. К этому времени перекрытие должно приобрести горизонтальное положение.

Равномерный выпуск в течение каждой смены рассчитанных объемов руды из каждой выработки обеспечит плавное опускание гибкого перекрытия без повреждений и исключает внедрения налегающих пород в отбитую руду.

Таким образом, выше изложенные варианты технологии отбойки и выпуска руды под гибким разделяющим перекрытием обеспечивают равномерное опускание гибкого перекрытия без разрыва, создание обнаженных поверхностей и необходимого компенсационного пространства в приконтурных участках слоя, что позволит получить высокие показатели извлечения руды.

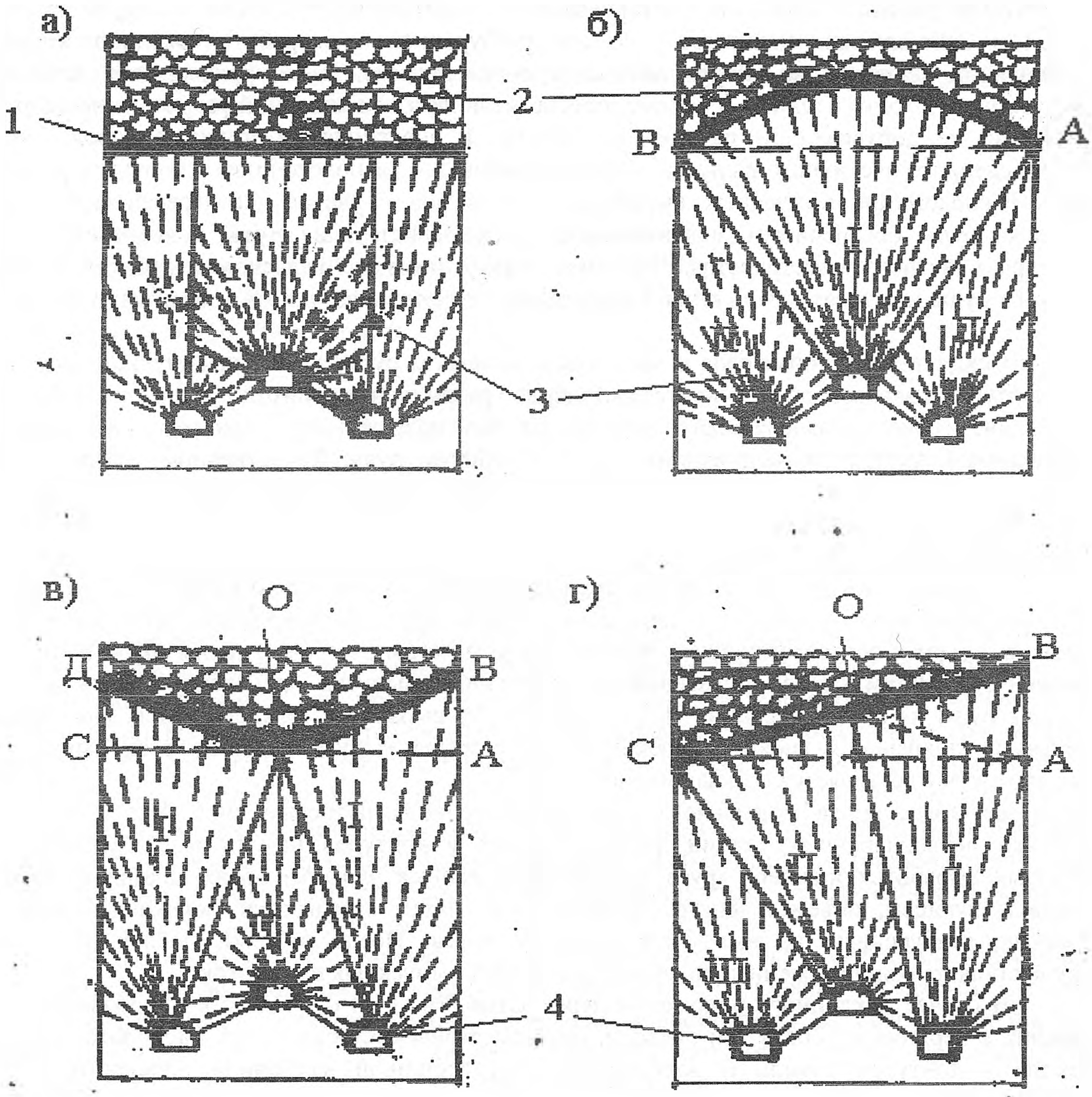

Рис.1. Схема отбойки и выпуска руды под гибким перекрытием: а, б, в, г – положения гибкого перекрытия; I, II и III –секции, соответственно 1, 2 и 3 очереди; 1 –гибкое перекрытие; 2 – налегающие породы; 3 – эксплуатационные скважины; 4- буро-выпускные выработки.

Литература

1. Агошков М.И., Терентьев В.И., Казикаев Д.М. и др. Комплексный открыто-подземный способ разработки мощных крутопадающих рудных месторождений. В сб. «Основные направления развития открыто-подземного способа разработки месторождений». М.: ИПКОН АН СССР, 1987.
2. Мануйлов П.И., Демин А.М. Способ комбинированной разработки мощных рудных тел. Авт.свид. №1150368, Бюллетень «Открытия и изобретения», 1985, №14.
3. Бусырев В.М., Подозерский Д.С., Кузнецов А.И., Пучка В.Д. Способ комбинированной разработки мощных месторождений. Патент РФ №2030581.
4. Черный Г.И. Устойчивость подрабатываемых бортов карьеров. М.: «Недра», 1980.
5. Шашурин С.А. Повторная разработка месторождений руд цветных и редких металлов. М.: «Госгортехиздат», 1962.
6. Шнайдер М.Ф., Вороненко В.К. Совмещение подземных и отрытых разработок рудных месторождений. М.: «Недра», 1985.
7. Щелканов В.А. Комбинированная разработка рудных месторождений. М.: «Недра», 1974.
8. Щелканов В.А., Абашин П.А., Фенцик И.Ж. и др. Способ комбинированной разработки параллельных крутопадающих полезных ископаемых. Авт.свид. 1149005, Бюллетень «Открытия и изобретения», 1985, №13
8. Щелканов В.А., Абашин П.А., Варакута В.В. и др. Способ комбинированной разработки сближенных крутопадающих пластов. Авт.свид. №1060794, Бюллетень «Открытия и изобретения», 1985, №46.
9. Кучкин В.А. Исследование системы подэтажного обрушения с гибким разделяющим перекрытием: Дисс. канд.техн.наук. – Фрунзе, 1969.
10. Кожогулов К.Ч., Усенов К.Ж., Алибаев А.П. Геомеханические основы и технология при комбинированной разработке крутопадающих месторождений. Бишкек, КГ-МИ, 1999
11. Яковлев М.А., Жуков Н.А., Дронов Н.В., Булгаков Г.Т. Выбор систем разработки для месторождений с неравномерным оруденением. Фрунзе, «Илим», 1978.

* * *

А.П. Алибаев

Технология комбинированной отработки рудных тел сложного строения

Месторождения, расположенные в гористой местности характеризуются сложным геологическим строением, разнообразием условий залегания и физико-механических свойств, неравномерным контуром рудных тел, изолированными рудными телами сравнительно небольших размеров.

При существующей технологии комбинированной разработки рудных тел сложного строения в недрах теряется до 20-25% вовлекаемых в отработку запасов, а снижение содержания металлов при добыче достигает 40-45%. Основной причиной низких показателей извлечения является недостаточная конструктивная и технологическая гибкость элементов технологии, несоответствие ее природной изменчивости оруденения.

Анализ литературных источников [1,2,3 и др.] показывает, что основными факторами, осложняющими повторение контура рудного тела, является отсутствие обнаженной поверхности по направлению отбойки и необходимого компенсационного пространства.

Уменьшение интервалов спрямления контура рудного тела возможно созданием обнаженной поверхности для приконтурных участков за счет посекционного разбуривания

слоя, раздельного взрывания и частичного выпуска в предыдущей секции. На таком принципе разработан способ комбинированной разработки рудных тел с высокой изменчивостью контура рудного тела (Рис.1). В основу данного способа заложен способ подземной разработки рудных тел с высокой изменчивостью контура рудного тела, изложенный в работе [3].

Сущность способа заключается в опережающей отбойке секций у контуров рудного тела с целью создания для приконтурных участков обнаженной поверхности. Затем отбивается оставшаяся часть слоя.

Отработка производится следующим образом. После завершения открытых горных работ из карьера разбуриваются скважины параллельно контуру рудного тела на расстоянии 4-6м от лежачего бока и до подземного буро-доставочного горизонта. Оставшуюся часть слоя обуривают из подземной выработки, расположенной у висячего бока. При этом граница отбойки между двумя секциями располагается параллельно контуру лежачего бока рудного тела. Первым взрывается слой, обуренный из подземной выработки. Для создания необходимого разрыхления руды производят частичный выпуск (15-20% от запасов секции) из подземной выработки, расположенной у висячего бока. Затем взрывают оставшуюся часть у лежачего бока. Отбойку второй секции, обуренную из карьера, производят на образованную обнаженную поверхность короткозамедленно, увеличивая интервал замедления между рядами скважин от обнаженной поверхности к контуру. По окончании отбойки всего слоя производят выпуск руды и переходят на следующий слой.

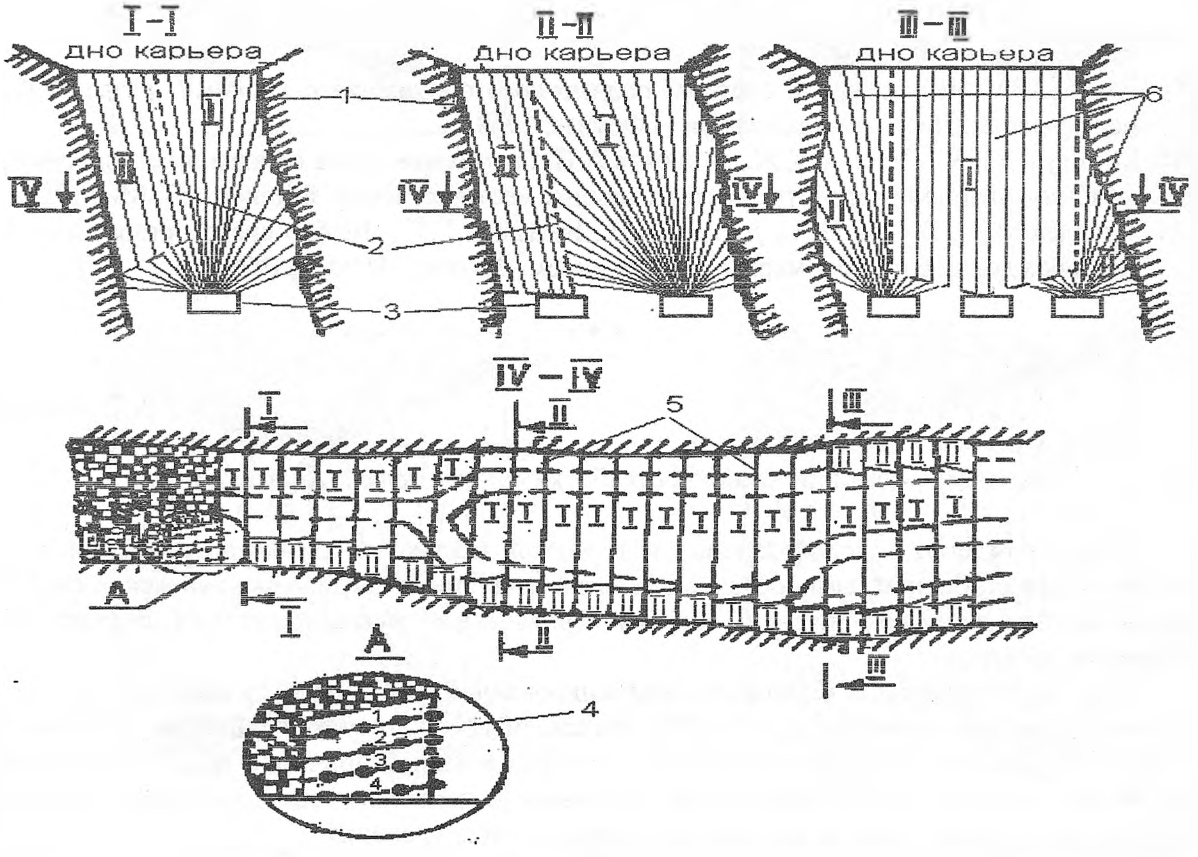

Рис 1. Способ комбинированной отработки рудных тел сложного строения:
I, II – порядок отработки секций в слое; 1- контур рудного тела; 2 – граница отбойки между секциями; 3 – буро-доставочные выработки; 4 –интервалы замедления при короткозамедленном взрывании; 5 – границы слоев; 6 – скважины.

При расположении двух панелей (разрез II-II) в пределах отрабатываемой мощности отработку рекомендуется производить следующим образом. При отсутствии обнаженной поверхности в направлении отбойки у лежачего бока слои обуривают из карьера таким образом, чтобы граница отбойки между I и II секциями располагалась параллельно контакту рудного тела с лежачим боком на расстоянии 4-6м от него. Вторая часть слоя обуривают из подземной выработки, расположенной у лежачего бока. Первым взрывают слой, обуренный из карьера, при этом частичный выпуск отбитой руды производят из подземной выработки, расположенной у висячего бока. Затем взрывают оставшуюся часть слоя у лежачего бока. По окончании отбойки всего слоя производят равномерный выпуск руды из обоих выработок. При переходе на нижние подэтажи бурение и взрывание секций осуществляется только из подземных выработок.

При расположении более двух панелей в пределах отрабатываемой мощности (разрез III-III) бурение, отбойка и выпуск осуществляются аналогичным образом.

Для применения данной схемы отбойки необходимо обеспечить рациональное размещение буро-выпускных выработок относительно контуров промышленного оруденения. В этом отношении схема с расположением буро-выпускных выработок на одном ярусе по высоте подэтажа менее удобна ,для размещения выработок по условиям выпуска руды. Наличие у контура только одной буровой выработки, из которой может быть обурен приконтурный участок, также затрудняет повторение формы контура в слое по его высоте, особенно со стороны лежачего бока.

Для комбинированной разработки рудных тел в целях рационального размещения буро-выпускных выработок относительно контуров рудного тела и повторения формы контура в слое по его высоте, особенно со стороны лежачего бока, предлагается схема отбойки с размещением буро-выпускных выработок на двух ярусах и бурением скважин из карьера и из подземных выработок (Рис.2).

В данном случае наличие двух ярусов буро-выпускных выработок позволяет более качественно повторять изменчивые контуры рудного тела за счет большей степени свободы в выборе порядка разбуривания и отбойки приконтурных участков слоя. В этом случае интервал спрямления выемочного контура при отбойке по падению уменьшается в два и более раз относительно наклонной высоты подэтажа.

Отбойка слоя по этой схеме начинается с секции, разбуренной из карьера, имеющей по направлению отбойки обнаженную поверхность. Затем производят частичный выпуск руды отбитой секции в объеме, обеспечивающем качественное разрыхление отбитой руды, но не допускающем развития воронки внедрения налегающих пород (15-20% от объема секции).

Последними отбиваются секции, расположенные у контуров рудного тела. Если приконтурные секции не имеют обнаженную поверхности по направлению отбойки, то подбором интервалов замедлений в них отбойка ориентируется на обнаженную поверхность, полученную при отбойке предыдущей секции. После отбойки запасов всего слоя производят выпуск руды из обоих ярусов одновременно.

Расположение выпускных выработок у контура с учетом их пересечения телами выпуска чистой руды обеспечивает максимальные скорости истечения руды непосредственно у контура очистного пространства. Это способствует полноте извлечения отбитой у контура руды и создает качественное разрыхление обрушенных пород в приконтурной части слоя. Секционная отбойка слоя с частичным выпуском руды, кроме качественной отбойки приконтурных запасов, обеспечивает равномерное разрыхление руды в слое, что исключает щелеобразование, присущее отбойке в зажиме. Качественному разрыхлению отбитой руды в нижней части подэтажа способствует также наличие свободного компенсационного пространства (5-20%), создаваемое сближенными буро-выпускными выработками.

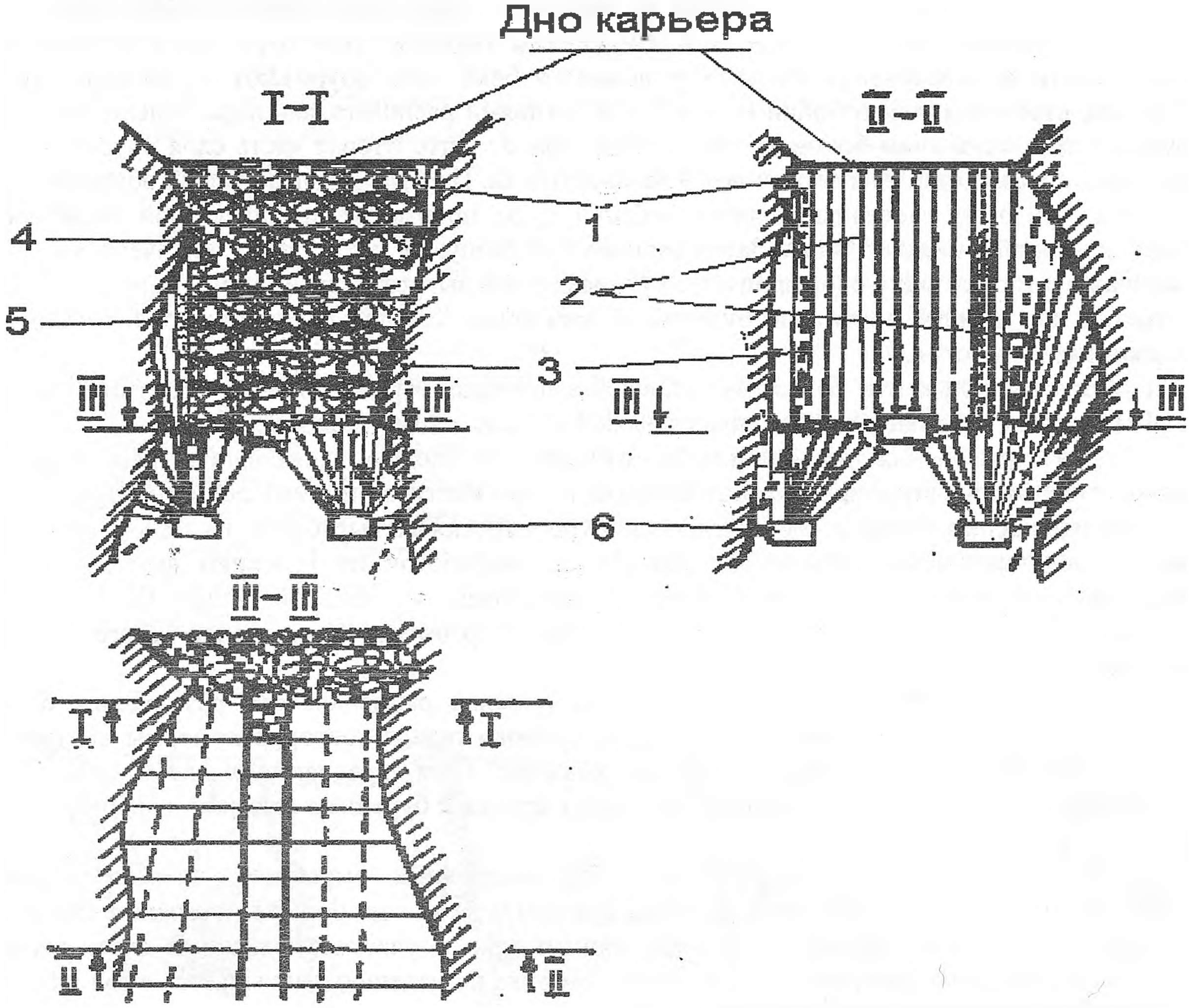

Рис 2. Схема отбойки с размещением буро-выпускных выработок на двух ярусах и бурением скважин из карьера и подземных выработок: 1- контур промышленного оруденения; 2 – скважины, пробуренные из карьера и подземных выработок; 3– границы обнаженной поверхности; 4 – отбитая секция слоя из выработки верхнего яруса (пробуренная из карьера); 5– приконтурная секция, отбиваемая во вторую очередь из подземных выработок; 6 – буро-выпускные выработки нижнего яруса.

Таким образом, данная технология отбойки руды из двух ярусов буро-выпускных выработок обеспечивает создание обнаженных поверхностей и необходимого компенсационного пространства в приконтурных участках слоя, что позволяет повторить изменчивый контур промышленного оруденения с параметрами спрямления по простиранию 4-6м, по падению 6-10м. За счет этого потери руды на выемочном контуре снижаются в 3-5 раз по сравнению с обычной технологией.

При переходе от слоя к слою происходит резкое искривление контуров оруденения и выпускные выработки не удается расположить оптимально в каждом слое, так как это потребовало бы резкого искривления выработок, что недопустимо по условиям нормальной работы самоходного оборудования. Поэтому оптимизировать размещение выпускных выработок необходимо согласованно во всех слоях выемочного участка, подготовленного общими буро-выпускными выработками.

Размещение выработок в каждом слое производят конструктивно путем графического вписывания тел выпуска чистой руды в площадь слоя и оценки степени его охвата этими телами. Затем строится план горизонта выпуска на каждом ярусе путем соединения оптимально размещенных на разрезе каждого слоя выработок и проверяется полученная их трассировка на возможность проведения с допустимой кривизной. Если полученная трассировка на отдельных участках не отвечает этому требованию, производится корректировка расположения выработок или их местное расширение [3].

Разработанная схема двухъярусного фронтально-торцевого выпуска предусматривает взаимное пересечение эллипсоидов выпуска чистой руды, что не позволяет в большинстве случаев производить обособленный независимый выпуск из выработок. Поэтому необходимо в каждом слое определять режим совместного выпуска, обеспечивающий наилучшие показатели извлечения. К режиму выпуска в данном случае следует отнести последовательность и интенсивность выпуска руды в слое из сближенных выработок. Оптимальным является режим, при котором обеспечивается плавное опускание контакта руды с породой. Равномерное опускание контакта должно обеспечить одновременное начало разубоживания во всех выпускных выработках.

Из теории выпуска руды известно, что частицы руды, расположенные на поверхностях эллипсоидов выпуска, приходят к выпускному отверстию одновременно. Для выполнения этого требования количество выпускаемой руды из каждой выработки должно соответствовать объемам выпуска чистой руды, приходящимся на каждую выработку. Из соотношения этих объемов можно определить режим выпуска руды из выработок верхнего и нижнего ярусов. Для достижения одновременного начала разубоживания во всех выработках объем выпуска руды из выработок верхнего и нижнего ярусов должны находиться в такой пропорции, как отношение объемов части тел выпуска чистой руды верхнего яруса, не охваченного телами выпуска чистой руды нижнего яруса, к полному объему последних. Равномерный выпуск в течение каждой смены рассчитанных объемов руды из каждой выработки обеспечит плавное опускание контакта руды с обрушенными налегающими породами, что позволит получить высокие показатели извлечения руды.

Литература

1. Шестаков В.А., Яковлев М.А., Дронов Н.В., Кучкин В.А. Совершенствование подземной разработки рудных месторождений. Фрунзе, «Илим», 1973.
2. Яковлев М.А., Жуков Н.А., Дронов Н.В., Булгаков Г.Т. Выбор систем разработки для месторождений с неравномерным оруденением. Фрунзе, «Илим», 1978.
3. Ярков А.В., Дронов Н.В., Яковлев М.Д. Гибкая технология отработки рудных тел сложного строения. Бишкек, 1992.

БИЗДИН АВТОРЛОР

1. Абдибаитова А. С. - БатМУ КГПИ, окутуучу
2. Абдувалиев И. -ЖаМУ, фил.и.к., профессордун м.а.
3. Абдуллина А. Т. -ЖаМУ, окутуучу
4. Абдураимова Н.Т. -ЖаМУ КТК, окутуучу
5. Абдураимова З. -ОшМУ, окутуучу
6. Аванова Ж.А. -ЖаМУ, доценттин м.а.
7. Аденов Ж.А. -КГМА, х.и.д., профессор
8. Ажикулова Ү.М. -ЖаМУ, окутуучу
9. Ажыбаева З.А. -ЖаМУ, фил.и.к., доценттин м.а.
10. Акматова М. -ЖаМУ ТТФ, ага окутуучу
11. Алибаев А.П. -ЖаМУ, т.и.к., доцент
12. Алиев И. -ЖаМУ, окутуучу
13. Алиев М.К. -ЖаМУ, окутуучу
14. Алыбаев К.С. -ЖаМУ, ф-м. и.д., профессор
15. Асилова З.А. -ЖаМУ, окутуучу
16. Асанова К. -ЖаМУ, б.и.к., доцент
17. Ахмедова Т.Р. -А. Батыров атындагы ЭДУ, окутуучу
18. Ашыралиев А. -ЖаМУ, т.и.д., профессор
19. Белеков Т. -ЖаМУ, т.и.к., доцент
20. Бечелова А. -ЖаМУ, окутуучу
21. Биримкулов Ш. -ЖаМУ, окутуучу
22. Дыйканбаева Б.М. -ЖаМУ, ага окутуучу
23. Жакыбаалы уулу У. -ЖаМУ, окутуучу
24. Жапаров С. -БатМУ, окутуучу
25. Жолдошалиева А.Б. -ЖаМУ, доценттин м.а.
26. Жолдошалиева Н.С. -ЖаМУ, ага окутуучу
27. Жолдошбаева Ы.К. -ЖаМУ, ага окутуучу
28. Иманкулов З. И. -ЖаМУ, ф-м.и.к., доцент
29. Исмаилов К.И. -ЖаМУ, вет.и.к., доцент
30. Кадырова М. -БатМУ КГПИ, окутуучу
31. Калмуратова А.О. -ЖаМУ, окутуучу
32. Канкулова Ч.Т. -ЖаМУ, аспирант
33. Каримов А. -ЖаМУ, т.и.д., профессор
34. Каххаров С. -БатМУ КГПИ, окутуучу
35. Кодирова Х.К. -А. Батыров атындагы ЭДУ, окутуучу
36. Кошбаев А.А. - ЖаМУ, т.и.к., доцент
37. Көчөрөва Г. -ЖаМУ, аспирант
38. Курбанбаева К. -ЖаМУ, ага окутуучу
39. Курманбекова Д. -ЖаМУ, ага окутуучу
40. Кыдыралиев С. -ЖаМУ, т.и.д., профессор

41. Мадумарова Б. -КГПИ БатМУ, окутуучу
42. Максутов З.Н. -КГПИ БатМУ, окутуучу
43. Мамадразаков Ж. Б. -ЖаМУ, ага окутуучу
44. Мойдунов Т. -ЖаМУ, п.и.к., доцент
45. Мурзаев М.С. -КГПИ БатМУ, окутуучу
46. Оганов Э.О. -ЖаМУ, вет.и.к., доцент
47. Оморов А. -ЖаМУ, фил.и.к, доцент
48. Орозбаева Ж.М. -ЖаМУ, б.и.к., доценттин м.а.
49. Паязова Ж.Н. -ЖаМУ, окутуучу
50. Пирматова А.К. -ЖаМУ КТК, окутуучу
51. Рахманова А.А. -ЖаМУ, окутуучу
52. Ризашева М.Б. -А. Батыров атындагы ЭДУ, ага окутуучу
53. Рахманов Т.Р. -ЖаМУ, г.и.к., доцент
54. Рыскулов И.Р. -ЖаМУ ТТФ, аспирант
55. Рыскулова Г.У. -ЖаМУ, ага окутуучу
56. Саадабаев А. -КГНУ, ф-м.и.д., профессор
57. Сакиева С.С. -ЖаМУ, п.и.к., доцент
58. Салиева К.Т. -ЖаМУ, х.и.к., доцент
59. Самидинова П.Х. -ЖаМУ, доценттин м.а.
60. Сатымкулова Ф. А. -ЖаМУ КТК, окутуучу
61. Сыдыкова Б.К. -ЖаМУ, ага окутуучу
62. Тагаев С.Б. -ЖаМУ ТТФ, аспирант
63. Ташиев З.К. -ЖаМУ, окутуучу
64. Таштанов М. А. -УЭП, ага окутуучу
65. Темирова А.А. -ЖаМУ, окутуучу
66. Тешебаева К.Ф. -А. Батыров атындагы ЭДУ, п.и.к., доцент
67. Тиллавалдиева Т.П. -А. Батыров атындагы ЭДУ, окутуучу
68. Токтомамбетова Ж. -ЖаМУ ТТФ, доценттин м.а.
69. Төлөшов Ч.О. -ЖаМУ ТТФ, аспирант
70. Төрөбекова А.Э. -ЖаМУ, окутуучу
71. Туралиева Д. Ж. -ЖаМУ, окутуучу
72. Турдубаева Б.М. -ЖаМУ, п.и.к., доцент
73. Ураимов К.М. -ЖаМУ, аспиранты
74. Урттыбаева А.А. -ТашГАУ, соискатель
75. Усенов К.Ж. -ЖаМУ, т.и.д., профессор
76. Хамидова Д.К. -А. Батыров атындагы ЭДУ, окутуучу
77. Эмилбекова Р.Ю. -ЖаМУ, ага окутуучу
78. Эрматова Д. -ЖаМУ, окутуучу
79. Энназаров Т.Н. -ЖаМУ, ага окутуучу
80. Эрназаров К.А. -ЖаМУ, ага окутуучу

Корректор: Ажыбаева З.А.,
Иманова А.К.
Компьютердик макеттөө: Салаев Ж.

05.12.07-ж. басууга кол коюлду.
Шрифт 11.
Тираж 100 нуска.

Жалалабат мамлекеттик университетинин
басмаканасында басылып чыгарылды
715600, Жалалабат ш., Ленин к., 57